

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

OSMANLI ŞEHİRLEŞMESİNDE MİMARİ DÜZENLER VE BURSA
ÖRNEĞİ

TUĞBA KARATEPE

DANIŞMAN
PROF. DR. ŞERİFE TALİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ORDU 2021

ÖĞRENCİ BEYAN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak savunduğum “ Osmanlı Şehirleşmesinde Mimari Düzenler ve Bursa Örneği” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmadan yazdığımı ve yararlandığımı kaynakların “Kaynakça” bölümünde gösterilenlerden farklı olmadığını, belirtilen kaynaklara atıf yapılarak yararlandığımı belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

..../..../ 2021

Tuğba KARATEPE

ÖN SÖZ

Şehir insan hayatını çevreleyen, insanın hayatını düzenlemek için meydana getirdiği en önemli fiziki üründür. Bu yapının şekillenmesini sağlayan ise insanların inançlarıdır. İnsan ilişkilerinde sosyal mesafenin en aza indiği yerdir. Osmanlı şehirleri kendinden önceki Bizans ve Selçuklunun inşa ve imar ettiği şehirlerin sistemli yapısından sonra bir tasavvuf kültürü etrafında şekillenmiş, fetihlerle büyümüş, kendi teşkilat yapısını geliştirerek sistemli bir şekilde ilerlemiştir. Sahip olduğu bu sistemli işleyiş sayesinde Osmanlı şehirleri İslam şehirleri içinde birçok yönden en iyiyi ifade eden örneklerden olmuştur. En güzel örneği ise Osmanlının ilk başkenti olan Bursa'da görülmüştür. Bu nedenle bu tez çalışmasında da Bursa'nın fiziki yapılanmasının yanı sıra kültür ve zihniyetinin, inanç ve yaşam biçiminin Osmanlı şehirleşmesine nasıl yansıdığı ele alınmıştır. Fiziki yapılanmasında en önemli rol oynayan külliye ve bu külliyelerin şehirle nasıl birleştirilerek sosyal merkez işlevi gördüğü, Aynı şekilde tekli yapı gruplarında camilerin, medreselerin, tekke ve zaviyeler ile çarşı bölgesinin şehirleşmeye nasıl katkıda buldukları üzerinde durulmuştur.

Osmanlı Şehirleşmesinde Mimari Düzenler ve Bursa Örneği adlı tez çalışmasında Osmanlı'da Şehir ve Bursa'da Külliye Düzenleri-Osmanlı Şehir İlişkisi başlıkları altında incelenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Şehir ve Şehirleşme kavramları üzerinde yapılan çalışmalar çok fazla değildir. Ancak Osmanlı arşivlerinde bulunan belgeler, Osmanlı şehirlerinin sosyal yapısını, kurumlarını, mahalli kültürel ve sosyal hayatı ile iktisadi durumlarını aydınlatması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Bu tez konusunu çalışmam hususunda beni cesaretlendiren, Yüksek Lisans eğitimim boyunca kazandırdığı değerli bilgiler ve her sözünün hayatıma kattığı güzel değerler için değerli tez danışmanım Sayın Prof. Dr. Şerife TALİ'ye teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca Prof. Dr. Ahmet Ali BAYHAN'A ve Doç Dr. Muzaffer YILMAZ'a tez savunmasındaki katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunarım. Son olarak tez sürecinde fikirleriyle beni yönlendiren, bilgilerini benimle paylaşan arkadaşlarıma ve maddi manevi desteğini esirgemeyen sevgili aileme teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER	ii
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ	vii
TABLolar DİZİNİ	viii
ÇİZİMLER DİZİNİ.....	ix
GÖRSELLER DİZİNİ.....	xii
GİRİŞ	1
KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI.....	1
METOT VE DÜZEN.....	2
KAYNAK VE YAYINLAR	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
BURSA’NIN COĞRAFİ DURUMU VE TARİHÇESİ	4
1.1 BURSA’NIN COĞRAFİ DURUMU.....	4
1.2 BURSA’NIN TARİHÇESİ	6
İKİNCİ BÖLÜM	11
OSMANLI ŞEHİRLEŞMESİ	11
2.1 OSMANLI’DA ŞEHİR	11
2.1.1 Osmanlı’da Şehir Yönetimi.....	15
2.1.2 Osmanlı Şehirlerinde Nüfus.....	23
2.1.3 Osmanlı Şehirlerinde Mahalle	30
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	43
ERKEN OSMANLI DÖNEMİ (KARACAHİSAR, BİLECİK, YARHİSAR, YENİŞEHİR, GÖYNÜK, İZNIK VE BURSA) MİMARİ GELİŞİMİ	43
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	53
BURSA’DA KÜLLİYE DÜZENLERİ-OSMANLI ŞEHİR İLİŞKİSİ	53
4.1 KÜLLİYELER	53
4.2 CAMİLER.....	57
4.3 MEDRESELER.....	59
4.4 TEKKE VE ZAVİYELER	64
4.5 KENT ÇARŞISI VE TİCARET YAPILARI.....	68
BEŞİNCİ BÖLÜM	77

5. KATALOG	77
5.1 KALE VE SARAYLAR.....	77
5.1.1 Bursa Kalesi.....	77
5.1.2 İznik Kalesi	81
5.1.3 Yenişehir Sarayı	84
5.1.4 Bey Sarayı.....	86
5.2 KÜLLİYELER	90
5.2.1 Orhan Gazi Külliyesi	90
5.2.2 Hüdavendigâr Külliyesi.....	93
5.2.3 Yıldırım Bayezid Külliyesi	95
5.2.4 Çelebi Mehmed Külliyesi.....	99
5.2.5 Muradiye Külliyesi.....	103
5.3 CAMİLER.....	108
5.3.1 Alâeddin Bey Cami	108
5.3.2 Ayasofya (Orhan) Cami.....	110
5.3.3 Hacı Özbek Cami	112
5.3.4 Orhan İmaret Cami	114
5.3.5 Hacı Hamza Bey Cami.....	116
5.3.6 Şahadet Cami.....	117
5.3.7 Demirtaş (Timurtaş) Cami.....	119
5.3.8 Yeşil Cami.....	121
5.3.9 Çandarlı Ali Paşa Cami	123
5.3.10 Orhan Gazi Cami	126
5.3.11 Mahmud Çelebi Cami.....	128
5.3.12 Hafsa Hatun (Bedreddin) Cami.....	130
5.3.13 Selçuk Hatun Cami	132
5.3.14 Emir Sultan Cami	134
5.3.15 Koca Naib Cami	136
5.3.16 Şeyh Kutbuddin Cami	137
5.3.17 Acem Reis Mescidi	139
5.3.18. Tuz Pazarı Mescidi.....	140
5.4 MEDRESELER	142
5.4.1 Orhan Gazi Medresesi	142

5.4.2 Süleyman Paşa Medresesi	144
5.4.3 Süleyman Paşa Medresesi	146
5.4.4 Lala Şahin Paşa Medresesi.....	147
5.4.5 Eyne Bey (İnebey) Medresesi	149
5.4.6 Molla Fenari Medresesi	151
5.4.7 Şair Ahmet Paşa Medresesi.....	153
5.5 TEKKE VE ZAVİYELER	155
5.5.1 Pustınpuş Baba Zaviyesi.....	155
5.5.2 Abdal Murad Tekkesi	157
5.5.3 Emir Sultan Tekkesi	159
5.5.4 Somuncu Baba Tekkesi	161
5.5.5 Üftade Tekkesi.....	163
5.5.6 İsmail Hakkı Tekkesi	165
5.6 KENT ÇARŞISI VE TİCARET YAPILARI.....	168
5.6.1 Emir Hanı	168
5.6.2 Kapan Han.....	170
5.6.3 Bedesten	172
5.6.4 Geyve Hanı.....	175
5.6.5 Sipahi Çarşısı.....	177
ALTINCI BÖLÜM	179
DEĞERLENDİRME	179
SONUÇ.....	197
KAYNAKÇA	199
ÇİZİMLER	224
GÖRSELLER.....	246
TABLolar	295
ÖZGEÇMİŞ.....	297

ÖZET

OSMANLI ŞEHİRLEŞMESİNDE MİMARİ DÜZENLER VE BURSA ÖRNEĞİ

Bu tez çalışmasında Bursa örneğine bağlı kalarak, Osmanlı Şehirleşmesi ve bu şehirleşmeye katkısı olan mimari düzenler kronolojik ve sistematik bir şekilde ele alınıp değerlendirilmeye çalışılmıştır. Araştırmada özellikle Bursa Şehri'nin esas alınması Osmanlı'nın ilk başkenti olması ve şehrin sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan incelenmeye değer görülmesidir.

Osmanlı şehirleşmesinde Mimari düzenler ve Bursa Örneği adlı tez çalışması beş bölümde incelenmiştir. Giriş bölümü başlığı altında konunun tanımı, sınırları, konu ile ilgili yayınlar, metot ve düzen ile ilgili bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde ise Bursa şehrinin coğrafi durumu ve tarihçesi hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Osmanlı şehirleşmesi Osmanlı şehirlerinde yönetim, Osmanlı şehirlerinde nüfus ve Osmanlı şehirlerinde mahalle yapısı, kültür ve zihniyeti, inanç ve yaşam biçiminin Osmanlı şehirleşmesine nasıl yansıdığına Bursa şehrine bağlı kalacak şekilde değerlendirilmesi yapılmıştır. Üçüncü bölümde Erken Osmanlı Dönemi ilk yerleşim yerleri olan Karacahisar, Bilecik, Yarhisar, Yenişehir, Göynük, İznik ve Bursa'nın Mimari Gelişimi değerlendirilmiştir. Dördüncü bölümde Bursa'da külliye düzenleri Osmanlı şehir ilişkisi başlığı altında külliyeler, camiler, medreseler, tekke ve zaviyeler ile kent çarşısı ve ticaret yapılarının Osmanlı şehirleşmesine katkısı hakkında bilgi verilmiştir. Son bölüm olan beşinci bölüm katalog kısmından oluşmaktadır. Kronolojik bir sıraya göre düzenlenen yapı gruplarında külliyeler esas olarak alınmıştır. Bursa şehrinin fiziki yapılanmasında önemli rol oynayan külliyeler ile bu külliyelerin şehirle nasıl birleştirilerek sosyal merkez işlevi gördüğü ele alınmış ve daha sonra diğer yapı grupları olan camiler medreseler, tekke ve zaviyeler ile kent çarşısı ve ticaret yapılarının şehirleşmeye nasıl katkıda bulduklarının değerlendirilmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şehir, Osmanlı Şehirleşmesi, Bursa, Mimari Düzenler.

ABSTRACT

ARCHITECTURE IN OTTOMAN URBANIZATION AND THE EXAMPLE OF BURSA

In this thesis study, the architectural arrangements that contribute to the Ottoman Urbanization and this urbanization have been evaluated chronologically and systematically, in accordance with the example of Bursa. In particular, the research is based on the city of Bursa, which is the first capital of the Ottoman Empire and is considered to be worth studying socially, culturally, and economically.

The thesis study, Architecture Ordersin Ottoman urbanization and Bursa example was examined in five sections. Under the title of the introduction, the definition of the subject, its boundaries, and publications related to the subject, method, and order are given. In the first section, information is given about the geographical status and history of the city of Bursa. In the second part, the Ottoman urbanization, the administration in the Ottoman cities, the population in the Ottoman cities, and the neighborhood structure, culture, and mentality, belief, and lifestyle in the Ottoman cities were evaluated by considering the city of Bursa.

In the third part, the Architectural Development of Karacahisar, Bilecik, Yarhisar, Yenişehir, Göynük, Iznik, and Bursa, which were the first settlements of the Early Ottoman Period, were evaluated. In the fourth chapter, information is given about the complexes in Bursa, under the title of Ottoman city relations the contribution of the complexes, mosques, madrasahs, dervish lodges, and zawiya, the city bazaar, and commercial structures to the Ottoman urbanization. The fifth section, which is the last section, consists of the catalog section. Complexes were taken as a basis in the building groups arranged in chronological order. It was discussed how, by combining these complexes with the cities, these complexes act as social centers in the physical construction of the city of Bursa and then evaluated how mosques, madrasah, dervish lodge, and zawiya, urban markets, and trade structures contribute to urban development.

Keywords: City, Ottoman urbanization, Bursa, Architectural Layouts.

KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ

C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
km	: Kilometre
m	: Metre
M.Ö	: Milattan Önce
M.S	: Milattan Sonra
Prof.	: Profesör
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TDV.	: Türk Diyanet Vakfı
yy.	: Yüzyıl

TABLolar DİZİNİ

- Tablo 1:** Yenişehir Nahiyesinde Mahalleler ve Nüfusa Ait Verileri Gösteren Tablo(Aslantürk, 2007, s. 23) **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**
- Tablo 2:** Yarhisar Nahiyesinde Mahalleler ve Nüfusa ait Verileri Gösteren Tablo(Aslantürk, 2007, s. 28) **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**
- Tablo 3:** XVII.Asırda Bursa'nın Nüfusunu Gösteren Tablo(Karataş, 2000, s. 5).
..... **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**
- Tablo 4:** 1831 Nüfus Sayımına Göre Bursa Sancağındaki Vergi Yükümlüsü Erkek Nüfusunu Gösteren Tablo(Sercan & Parlak, s. 12). **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**
- Tablo 5:** Şehirlerde Oturan Bursa Nüfusunu Gösteren Tablo(Anonim, 1968, s. 59)
..... **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**

ÇİZİMLER DİZİNİ

Çizim 1: İki tarafı dükkânlarla çevrilmiş sokaklar ve meydanlar bütünü olan bir çarşı örneği (Küçükkömürcü, 2005).	224
Çizim 2: Bedesten Planı Örneği (Küçükkömürcü, 2005).....	224
Çizim 3: Tipik Bir Han Planı Örneği (Küçükkömürcü, 2005).....	224
Çizim 4: Bursa Kale İçi Planı (Ayverdi, 1966, s. 60).....	225
Çizim 5: Bursa Bey Sarayı Planı, https://www.bursa.bel.tr/dosyalar/yayinlar/bursadazaman_10.pdf , Erişim Tarihi: 07.05.2021).....	225
Çizim 6: Bursa Orhan Gazi Külliyesi Yerleşim Düzeni (Toruk & Dikmen, 2019, s. 4987).....	226
Çizim 7: Hüdavendigâr Külliyesi Vaziyet Planı (Sağlık, 2016, s. 71).....	226
Çizim 8: Yıldırım Bayezid Külliyesi Vaziyet Planı (Sağlık, 2016, s. 82).....	227
Çizim 9: Çelebi Mehmed Külliyesi Vaziyet Planı (Sağlık, 2016, s. 95).....	227
Çizim 10: Muradiye Külliyesi Vaziyet Planı (Ayverdi, 1972, s. 305).....	228
Çizim 11: Alâeddin Bey Cami Planı, (https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/Al%C3%A2eddin-Camisi-Bursa.-Plan-E.-H.-Ayverdi.jpg , Erişim Tarihi: 08.05.2021).....	228
Çizim 12: Ayasofya (Orhan) Cami Planı, (https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/82536 , Erişim Tarihi:09.04.2021).....	229
Çizim 13: Hacı Özbek Cami Planı, (https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2019/08/%C4%B0znik-Hac%C4%B1-%C3%96zbek-Cami.jpg , Erişim Tarihi: 15.04.2021).....	230
Çizim 14: Orhan İmaret Cami Planı,(http://isamveri.org/pdfdrq/D00110/1964-1965_1/1964_1965_1_AS LANAPAO.pdf , Erişim Tarihi: 15.04.2021)	230
Çizim 15: Hacı Hamza Bey Cami Planı, (https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/%C4%B0znik-Hac%C4%B1-Hamza-Cami.jpg , Erişim Tarihi: 08.05.2021).....	231
Çizim 16: Şahadet Cami Planı, (https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/%C5%9Eehadet-Camisi-Bursa.-Plan-Yeni-kurgu-D.-Kuban.jpg , Erişim Tarihi: 08.04.2021)	231
Çizim 17: Demirtaş (Timurtaş) Cami Planı (Ayverdi, 1966, s. 389)	232
Çizim 18: İznik Yeşil Cami Planı, (https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/12/%C4%B0znik-Ye%C5%9Fil-Cami-Plan%C4%B1.jpg , Erişim Tarihi: 08.05.2021).....	232
Çizim 19: Çandarlı Ali Paşa Cami Planı, (http://isamveri.org/pdfdrq/D00110/2002_15/2002_15_CORUMB.pdf , Erişim Tarihi: 08.05.2021).....	233

Çizim 20: Mahmud Çelebi Cami Planı, (https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/77633 , Erişim Tarihi:09.05.2021).....	233
Çizim 21: Hafsa Hatun (Bedreddin) Cami Planı, (https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/608105 , Erişim Tarihi:09.04.2021).....	234
Çizim 22: Selçuk Hatun Cami Planı, (https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/608105 , Erişim Tarihi: 09.05.2021)	234
Çizim 23: Emir Sultan Cami Planı (https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/Emir-Sultan-K%C3%BCllyesi.jpg , Erişim Tarihi: 09.05.2021)	235
Çizim 24: Koca Naib Cami Planı, (https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/muhtelif/turkiyede-vakif-abideleri-ve-eski-esserler-3.pdf , Erişim Tarihi: 09.05.2021).....	235
Çizim 25: Acem Reis Mescidi Planı, (https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/muhtelif/turkiyede-vakif-abideleri-ve-eski-esserler-3.pdf , Erişim Tarihi: 09.05.2021).....	236
Çizim 26: Tuz Pazarı Mescidi Planı, (http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=17767&start=5 , Erişim Tarihi:09.05.2021).....	236
Çizim 27: İznik Süleyman Paşa Medresesi, (https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/S%C3%BCleyman-Pa%C5%9Fa-Medresesi-%C4%B0znik.-Plan-E.-H.-Ayverdi.jpg , Erişim Tarihi: 09.05.2021)	237
Çizim 28: Yenişehir Süleyman Paşa Medresesi Restitüsyon Plan Denemesi (Ayverdi, 1966, s. 208)	237
Çizim 29: Lala Şahin Paşa Medresesi Planı, (https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/Lala-%C5%9Eahin-Pa%C5%9Fa-Medresesi-Bursa.-Plan-Fatin-Uluengin.jpg , Erişim Tarihi: 15.04.2021).....	238
Çizim 30: Eyne Bey (İnebey) Medresesi Planı (Ayverdi, 1966, s. 442)	238
Çizim 31: Şair Ahmet Paşa Medresesi Planı (İldız, 2006, s. 88).	239
Çizim 32: Pustınpuş Baba Zaviyesi Planı, (https://islamansiklopedisi.org.tr/postinpus-baba-zaviyesi , Erişim Tarihi: 15.04.2021)	239
Çizim 33: Somoncu Baba Tekkesi Vaziyet Plan Şeması 1-Tevhidhane, 2-Meşrutahane 3- Çilehane ve Fırın (Taşkın, 2017, s. 86).....	240
Çizim 34: Somoncu Baba Tekkesi Zemin Kat Planı (Taşkın, 2017, s. 86).....	240
Çizim 35: Somoncu Baba Tekkesi Birinci Kat Planı (Taşkın, 2017, s. 86).....	241
Çizim 36: Somoncu Baba Tekkesi İkinci Kat Planı (Taşkın, 2017, s. 86).....	241
Çizim 37: Üftade Tekkesi Planı, (https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/muhtelif/turkiyede-vakif-abideleri-ve-eski-esserler-3.pdf , Erişim Tarihi: 09.05.2021).....	242
Çizim 38: İsmail Hakkı Tekkesi Planı(Çalığışu, 2019, s. 166).	242
Çizim 39: Emir Hanı Planı, (https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-hani , Erişim Tarihi: 09.05.2021).....	243

Çizim 40: Bedesten Planı, (https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/Bursa-Bedesteni.-Plan-E.-H.-Ayverdi.jpg , Erişim Tarihi: 10.05.2021)	243
Çizim 41: Geyve Han Zemin Kat Planı (Ayverdi, 1966, s. 121)	244
Çizim 42: Geyve Han Birinci Kat Planı (Ayverdi, 1966, s. 122).....	244
Çizim 43: Sipahi Çarşısı Planı, (https://archnet.org/sites/2762/media_contents/49217 , Erişim Tarihi: 10.05.2021)	245

GÖRSELLER DİZİNİ

Görsel 1: Bursa Haritası, (http://www.bursakulturturizm.gov.tr/Resim/132836,bursa-koyleri-haritasi-03062015.png?0 , Erişim Tarihi:04.04.2021).	246
Görsel 2: Bursa'nın İlçeleri, (https://bursakesif.weebly.com/bursan305n-304lccedileleri.html , Erişim Tarihi: 04.04.2021).....	246
Görsel 3: Diyarbakır Çayönü Yerleşimi, (https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/dunya-uygarlik-tarihine-isik-tutan-hoyuk-cayonu/1571736 , Erişim Tarihi: 04.04.2021)	247
Görsel 4: Konya Çatalhöyük Yerleşimi, (https://www.azbibak.com/catalhoyuk-neolitik-kenti , Erişim Tarihi: 04.04.2021)	247
Görsel 5: Medine Şehri, (https://www.ilimdergisi.org/yasayan/medine-doneminde-hukuki-duzenlemeler , Erişim Tarihi: 04.04.2021).....	248
Görsel 6: Osman Gazi Döneminde Fetihler ve Göç Yollarını Gösteren Fotoğraf (İnalçık, 2010, s. 12).	248
Görsel 7: Yenişehir'in Kuzeybatıdan Genel Görünümü (Arıkan, 2018, s. 18)...	249
Görsel 8: 1880 Yıllarında İznik ve Şehir Surları, (http://www.eskiturkiye.net/4258/iznik-guillaume-berggren-fotografi-1880#lg=0&slide=0 , Erişim Tarihi: 02.03.2021).....	249
Görsel 9: Orhan Gazi Döneminde İznik Mahalle ve Yapıları (Yılmazyaşar, 2017, s. 270).....	250
Görsel 10: Bursa Mahalleleri (Gabriel, 2010, s. 9)	250
Görsel 11: XV.yüzyıl'ın Başlarında Bursa'da Yerleşme alanları (Çetin O. , 1994, s. 21).....	251
Görsel 12: Osmanlı Dönemi'nde Anadolu'da Ana ve Tali Yolları Gösteren Harita (Anonim, 2014, s. 147).	251
Görsel 13: Bursa Hanlar Bölgesi'nin Albert Gabriel Tarafından Hazırlanan Restitüsyonu (Bağbancı, 2007, s. 109).....	252
Görsel 14: Bursa Kale Görünümü.....	252
Görsel 15: Bursa Kalesi Arka Cepheden Aşağı Şehir Görünümü	253
Görsel 16: İznik Kalesi (Fatih Uzun Arşivinden).....	253
Görsel 17: Matrakçı Nasuh'un 1533 Yılı Civarında Beyan-I Menazil-İ Sefer-İ İrakeyn Adlı Eserinde Çizdiği Yenişehir Minyatürü (Matrakçı, 1976, s. 522)...	253
Görsel 18: Orhan Gazi Külliyesi Havadan Görünümü	254
Görsel 19: Orhan Gazi Hamamı Havadan Görünümü	254
Görsel 20: Hüdavendigâr Külliyesi Şehir İçi Görünümü.....	255
Görsel 21: Hüdavendigâr Külliyesi Havadan Görünümü	255
Görsel 22: Hüdavendigâr Külliyesi.....	256
Görsel 23: Yıldırım Bayezid Külliyesi Genel Görünümü.....	256
Görsel 24: Yıldırım Bayezid Cami Arkadan Hava Görünümü	257
Görsel 25: Çelebi Mehmed Külliyesi Havadan Genel Görünümü.....	257

Görsel 26: Çelebi Mehmed Türbesi (Yeşil Türbe) Havadan Görünümü	258
Görsel 27: Çelebi Mehmed Külliyesi Yeşil Medresesi (Türk İslam Eserleri Müzesi) Havadan Görünümü	258
Görsel 28: Muradiye Külliyesi Havadan Görünümü	259
Görsel 29: Muradiye Külliyesi Ön Cepheden Hava Görünümü	259
Görsel 30: Alâeddin Paşa Cami Ön Cepheden Görünümü	260
Görsel 31: Alâeddin Paşa Cami Genel Görünümü.....	260
Görsel 32: Ayasofya Orhan Cami Hava Görünümü	261
Görsel 33: İznikHacı Özbek Cami, (http://www.turkiyenintarihi.eserleri.com/?oku=1625 , Erişim Tarihi: 15.04.2021)	261
Görsel 34: Kale Sokak Sonunda Şahadet Cami Görünümü.....	262
Görsel 35: Şahadet Cami Genel Görünümü.....	263
Görsel 36: Demirtaş (Timurtaş) Cami Genel Görünümü.....	263
Görsel 37: Demirtaş (Timurtaş) Cami Bahçesindeki Mezarlar ve Arka Cephe Görünümü	264
Görsel 38: İznik Yeşil Cami, (https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2020/04/Ye%C5%9Fil-Camii.jpg , Erişim Tarihi: 08.05.2021)	264
Görsel 39: Çandarlı Ali Paşa Cami Sol Cephe Görünümü	265
Görsel 40: Çandarlı Ali Paşa Cami Arka Cepheden Görünümü.....	265
Görsel 41: Çandarlı Ali Paşa Cami Ön Cepheden Görünümü	266
Görsel 42: Yenişehir Orhan Gazi Cami, (http://dunyacamileri.blogspot.com/2019/08/orhan-gazi-ulu-camii-yenisehir-bursa.html , Erişim Tarihi: 08.05.2021).....	266
Görsel 43: Mahmud Çelebi Cami, (https://www.flickr.com/photos/sinandogan/4543604759 , Erişim Tarihi: 09.05.2021)	267
Görsel 44: Hafsa Hatun (Bedreddin) Cami Arka Cepheden Görünümü.....	267
Görsel 45: Hafsa Hatun (Bedreddin) Cami Ön Cepheden Görünümü.....	268
Görsel 46: Hafsa Hatun (Bedreddin) Cami Genel Görünümü	268
Görsel 47: Selçuk Hatun Cami Ön Cepheden Görünümü.....	269
Görsel 48: Selçuk Hatun Cami Arka Cepheden Görünümü	269
Görsel 49: Emir Sultan Cami Havadan Görünümü.....	270
Görsel 50: Emir Sultan Cami Arka Cepheden Hava Görünümü	270
Görsel 51: Emir Sultan Cami Ön Cepheden Hava Görünümü.....	270
Görsel 52: Koca Naib Cami Ön Cepheden Görünümü	271
Görsel 53: Koca Naib Cami Sol Cepheden Görünümü.....	271
Görsel 54: Koca Naib Cami Arka Cepheden Görünümü	272
Görsel 55: Şeyh Kutbuddin Cami, (https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/gezilecekyer/seyh-kubbettin-cami-ve-turbesi , Erişim Tarihi: 09.05.2021).....	272
Görsel 56: Acem Reis Mescidi.....	273
Görsel 57: Acem Reis Mescidi Sağ Cepheden Görünümü	273
Görsel 58: Acem Reis Mescidi Ön Cepheden Görünümü	274

Görsel 59: İznic Süleyman Paşa Medresesi, (https://www.flickr.com/photos/orcin70/27224751402/in/album-72157668626273422/ , Erişim Tarihi: 09.05.2021).....	274
Görsel 60: Lala Şahin Paşa Medresesi	275
Görsel 61: Lala Şahin Paşa Medresesi Ön Cepheden Görünümü	275
Görsel 62: Lala Şahin Paşa Medresesi Sol Cepheden Görünümü	276
Görsel 63: Lala Şahin Paşa Medresesi Havadan Görünümü.....	276
Görsel 64: Lala Şahin Paşa Medresesi İçeriden Genel Bir Görünümü	277
Görsel 65: Eyne Bey (Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi) Medresesi.....	277
Görsel 66: Eyne Bey (Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi) Medresesi Ön Cepheden Görünümü	278
Görsel 67: Eyne Bey (Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi) Medresesi Arka Cepheden Görünümü	278
Görsel 68: Şair Ahmet Paşa Medresesi, (https://www.dergibursa.com.tr/kabina-sigmayan-osmanli-kulturu/ , Erişim Tarihi: 09.05.2021).....	279
Görsel 69: Pustinpuş Baba Zaviyesi Genel Görünümü.....	279
Görsel 70: Pustinpuş Baba Zaviyesi Ön Cepheden Görünümü	280
Görsel 71: Pustinpuş Baba Zaviyesi Arka Cepheden Görünümü	280
Görsel 72: Abdal Murad Hazretleri ve Oğlu Mehmed Hazretleri'nin Mezarları	281
Görsel 73: Abdal Murad Hazretleri ve Oğlu Mehmed Hazretleri'nin Mezarları Genel Görünümü	281
Görsel 74: Emir Sultan Tekkesi	282
Görsel 75: Küllüye Kompleksi İçerisinde Havadan Görünümü	282
Görsel 76: Somoncu Baba Tekkesi	283
Görsel 77: Arka Cepheden Görünüm.....	283
Görsel 78: Somoncu Baba Fırını (Taşkın, 2017, s. 87).....	284
Görsel 79: Üftade Tekkesi	284
Görsel 80: Üftade Tekkesi Havadan Görünümü	285
Görsel 81: İsmail Hakkı Tekkesi, (http://fotograf.bursa.com.tr/ismail-hakki-tekkesi-camii/ismail-hakki-tekkesi-camii-1/ , Erişim Tarihi: 09.05.2021).....	285
Görsel 82: Emir Hanı Havadan Görünümü.....	286
Görsel 83: Ulu Cami'nin Hemen Yanında Kapan Han Hava Görünümü	286
Görsel 84: Bedesten Hava Görünümü.....	287
Görsel 85: Bedesten Girişi	287
Görsel 86: Bedesten İçerisinden Bir Görünüm	288
Görsel 87: Bedesten İçerisinden Bir Görünüm	288
Görsel 88: Bedesten Karşısında Geyve Han Havadan Görünümü.....	289
Görsel 89: Geyve Han	289
Görsel 90: Geyve Han Birinci Kattan Avlu Görünümü	290
Görsel 91: Geyve Han Giriş Eyvanından Bir Görünüm	290
Görsel 92: Sipahi Çarşısı Havadan Bir Görünüm	291
Görsel 93: Sipahi Çarşısı İçerisinden Bir Görünüm	291
Görsel 94: Sipahi Çarşısı İçeriden Bir Görünüm	292

Görsel 95: Orhan Gazi, I.Murad, I.Bayezid ve Çelebi Mehmed ve II. Murad Döneminde Eklenen Yapıları Gösteren Fotoğraf (Dede, 2010, s. 87).	293
Görsel 96: Osmanlının İlk Yedi Sultanı ve Zamanla Eklenen Diğer Yapılarla Geleneksel Yaya Ticaret Aksının Oluşum Sürecini Gösteren Fotoğraf (Dede, 2010, s. 91).....	294

GİRİŞ

KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI

Osmanlı şehirleri İslam şehirleri içinde birçok yönden en iyiyi ifade eden örneklerden olmuştur. En güzel örneği ise Osmanlının ilk başkenti olan Bursa'da görülmüştür. Bu nedenle bu tez çalışmasında da Bursa'nın fiziki yapılanmasının yanı sıra kültür ve zihniyetinin, inanç ve yaşam biçiminin Osmanlı şehirleşmesine nasıl yansıdığı ele alınmıştır. Fiziki yapılanmasında önemli rol oynayan külliyeler ve bu külliyelerin şehirle nasıl birleştirilerek sosyal merkez işlevi gördüğü, vaziyet planları, ayırt edici mimari özellikleri, zamanla geçirdiği onarımlar sonucu şehirle ilişkisi ve günümüzdeki durumları ele alınmıştır. Aynı şekilde tekli yapı gruplarında camilerin, medreselerin, tekke ve zaviyeler ile çarşı bölgesinin şehirleşmeye nasıl katkıda buldukları üzerinde durulmuştur. Bursa'nın kentsel oluşumu ve gelişimi, biçimlenişi, sosyal ve kültürel çevresini külliyelerin ve tekli yapı gruplarının nasıl etkilediği tez çalışmasının amacı olmuştur.

Bu tez çalışması Osmanlı'da Şehir ve Bursa'da Külliye düzenleri Osmanlı Şehir İlişkisinin değerlendirilmesini kapsamaktadır. Osmanlı Devleti'nde şehir ve şehirleşme kavramları üzerinde yapılan çalışmalar çok fazla değildir. Ancak Osmanlı arşivlerinde bulunan belgeler, Osmanlı şehirlerinin sosyal yapısını, kurumlarını, mahalli kültürel ve sosyal hayatı ile iktisadi durumlarını aydınlatması bakımından önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın Sanat Tarihinin yanı sıra tarih, mimarlık, coğrafya, sosyoloji gibi diğer bilim dallarına da kaynaklık edeceği düşünülmektedir. Daha önce bu çalışmanın konusu olan şehirleşme mimarlık tarih gibi bilim dalları tarafından çalışılmıştır. Ancak bu tez çalışması Sanat Tarihi disiplini içerisinde değerlendirilmiştir.

METOT VE DÜZEN

Osmanlı Şehirleşmesinde Mimari Düzenler ve Bursa Örneği adlı tez çalışması beş ana bölümden oluşmaktadır. Bu tez çalışmasına başlarken ilk önce literatür taraması yapılmış ve daha sonra Bursa’da şehirleşmeye katkı sağlayan yapılar belirlenmiştir. Sonraki aşama olarak belirlenen yapılar yerinde incelenmiş ve fotoğraflanmıştır. Ulaşılan kaynaklarda edinilen bilgiler ve yerinde yapılan gözlemler ile eserler ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Anlatımlar fotoğraflar, haritalar ve plan çizimleri ile de desteklenmiştir.

İlk olarak giriş başlığı altında konunun önemi ve amacı, metot ve düzeni, konu ile ilgili kaynak ve yayınları ele alınmıştır. Birinci bölümde Bursa’nın coğrafi durumu ve tarihçesi hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Osmanlı şehirleşmesi ana başlığı altında Osmanlı da şehir, Osmanlı’da şehir yönetimi, Osmanlı şehirlerinde nüfus ve Osmanlı şehirlerinde mahalle başlıkları açılarak Bursa şehrine bağlı kalacak şekilde ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ilk Osmanlı yerleşimleri olan Karacahisar, Bilecik, Yarhisar, Yenişehir, Göynük, İznik ve Bursa şehirlerindeki imar faaliyetleri ve mimari gelişimleri hakkında bilgi verilmiştir.

Dördüncü bölümde Bursa’da Külliye Düzenleri-Osmanlı şehir ilişkisi ana başlığı altında külliyeler, camiler, medreseler, tekke ve zaviyeler ile kent çarşısı ve ticaret yapıları başlıkları Osmanlı dönemi kapsamında ele alınmış ve şehirleşmeye katkıları hakkında bilgi verilmiştir.

Beşinci bölüm olan katalog kısmında ise Bursa külliyesi ve tekli yapı grupları kronolojik sıralamaya göre ele alınıp değerlendirilmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç kısmında Osmanlıdan önce var olan mimari düzen ve yapılaşma ele alınmış daha sonra Osmanlı ile başlayan yapılaşmaya geçilmiş külliyelerin ve tekli yapı gruplarının şehirdeki yönleri temel alınarak şehirleşmeye katkısı, külliye vaziyet planları, ayırt edici mimari özellikleri, teknik ve gelişimi üzerinde durularak günümüzdeki durumları hakkında bilgi verilmiştir. Son olarak Osmanlıdaki yapılaşma ile günümüz Bursa’sının yapılaşması kısaca karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

KAYNAK VE YAYINLAR

Bu bölümde tez ile ilgili yayınlar ve kaynaklar tanıtılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde Şehir ve Şehirleşme kavramları üzerinde çok fazla çalışma yapılmamış olup konu ile ilgili kitap, makale, tez ve ansiklopedilerden yararlanılmıştır.

Yurt Ansiklopedisi, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, İslam Ansiklopedisi gibi Ansiklopedilerdeki tüm Bursa maddeleri incelenmiştir.

Görgün Özcan'ın Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar adlı kitabında, Turgut Cansever'in İslam'da Şehir ve Mimari adlı kitabında, Halil İnalçık ve Bülent Arı'nın Türk İslam Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalçık'ın Çalışmaları makalesinde, Cengiz İsmail'in Prusa'dan Günümüze Bursa "Medeniyetin İpek Şehri" adlı kitabında, Özer Ergenç'in XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa adlı kitabında, H.W. Lowry'nin Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923 adlı kitabında, Köksal Alver'in Mahalle: Mekân ve Hayatın Esrarlı Birlikteliği adlı kitabında, Mahallede Hayat Var adlı kitapta, Osmanlı şehirleşmesi, yönetimi, mahalle ve nüfusu hakkında bilgi verilmiştir.

Ekrem Hakkı Ayverdi'nin İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi adlı kitabı ve Osmanlı Mimarisi (5 Cilt) adlı kitabından, Kamil Kepecioğlu'nun 4 Cilt halinde olan Bursa Kütüğü adlı kitaptan, Raif Kaplanoğlu'nun Doğal ve Anıtsal Eserleri İle Bursa adlı kitabından, Albert Gabriel'in Bir Türk Başkenti Bursa adlı kitabından, Engin Yenal'ın Osmanlı Başkenti Bursa adlı kitabından, Bursa Kültür Varlıkları Envanteri Anıtsal Eserler adlı kitaptan, Savunma Hatlarından Yaşam Alanlarına Kaleler adlı kitaptan, Surayıya Faroqlı'nın Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı adlı kitaptan, Hasan Taib Efendi'nin Hatıra Ya da Bursa'nın Aynası adlı kitaptan, Vasıleios I. Kandes'in Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa adlı kitabından, Kazım Baykal'ın Bursa ve Anıtları adlı kitabı gibi kaynaklardan genel olarak tez çalışmasında yararlanılmıştır.

Tez konusuyla ilgili alan içi kaynak kitapların, makale ve tezlerin yanı sıra farklı alanlardaki kaynak kitap, makale ve tezlerden de yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BURSA'NIN COĞRAFİ DURUMU VE TARİHÇESİ

1.1 BURSA'NIN COĞRAFİ DURUMU

Bursa ülkenin kuzeybatısında, Marmara Bölgesi'nde 28° 10' ve 30° 00' kuzey enlemleriyle 40° 40' ve 39° 35' doğu boylamları arasında yer alır. İli doğudan Bilecik, kuzeydoğudan Sakarya, kuzeyden İzmit, kuzey ve kuzeybatıdan Marmara Denizi, güneybatı ve güneyden Balıkesir ile Kütahya çevrelemektedir. Bursa, 11.027 kilometre karelik yüz ölçümü ile Türkiye topraklarının yaklaşık %1.5'ini kaplayan, 1980'de 1.148.492 kişilik nüfusuyla toplam nüfusunun binde 25'ini barındıran Türkiye'nin 6. büyük ili durumundadır (Anonim, 1984, s. 1612) (Görsel 1). Bursa iklimi Akdeniz ile Karadeniz iklimleri arasında bir geçiş niteliği göstermektedir. Kışların çok sert geçmediği ilde, yaz dönemlerinde de şiddetli bir kuraklık görülmez. Bursa ilinde en çok yağış kış ve ilkbahar aylarında düşmektedir. Bu nedenle, yaz döneminde de yağış almasına karşın, ilde yağış rejimi bakımından Akdeniz İklimi'nin egemen olduğu söylenebilir. Yıllık sıcaklık ortalaması 14,4°C'dir. Bursa il merkezindeki sıcaklık, yılda 60,5 gün 30° C'nin üstüne çıkmakta, ortalama 33,6 gün ise 0°C'nin altına düşmektedir (Anonim, 1984, s. 1618).

İlin doğusu ve güneyi dağlıktır. Kuzeyde Armutlu Yarımadası'ndaki Samanlı Dağı'nın yükseltisi bin metreye yaklaşmaktadır ve bu kesimdeki çukurda büyük İznik Gölü yer almaktadır. Güneyde ise Uludağ kütlesi dışında yüksek ve alçak birçok ova bulunmaktadır. Bu ovalardan en büyüğü batıda Ulubat Gölü çevresindeki Karacabey ve Mustafakemalpaşa ovalarıdır. Uludağ'da yükselti 2.543 metreye ulaşmaktadır. Güneydoğu doğrultusunda ise uzayan dağların üzerindeki Domaniç doruğunda yükselti 1.910 metreye ulaşır (Anonim, 1981, s. 130). Dağlar, il topraklarının yaklaşık %35'ini kaplamaktadır ve genellikle doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Bunların en önemlisi Türkiye'nin de önemli dağlarından biri olan Uludağ'dır. Batısı Domaniç Dağları'nın bir bölümüyle engebeleşen il topraklarında, Orhaneli ve Keleş ilçelerinin çevresinde bulunan Gökçedağ, Akdağ ve Eğrigöz Dağı gibi tek bir kitle durumundaki kabartılar da bulunmaktadır (Anonim, 1984, s. 1612) (Görsel 2).

Kıyı dağların alçak yamaçları, zeytinliklerin, bağların ve dutlukların dışında kalan yerleri maki denilen yaz-kış yapraklarını dökmeyen çalılıklar ve kokulu bitki örtüleriyle kaplanmıştır. Bursa çevreninin genel görünümünü oluşturan yer şekilleri yüksekliği 400-500 civarında ovalar ile yükseltisi fazla olmayan engebeli sahalardan oluşur. En yüksek noktası Bursa'nın gerisinde yer alan 2500 metre yükseklikteki Uludağ'dır. Arazi şekilleri bakımından Bursa, Marmara bölgesi engellerinin belirgin unsurları olan Doğu, Batı yönlü çukur alanlarla birbirinden ayrılmış dağ kütlelerini içerir. Topraklarının %48'e yakını platolardan oluşmuştur. %35'ini dağların kapladığı Bursa topraklarında ovaların payı %17 dolayındadır. Çöküntü alanlarının başlıcalarını İznik ve Ulubat gibi tektonik oluşumlu göllerle, Bursa, Yenişehir ve İnegöl Ovaları oluşturur. Bursa'da ovalar da büyük yer kaplamaktadır. İznik ovası, Yenişehir Ovası, Bursa Ovası, Çayırköy Ovası, Karacabey Ovası, Mustafa Kemal Paşa Ovası, İnegöl Ovası vardır. Akarsuları; Nilüfer Çayı, Delçay, Mustafa Kemal Paşa Çayı, Küçükkaradere suyu, Göksu'dur. Gölleri; Ulubat Gölü, İznik Gölü, Gölbaşı Baraj Gölü, Hasanağa Göleti, Burcun Göleti'dir(Yahşi, 1998, s. 38).

Bursa ilinin toprakları her türlü tarıma elverişlidir. Tahıllardan ve baklagillerden başka sebze ve meyve üretimi oldukça yoğundur. Bursa'da, tarım etkinliğinin yanı sıra hayvancılıkta önemli bir yer tutar. Milyona yaklaşan hayvan sayısının yarıdan çoğunu koyun oluşturur. Karacabey Harası'nda at ve sığır türlerinin ıslahı yapılır. Bursa ili son yıllarda önemli bir sanayi merkezi olma yoluna girmiştir. İplik, dokuma, konserve, yağ, sabun, deri, makine ve otomotiv sanayisinde gelişmiştir(Anonim, 1981, s. 130).

1.2 BURSA'NIN TARİHÇESİ

Bursa İli'nin topraklarının önemli bir bölümü Güney Marmara bölgesinde, bir kısım toprakları ise İç Batı Anadolu bölgesinde yer almaktadır. Tarih içinde Bursa'ya baktığımız zaman yine önemli bir kısmının Bithynia bölgesinde, bir kısım topraklarının ise Kuzey Mysia bölgesinde olduğu görülmektedir. Bursa'nın bugünkü adının, önceden Atussa kentinin bulunduğu yerde yeniden kurulan Prusa'dan geldiği sanılmaktadır. Roma çağı yazarlarından olan ve Roma'nın Bithynia valiliği görevinde bulunan Plinius'a göre kentin adı I.Prusias'tan gelmektedir. Bilindiği gibi ünlü Kartacalı komutan Hannibal yaşamının son yıllarında M.Ö. 188'de Bithynialı I. Prusias'a sığınmış ve onu roma ile çatışmaya teşvik etmiştir. Bu birliktelik sırasında bir Antik Yunan kenti olan ve Odrys (Nilüfer) Çayı ile Olympos Mysios (Uludağ) arasında bulunduğu sanılan Atussa ele geçirilerek yakılıp yıkılmış ve Hannibal'ın önerisi üzerine de bu kentin yerine yeni bir şehir olan Prusa kurulmuştur. Daha sonraki dönemlerde ard arda tahta çıkan iki Prusias'ın yaptırdıkları öteki Prusalardan ayırt edilebilmesi için Bursa'ya Prusa ad Olympum adı verilmiştir. Bu isim Roma dönemi boyunca kullanılmış, Bizans döneminde şehre yalnızca Prusa denilmiştir(Süel, 1996, s. 26-27).

Bursa ve çevresi çok eski çağlardan beri yerleşimlere sahne olmuştur. Bölge de eski yerleşim alanlarının yarattığı uygarlıkların günümüzden 7000 yıl öncesine kadar gittiği, Ilıpınar Höyüğü kazılarında ortaya çıkmıştır. Höyükte yapılan kazılar sonucunda, M.Ö 5200 yıl öncesine dek inen yerleşim alanı bulunmuştur. Ayrıca Bursa'nın 7 km kuzeyinde M.Ö. 2500'lü yıllara tarihlenen Demirtaş Höyüğü ve şehrin 14 km batısında M.Ö. 2700 yılına tarihlenen Çayırköy Höyüğü yer almaktadır. Yazılı kaynaklarda Bithynia olarak da Bursa ve çevresinin en eski yerleşimleri İznik Gölü çevresindedir. Sadece İznik Gölü çevresinde, taş devrinde kurulduğu anlaşılan yedi önemli höyük bulunmaktadır. Bunlar; Ilıpınar, Hacılartepe, Tepecik, Körüstan, Üyücek Tepe, Höyücek ve Karadın Höyükleridir. İnegöl kent merkezinde, Cumatepe Höyüğü ile Doğutepe, Akhisar ve Yenişehir Babasultan Höyüğü tarih öncesi devirlere ait yerleşimleri işaret etmektedir(Cengiz, 2008, s. 25).

Bursa bölgesi, M.Ö. IV. yüzyılda Bithynia devleti kurulana dek, çeşitli kolonilerin ve ülkelerin egemenliğinde yaşamıştır. Ünlü Herodot tarihi'ne göre, o tarihte Bursa ve civarında var olan tek şehir M.Ö. XII. yüzyıla tarihlenen Cius-Gemlik'tir. Apamea Mudanya şehrinin M.Ö. X. yüzyılda, Ulubat Gölü'nün üzerinde bir adada bulunan Apollonia- Gölyazı'nın ise M.Ö. VI. yüzyıldan önce kurulduğu sanılmaktadır. M.Ö 561-546 tarihlerinde Lidyalıların egemenliğine sokulan Bursa Bölgesi daha sonra Pers-İran egemenliğine girmiştir. Dedales, İranlılara karşı savaşarak Bursa bölgesinde bağımsız bir Bithynia Devleti kurmuştur. M.Ö. II. yüzyılda Mustafa Kemal Paşa yakınlarındaki Melde Tepesi'nde Antik Miletepolis şehri, 356 yılında Orhangazi'de Basilinopolis şehri, Sölöz köyünde Pythopolis, Yenişehir'de Otroia, Orhaneli'de Adriani, Karacabey'de Kremastasis, Eşkel'de Daskylium, Çekirge'de Plaj, Kurşunlu'da Britlos, İznik'te Nicaea antik şehirleri kurulmuştur. Bursa'nın şehir statüsüne yükselip çevresinin surlarla çevrilmesi M.Ö. 232-192 yıllarında Bithynia Kralı I. Prusias döneminde gerçekleşmiştir. Kartaca kralı Hannibal, Roma imparatoru ile yaptığı savaşı kaybedince, askerleriyle birlikte I.Prusias'a sığınmış, Hannibal, I.Prusias tarafından büyük itibar görmesi üzerine onun onuruna Bursa şehrini kurmuştur(Cengiz, 2008, s. 26-27).

Şehir, Pontus Kralı Mithradates'in mağlup edilmesinden sonra Romalıların eline geçmiş ve Nicomedia'ya bağlanmıştır. İmparator Traianus zamanında buraya vali tayin edilmiş Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra ise Doğu Roma hâkimiyetindeki şehirlerden biri olmuştur(İnalçık, 1992, s. 446). Bithynia kralı IV.Nikomedes'in vasiyetinde, M.Ö. 74 yılında krallığını Roma İmparatorluğu'na bırakmasıyla Prusa şehri, merkezi Nikomedia olan Bithynia eyaletine bağlanmıştır. Ancak bu oldu bittiyi kabul etmeyen Pontus Kralı IV. Mithridates tüm Bithynia şehirlerini ve bu arada Prusa'yı da işgal etmiş ve Roma'ya savaş açmıştır. Böylece Roma'nın zaferiyle sonuçlanacak olan III. Mithridates savaşı (M.Ö. 74.-63) başlamıştır. Bu savaş sırasında Prusa, Romalı komutanlar Tirarius ve Barba tarafından geri alınmıştır. Böylece Prusa için M.S. 258'deki Got istilasına kadar devam edecek olan barış ve refah dönemi başlamıştır. Principatus döneminin sonlarına doğru Gotlar tüm Bithynia şehirlerini yağmalamışlardır (Doğancı, 2005, s. 37).

Prusa şehri de bu yıkımdan kurtulamamış ve Bizans dönemine kadar bir daha eski önemini kazanamamış ve hep ikinci planda kalmıştır(Doğancı, 2005, s. 37-39).

Roma İmparatorluğu'nun parçalanması ile Bursa, Bizans'ın sınırları içinde ve yönetiminde kalmıştır. Şehir, Bizans döneminde özellikle batı bölgesinde bulunan Pythia (çekirge) kaplıcaları ile ünlenmiş ve ilgi görmüştür. Bursa, Bizans döneminde zamanın büyük şehirleri arasında yer alan İznik (Nikaia) ve Edincik (Kyzikos) şehirleri kadar gelişme gösterememiştir. Bizans'ın ezeli düşmanları arasında yer alan İran bu bölgeye akınlar düzenlemiş, İran şahı Perviz'in döneminde Bursa surları muhasara altına alınmıştır(Öztürk, 2014, s. 45).

İran Sasani Hükümdarı Husrev Perviz, Bizans İmparatoru Herakleios ile savaştan sonra Bursa'yı almış, fakat Rumeli'den gelen Türkler'in yardımı ile Bizanslılar şehri yeniden kurtarmışlardır. Abbasi halifesi Harun Reşid'in orduları, Söğütçük kasabasına kadar gelmiş ve imparatorla yaptıkları anlaşmayı yenileyip geri dönmüşlerdir. Bursa, 924 yılında Hamdanoğlu sülalesinden Seyfüddevle tarafından kuşatılmıştır. 1071 yılında Selçuk Sultanı Alparslan ile Bizans İmparatoru'nun yaptığı Malazgirt Savaşı'nda Bizans yenilmiş, Sultan Melikşah'ın görevlendirdiği Kutalmışoğlu Süleyman Şah, İznik, Edincik ve Bursa'yı fethetmiştir. 1097 yılında İznik tekrar Bizans'ın eline geçmiş ve Türkler bunun üzerine Bursa'yı tümüyle zapt edip yağmalamışlardır. 1107 yılında Sultan Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra şehzadeleri arasında çıkan anlaşmazlıklar sırasında şehir, Türklerin elinden çıkmıştır. Sultan Şehinşah b. Kılıç Arslan'ın saltanatı döneminde 1113 yılında, Ümeredan Mengülük, Gündoğmuş, Mehmet ve Oğrat yönetimindeki Türk Kuvvetleri, Bursa ve Marmara'nın tüm güney kıyısını tekrar almışlardır. Ancak İmparator Alekxis Komnenos, Anadolu'ya geçmiş ve Uludağ dolaylarında yapılan savaşlar sonucunda Türk kuvvetleri çekilmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Alaşehir'de yapılan barış anlaşması gereğince Marmara sahillerinin yönetimi Bizans İmparatoru'na verilmiştir. Bundan sonra Osmanlı Devleti zamanına kadar Bursa, İznik, Bilecik, Dimboz, İnegöl, Kestel, Kite, Atranos (Orhaneli) Mihaliç (Karacabey), Kirmastı (Mustafa Kemal Paşa) Bizans tekfurlarının olmuştur (Tuğlacı, 1985, s. 68).

Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğollarca yıkılmasından sonra Anadolu'da ortaya çıkan çeşitli beyliklerden Osmanoğulları, XIV. yüzyıl başlarında Marmara'nın güney kesiminde hızla topraklarını büyütülmüştür. Bizans yerleşmelerini ve 1321'de Mudanya'yı ele geçirmiştir(Kuruyazıcı, 1997, s. 305).

Şehir, ilk olarak 1308'de diğer tekfurlarla ittifak kurarak Osmanlı kuvvetlerini Dimboz Geçidi'nde durdurmak isteyen Bursa tekfurunun mağlup edilmesinden sonra Osman Bey tarafından kuşatma altına alınmıştır. Bu kuşatma sonuca ulaşmadığı için şehir, abluka altına alınıp sıkıştırılmaya başlanmıştır. 10 yıldan fazla bir süre herhangi bir yardım alamayan Bursa halkını perişanlığa ve açlığa mahkûm eden bu abluka yüzünden şehir 6 Nisan 1326'da Osmanlılara teslim edilmiştir. Bizanslı kumandanın İstanbul'a gitmesine izin verilmiş ancak şehrin Osmanlılara teslimini sağlayan baş danışman buradan ayrılmayarak Osmanlı hizmetine girmiştir. Kale ve civarına stratejik nedenlerden dolayı sadece Türkler yerleştirilmiştir. Kalenin içerisinde bulunan Rum halkı da kaleden aşağı kısımlara yerleştirilmiştir(Oğuzoğlu, 2012, s. 76). Bizanslılar'ın yöredeki son kalesi olan İznik'i de 1330'da alan Osmanlı beyi Orhan Gazi, önce burayı devlet merkezi yapmış daha sonra 1335'te Bursa'yı başkent ilan etmiştir. I.Murad'ın 1365'te başkent'i Edirne'ye taşımaya kadar geçen süre de yani Osmanlıların yerel bir beylikten güçlü bir devlet haline gelmeleri sürecinin ilk aşaması boyunca Bursa en önemli şehir olmuş, bu oluşum dönemi kültürünün özellikle mimarlık ve görsel sanatlar alanındaki en önemli ürünleri hep bu merkezde toplanmıştır. XV. yüzyıl başında Yıldırım Bayezid'in 1389-1402 yılları arasında Timur'a yenilmesi ile oğulları arasında çıkan taht kavgaları sırasında Bursa önce İsa Çelebi'nin, sonra Musa Çelebi'nin eline geçmişse de sonunda 1402-21 yılında Çelebi Mehmed kenti olarak sultanlığını ilan etmiştir. Bursa başkent olmaktan çıktıktan sonra da imparatorluğun önemli kültürel ve siyasal merkezlerinden biri olarak kalmıştır. Fatih Sultan Mehmed'e kadar bütün Osmanlı sultanlarının gerek tahta çıkış, gerek cenaze törenleri burada düzenlenmiştir(Kuruyazıcı, 1997, s. 305).

Fatih Sultan Mehmed'in 1451-81 ölümü üzerine tahta geçmek için II. Bayezid ile 1481-1512 yıllarında savaşıyan Şehzade Cem sultanlığını Bursa'da ilan etmiştir. Daha sonra II. Selim'de yine siyasal nedenlerle üç kardeşini boğdurmak için Bursa'ya gelmiştir. 1839'da Bursa "*Hüdavendigâr*" adını almıştır. 1841'de Kütahya'daki valilik merkezi buraya taşınmıştır. 1867'de de şehir vilayet olmuştur. Kurtuluş savaşı sırasında önce 24 Haziran 1920'de İngilizler Mudanya'ya asker çıkarmış, sonra da Yunanlılar Karacabey ve Mustafakemalpaşa'yı alarak 8 Temmuz 1920'de Bursa'yı işgal etmişler ve arkasından da Karamürsel, İznik, Yenişehir ve İnegöl'e girmişlerdir. Büyük Taarruz'u izleyen günlerde Bursa 10 Eylül 1922'de Yunanlılardan geri alınmış, öteki kasabalarında birer birer kurtarılmasıyla 15 Eylül 1922'de Bursa yöresindeki Yunan İşgali sona erdirilmiştir(Kuru yazıcı, 1997, s. 305).

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI ŞEHİRLEŞMESİ

2.1 OSMANLI'DA ŞEHİR

Şehir, öncelikle insan etkinliklerinin içinde gerçekleştiği coğrafi bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehir sürekli bir hareket halindedir, insanın ve mekânın değişimi yine insan eliyle şehirde gerçekleşir (Özcan, 2017, s. 16). Şehir kelimesi Farsça Şehr kelimesinden gelmektedir. “*Türkçe de XI. yüzyıldan itibaren halk dilinde şar biçiminde kullanılan şehir karşılığında Soğdca kökenli kent ile “kale ve saray” gibi anlamlara da gelen balık kelimesi de kullanılmıştır*” (Küçükaşçı, 2010, s. 441). Göktürkler ve Uygurlar şehir için balık tabirini kullanmışlardır. Miladi VIII. asırda Uygurlar tarafından Türklerin kurduğu ilk şehrin adı da Ordu Balık’tır. Şehir kavramının Batı dillerindeki karşılığı ise İngilizce city, Fransızca cite, İtalyanca citta, İspanyolca ciudad kelimeleri olmuştur (Özcan, 2017, s. 18).

Şehir; insan hayatını düzenleyen, yönelten ve çerçeveleyen en önemli fiziki ürün ve yapıdır. Bu yapının biçimlenmesi de içerisinde yaşayan insanların inançlarından ve dinlerinden hareket ederek belirlenir. Şehir, insanlar arası mesafenin en aza indiği ve dolayısıyla bu yoğun yaşama ortamında ortaya çıkabilecek çelişki ve çatışmaları önleyecek idari sistemlerin, ahlak ve hukuk kurallarının bir bütünlük içerisinde işlemlerini sağlayacak bir üst bilgiye ihtiyaç duymaktadır. Bu üst bilgi de kaynağını ahlak ve din de bulur (Cansever, 2006, s. 51).

Dünya da ilk şehirleşme hareketinin göçebe yaşamdan yerleşik hayata geçişle başladığını söylemek mümkündür. Bazı kaynaklarda, tarihte bilinen ilk şehirleşmenin hakkında en erken yerleşme izlerinin bulunduğu bir coğrafya olan Anadolu’da Suriye, Filistin, Mısır ve Mezopotamya’da başladığı belirtilmiştir (Küçükaşçı, 2010, s. 441; Kejanlı, 2005, s. 90). Ancak yapılan yeni araştırmalar sonucunda, Anadolu’da bütün aşamaları ile 9000 yıl önce insanlığın şehir yaşamını yansıtan ilk yerleşim örneğini, Diyarbakır yakınlarında bulunan Çayönü yerleşimi yansıtmaktadır. Yine Anadolu’ da Konya ovasının en bereketli yerinde kurulan ve dünyadaki en eski köy kültürünü yansıtan Çatalhöyük’ün Milattan

önce 7000 yılına kadar inen şehir yerleşmesi olduğu ortaya koyulmuştur (Kejanlı, 2005, s. 90) (Görsel 3-4).

İslamiyet Arap yarımadasından çıktıktan sonra Suriye, Filistin, Mısır ve Mezopotamya'ya hâkim olmuştur ve bu coğrafyalarda hızla yayılmıştır. Bununla birlikte bu geniş coğrafyalarda yerleşik hayata geçiş ve hızla gelişen şehirleşme hareketleri başlamıştır. Bu şehirleşmenin temelinde İslam dini, o dönemdeki askeri, sosyal ve ekonomik şartlar büyük rol oynamıştır. Ancak, İslamiyet öncesi Antik Yunan, Roma, Bizans ve Sasani şehirciliğinin etkileri göz ardı edilmemelidir. Müslümanların fetih anlayışı tarihi şehirlerin yapısını hiçbir zaman bozmamış bu anlayış ve biçim de İslam Şehri fikrinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Gül, 2001, s. 79).

İslam Medeniyeti'nde ilk şehirleşme süreci Medine şehrinde yaşanmaya başlamıştır. Medine Şehri'ne muhacirlerin gelmesi ile farklı kabileler ve dinler arasında bir sosyal yapı oluşmuş ve şehir ticaret merkezi haline gelerek İslam Medeniyeti'nin ilk kültür merkezi haline gelmiştir (Demir, 2003, s. 158). Hz. Muhammed (s.a.v) şehircilik alanındaki ilk düzenlemeleri Yesrib'de Mescid-i Nebeviyi inşa ettirerek ileride kurulacak Müslüman şehirleri için cami merkezli şehir modelini başlatmıştır (Küçükbaşçı, 2010, s. 441). Bundan sonra Müslümanların fethettikleri ya da yeni kurdukları her şehir Medine şehir modeli örnek alınarak kurulmuştur. Buna göre kurulan ilk şehirler, çölün kenarında, Basra'dan Mısır'a kadar uzanan bir çizgi üzerinde öncelikli olarak askeri bir üs olarak kurulmuşlardır (Gül, 2001, s. 81) (Görsel 5).

Yerleşimler başlangıçta İslam ordularının konaklamalarına yönelik yapılırken daha sonra yerli ahalinin gelenekleri doğrultusunda yeni şehir tarzları doğmuştur (Demir, 2003, s. 158). Askeri üs olarak kurulan bu şehirlerin ilk örnekleri ise Hz. Ömer'in emriyle kurulan Kûfe, Basra ve Fustat şehirleridir (Badur, 2016, s. 129). İspanya'dan Türkistan'a kadar geniş bir coğrafyadaki İslam şehirleri yapıları, işlevleri ve birbiri ile ilişkisi bakımından büyük farklılıklar gösterse de İslam dini İslam şehir yerleşimlerini birleştirmede önemli rol oynamıştır (Gül, 2001, s. 85). Şehirlerin merkezini teşkil eden ulu cami ve onun çevresindeki darulimare, cami, medrese, hastane, imaret, çarşı, han, hamam, çeşme ve türbe gibi eserlerin ve külliyelerin İslam şehirlerinin değişmez kimliğini yansıttığı söylenebilir (Tetik, 2018, s. 57).

Şehirlerin gelişmelerinde inanç, kültür ve ekonomi önemli bir unsurdur. Osmanlı şehir sisteminin de ekonomi ile birlikte kültürel birikimlerin ve dini değerlerin etkisi altında şekillenen bir yapı olduğu görülmektedir. Tüm sosyal ve kurumsal yapıların ve fiziki yerleşim anlayışının arka planında, Osmanlı'nın sahip olduğu inanç ve değerler sistemi yer almaktadır. Bu değerler sisteminin omurgasını da İslam dini oluşturmaktadır (Özcan, 2017, s. 19). Osmanlı şehri, kültür ve özellikleri kadar en önemli fiziki şekillerini de, kendinden önceki İslam şehirlerini örnek alarak oluşturmuştur (Orhonlu, 1984, s. 2).

“XIII. yüzyıl sonlarında konargöçer bir Türkmen boyundan tarih sahnesine çıkan Osmanlılar ilk dönemden itibaren şehre ve şehirleşmeye önem vermişlerdir” (Aliağaoğlu & Uğur, 2016, s. 208). Osmanlı'da şehir tanımını yapabilmek için birçok özelliğe açıklık getirilmesi gerekmektedir. Nüfus ölçütü bakımından Osmanlı şehirlerine bakılacak olursa belli bir nüfustan fazla kişinin yaşadığı yere şehir denmesi Osmanlı şehirleri için her zaman geçerli olmayan bir ölçüt olarak kalmıştır. Daha geniş bir şehir tanımı yapılabilmesi için, sadece nüfusa odaklanmak yerine, incelenecek olan yerleşim biriminin, ekonomisi, sosyal yaşamı, idari işlevleri de göz önüne alınmalıdır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı şehri, *“Osmanlı idari taksimatında, kadının ve subaşının idaresinde ticaret ve sanayi ehlinin bulunduğu idari birliklerdir”*. Osmanlı belgelerinin dilinde ise şehir *“cuma kılınur ve pazar durur yer”* şeklinde tanımlanmaktadır (Aliağaoğlu & Uğur, 2016, s. 209).

Osmanlılar fetih politikalarının gereği olarak kendi topraklarına kattığı beyliklerin coğrafi sınırlarını ve yapısını bozmadan kendi sistemlerine göre düzenlemişlerdir. Fethettikleri eski yerleşim birimlerinin hukuki ve idari yapılarında köklü değişiklikler yapmamışlardır. Bunun sonucu olarak da Osmanlı Devletine katılan beylikler coğrafyasında eski idari hukuki ve coğrafi yerlerini korumuş ve ilk Osmanlı sancaklarının kuruluşunda önceki idari siyasi ve coğrafi durumlar esas alınmıştır (Turgut, 2011, s. 31; Emecen, 2010, s. 96).

Osmanlı döneminde şehirleri feth etme metotları şu şekildedir: Birincisi, uzun abluka sırasında şehri aç bırakmaktır. Şehirlerin fethinde ikinci taktik, komutanın “yağma” ilanıdır. İslam hukukuna göre gayrimüslimlerin elindeki bir şehrin kumandanına üç kere “*Teslim ol, şehir kapısını aç*” ihtarı verilmektedir. Eğer “*Teslim olursanız canınız, malınız ve kendi dininizi serbestçe irca hakları verilecektir.*” denilir ve bu teklif İslami bir yemin olan *amanname (ahdname)* ile teyit edilmektedir. Bütün bunlar kabul edilmezse saldırı başlamakta ve şehir “yağma”ya tabi tutulmaktadır (İnalçık & Arı, 2005, s. 31).

XIII. yüzyıldan beri Konya, Kayseri, Erzurum, Sivas gibi eski ve büyük şehirlerde yalnızca Türkler değil etnik ve dini kökeni farklı insanlar bulunuyordu. İlk dönem Osmanlı şehride, içinde yaşayan Rum Ermeni ve Yahudiler gibi farklı din mensuplarına rağmen Müslüman yöneticilerin yönettiği bir şehirdir. Bu etnik unsurla birlikte çoğunluğunu Müslümanların teşkil ettiği bilinmektedir (Özcan, 2017, s. 23). Osmanlı şehir zihniyetinde mülk Allah’ındır. Kişiler mülkü ancak güzeli korumak ve dünyayı güzelleştirmek için kullanabilirler. Şehir toprağı rant için kullanılamaz. Bunun önüne geçebilmek için devlet çok katlı ev yapımına müsaade etmemiştir. Evler 1-2 katlı, bahçeli ve yer şekillerine uyumludur. Ayrıca çok merkezli galaksi tipi yapılanma Osmanlı şehirlerinin en belirgin özelliği idi. Açık bütünlük anlayışı ile kurulan şehirler, ekleme ve çıkarma yapmaya izin veriyordu (Aman, 2019, s. 14).

Şehir merkezindeki yapıların tamamına yakını vakıflara aitti. Bu sebeple şehrin çarşı ve ticaretinden gelen artı kazançlar vakıflar yoluyla tekrar şehre dönüyordu. Vakıf sistemine ek olarak Osmanlı mahalle teşkilatının toplumun sağlıklı bir iletişim kurabilmesindeki önemi de büyüktür. Bu yüzden sömürgeciler işgal ettikleri Osmanlı şehirlerinde, öneminin büyük olması nedeniyle ilk önce mahalleleri ortadan kaldırmaya çalıştıkları bilinmektedir. Tüm bu unsurları bir araya getirdiğimizde Osmanlı şehrinin katılım, sürdürülebilirlik ve adalet prensiplerini bünyesinde barındıran, tüm zamanların tabiatla bir arada mükemmel etkileşimini başarmış zirve örneğidir denilebilir (Aman, 2018, s. 1243).

2.1.1 Osmanlı'da Şehir Yönetimi

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu olan Osman Bey'in babası Ertuğrul Gazi'nin vefatından sonra kendisine bağlı birliklerle hareket ettiği ve Selçuklu sınırlarında haraç vermekte olan gayrimüslim tekfurların elinde bulunan bölgelere yönelik saldırılarda bulunduğu bilinmektedir. 1288-1299 yılları arasındaki fetihlerden en önemlisi Bilecik'in fethi olmuştur. Bilecik'in fethi Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile bağlantılandırılan önemli bir fetihtir. Bilecik fethinden sonra Osman Bey fetih siyasetinde önemli bir değişiklik meydana getirerek sadece tekfurların egemenliğindeki topraklara değil doğrudan Bizans egemenliğindeki topraklara da saldırmaya başlamıştır. Bu süreçte Karacahisar, Göynük, Gölpaazarı, Yenişehir, İnegöl ve Yarhisar'da egemenlik kuran Osman Bey kendisine bağlı birlikler ile birlikte özellikle Yenişehir'in Osmanlı egemenliğine girmesinin ardından İznik'e yönelik bir yayılma politikası izleyerek İznik'i kuşatmışlardır. İznik kuşatması sonucunda Bapheus (Koyunhisar) Savaşı meydana gelmiştir ve Osman Bey dengeleri kendi lehine kurarak savaşı galip tamamlamıştır. Bapheus Savaşının en önemli sonucu Bursa'nın abluka altına alınarak Ulubat'a kadar olan Bursa Ovası'nın Uludağ Türkmen yerleşmesine açılması olmuştur. Bapheus Savaşının ardından Yenişehir hareket üssü haline getirilmiş İznik tehdit edilerek burası sürekli abluka içinde tutulmuştur (Kolçak & Oral, 2020, s. 21-22).

Bizanslıların para ile tuttuğu Katalanlı askerlerle Türkmenlerin faaliyetleri engellenmeye çalışılmışsa da başarılı olunamamıştır. 1304 yılında Katalanlı askerlerin çekilmesiyle Osman Bey İznik-Bursa üzerindeki baskıyı artırmış 1307'de Karacahisar kalesini alarak İznik-İzmit bağlantısını tamamen kesmiştir. Ancak 1307'den 1326'da Bursa'nın fethine kadar olan süreçte Osman Bey'in ve Orhan Bey'in faaliyetleri hakkında aynı yüzyıl içinde bir kaynak bulunmamaktadır. 1324'te Osman Bey'in vefatı sonrası yerine geçen oğlu Orhan Bey Bursa ve İznik abluhasını daha da sıkılaştırarak 6 Nisan 1326 tarihinde Bursa'yı almıştır. Bursa'nın fethi Osmanlı Beyliği'nin kuruluşunun gerçek manada tamamlandığının göstergesidir. Bursa'nın fethi sonrası Ulubat şehri de yaşanan depremde şehrin surlarının zarar görmesi sonucu kolaylıkla ele geçirilmiştir (Kolçak & Oral, 2020, s. 22).

Bunun sonucunda Bitinya bölgesinde Bizans hâkimiyeti sarsılmış ve Doğu roma İmparatoru III. Androniko Paleiolog ile Osmanlı'ların doğrudan karşı karşıya geldiği Palekanon Savaşı olmuştur. Savaşı kazanan Orhan Bey Kocaeli bölgesinin fethini tamamlamış ve İznik ve İzmit'e doğru yapacağı seferler için önünde hiçbir engel kalmamıştır. 2 Mart 1331 tarihinde ise kısa bir süre de olsa Selçuklu egemenliğinde kalmış Anadolu Selçuklu devletine başkentlik yapmış olan İznik ele geçirilmiştir (Kolçak & Oral, 2020, s. 22-23).

Osmanlı İmparatorluğunun bu şekilde fetihlerle büyüyen bir yapıya sahip olması da şehirleşme için bir ortam hazırlamış, fetihler sonucunda idare edilmesi gereken toprakların artması ve nüfus miktarında meydana gelen artış, şehirleşme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Kazanılan toprakların kontrol edilebilmesi için de çeşitli düzenlemelerin yapılması, idari ve askeri merkezlerin kurulması gerekmektedir (Acun, 2001, s. 162-163) (Görsel 6).

Osmanlı da her şehrin kendine özgü kanunları vardır. Bir şehir fethedildikten sonra gelenek ve görenekler ile nüfus yapısının incelenmesi aşamasına geçilmiştir. Böylece geçmiş kültürlerin ve şehrin önceki hali bilinerek bir süreklilik sağlanması amaçlanmış ve kuralların konulmasına yönelik şehir kanunnameleri hazırlanmıştır.¹

Osmanlı hukukunda İslam Hukuku kuralları başta olmak üzere fıkıh kitapları ve fetva dergilerinden, örfi hukuk kuralları da resmi ve özel kanunnamelerden istifade edilerek uygulanmıştır. Bu durum şehirlerde hukuk kuralları konusunda belirsizliğin ve bundan doğan uygulama farklılıklarının olmasını engellemiştir (Aydın, 2014, s. 33). Hukuk ve kanun oluştuktan sonra da şehir için öngörülen diğer düzenlemeler yapılmıştır. Bu nedenle Osmanlılar ilk kanunnamelerden sonra birbirini tekrarlayan kanunlar yapmışlar ve böylece hem şehrin tarihsel bağlamını hem de dönemin hukuki uygulamalarını dikkate alarak güncellemelere gitmişlerdir. Tüm unsurlarıyla birlikte nüfusun ve mülklerin tespiti yapılmış böylece şehrin fetihden sonraki durumu tüm ayrıntılarıyla betimlenirken daha sonra o şehir de nasıl bir şenlendirme yapılması gerektiği tespit edilmiştir.² Kanunnamelerin hazırlanması ve nüfus sayımından sonra Osmanlı Padişahları bölgeye iki yönetici yollamışlardır. Bunlardan biri

¹<https://csb.gov.tr/osmanli-da-sehircilik-anlayisi-makale> (22.10.2019)

²<https://csb.gov.tr/osmanli-da-sehircilik-anlayisi-makale> (22.10.2019)

yürütme kuvvetini temsil eden bey, öteki de yargı kuvvetini temsil eden kadıdır. Bey, kadının hükmü olmadan hiç kimseyi cezalandıramadığı gibi, kadı da beyin kuvvetine dayanmadan ve padişahın emir almadan hükmünü uygulayamamıştır (Ergenç, 2014, s. 135).

Osmanlı İmparatorluğu taşrayı, eyalet ve sancak sistemine dayanan bir yönetim sistemi ile yönetmiştir. Her bir eyalet büyük bir vilayet olup, Köyler kazaları, kazalar sancakları, sancaklar da eyaletleri oluşturmuştur (Göksoy & Sağol, 2017, s. 4-5). Osmanlı klasik taşra yönetim bölünmesi bu şekilde olup bu birimlerin başında da bey kadı bulunmuştur. Sancakta ise padişahın yürütme yetkisini temsil eden ve örf uygulayıcısı olarak sancakbeyi görevlendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde sancakbeyi, atandığı sancağın düzenini ve güvenliğini sağlamakla görevlidir ancak, sancak sınırları içinde bazı devlet görevlilerinin tımarları serbest diye nitelendirilmiş ve buralara dâhil köylere sancakbeyinin ve adamlarının girmeleri yasaklanmıştır (Ergenç, 2014, s. 136).

Taşrada temel idari birim sancaktır. Sancaklardan beylerbeylik veya eyalet denilen daha büyük idari birimler oluşuyordu. Beylerbeyi eyalette sultanın otoritesini temsil eden en büyük yönetici idi. Eyaletin her sancağına doğrudan merkezden bir sancakbeyi atanırken, paşa sancağı diye adlandırılan bir yer beylerbeyinin yönetimine bırakılmıştır. Şehirler yönetim merkezleri olduğundan sancakbeyi ve beylerbeyi, şehrin en yüksek yöneticileri durumundadırlar ve padişahın yürütme yetkisini uygulayan ehl-i örf, işlemlerini kadının bilgi ve onayı ile gerçekleştirmektedirler (Ergenç, 2014, s. 140-146). Ehl-i örf'ün yanında padişahın yargı yetkisini, yürütme yetkisi ile kullanan kadı ise ilmiye sınıfının temsilcisidir (Ergenç, 2014, s. 146). Osmanlı şehrinin en yüksek yöneticisi kadıdır. Kadı şehirde sadece yargı görevinde değil, aynı zamanda idari, ekonomi işleri ve beledi görevleri olan bir memurdur. Ayrıca şeriat adamı olarak kadı diğer görevlilerle yakın bir iş birliği içindedir ve görevleri de bu nedenle salt bir yargı organı olmanın ötesindedir (Ortaylı, 2008, s. 281).

Şehir ve kasabaların güvenlik, asayiş ve belediye hizmetlerinden sorumlu olan kadı, yargı ve yönetim bakımından belirli bir büyüklüğe sahip olan ve kaza adı verilen yerleşim birimlerinde görev yapmaktaydı. Kadı, birçok görevi aynı anda yerine getirmekten sorumlu tutulmuştur. Kazalarda yargı organının başında olan kadı, kazanın güvenliğinden ve belediye türü hizmetlerin gerçekleştirilmesinden de sorumlu tutulmuştur. Bu açıdan değerlendirilecek olunursa kadı, görev yaptığı bölgede hem emniyet müdürü hem de vali veya kaymakam konumundaydı (Bozatay & Demir, 2014, s. 76). Bütün bu görevlerde de kendisine bir takım memurlar yardımcı olmaktadır. Kadı yürütme otoritesinde, diğer memurlar da kadı ile yakın iş birliğinde bulunmak zorundadır. Kadı'nın şehir güvenliğini ve yönetimini sağlamak için işbirliğinde bulunduğu memurlar ve diğer görevlilerinden biri subaşısıdır (Ortaylı, 2008, s. 284).

Subaşı; Osmanlı'nın ilk dönemlerinde şehir muhafızı görevindeydi. Bir şehrin fethinden sonra kadı ve dizdar tayin edilirken subaşı da görevlendirilirdi. Mahalli konularda, kanun ve nizamların uygulanmasında söz sahibi olan Subaşı Suçluyu arayıp bulur, gerektiği durumlarda teftiş görevini de yerine getirirdi. Taşrada görevli subaşılar askeri işler ve düzeni sağlamanın yanında ticaret işlerine de karışabiliyordu (İlgürel, 2009, s. 447-448).

Subaşı bir anlamda adli polis, diğer anlamda en yüksek emniyet görevlilerinden biri ve infaz memuru olarak Osmanlı kadısının en başta gelen yardımcısı olmuştur (Ortaylı, 2008, s. 284).Uygulamada üstlendiği görev ve sorumluluklarla önemli işlevi olan bir diğer memur da Osmanlı şehir hayatında vazgeçilmez bir yeri olan muhtesiplerdir. Kadının emrinde olan muhtesipler, genel olarak çarşı ve pazardaki hayatın intizamını sağlamak, zorunlu ihtiyaç maddelerinin halkın eline uygun bir şekilde geçmesini temin etmek, sanat ve ticaret hayatını düzenlemek, iş yeri açma ruhsatı vermek ve vergi toplamak gibi pek çok görevleri vardır. Şehir de genel olarak ticari faaliyetleri denetlemekle görevli muhtesipler, hizmetlerine karşılık esnaf ve zanaatkârlardan ihtisab vergisi almaktaydılar. İhtisab vergisi de, tüccar ve esnafın maddi durumlarına, bölgenin usul ve özel durumuna göre onlara yük olmayacak şekilde alınırdı. (Erdoğan, 2000, s. 131-132) İhtisab gelirlerini iltizam yoluyla üzerine alan muhtesib, bu yanı ile bir vergi memurudur. Asıl olarak görevini dolaşarak sürdüren muhtesibin

Bursa’da, Ulucami yanında bulunan dairesi, belgelerde “*İhtisab Dükkânı*” gelir getiren bir yer anlamında anılmaktadır (Ergenç, 2014, s. 131-132).

Osmanlı Devleti’ne İslam dünyasının bir mirası olarak devam eden İhtisab müessesesi, Hz. Ömer zamanında geniş bir teşkilat haline getirilmiş olup, bu müessesenin temeli, Kuran’daki “*emr-bi’l ma’ruf ve nehy a’nil-münker*” (İyiliği emretme, kötülükten alıkoyma) esasına dayanmaktadır. Ayrıca Osmanlı şehirciliğinin beledi görevlerini uygulayan bir görevli olan muhtesib, otorite ve yetkisini kadıdan alırdı. Ancak, özellikle esnaf ile ilgili mali meselelerde kadının emrini beklemek zorunda olmadığı için ona tam olarak bağımlı görülmemektedir (Erdoğan, 2000, s. 133-134).

Bir diğer görev ise Asesbaşılıktır. İdari olarak görevli oldukları bölgelerde görev yapan subaşılar kadıların hukuki denetimi altında çalışırken emniyet ve asayiş kendilerine bağlı ases birlikleri ile sağlardı. Kethüda yeri, yasakçılar ve kale muhafızları da kadı denetiminde ve ehl-i örf emrinde çalışan diğer şehir kolluklarıdır. (Özcan, 2017, s. 80) Asesbaşının, şehrin asayiş ile görevli olduğu bilinmektedir. Bu nedenle nöbetleşe olarak çarşı ve pazarlarda, mahallelerde özellikle şüpheli yerlerde geceleri dolaştıkları bilinmektedir. Bu sürede görevli asesler zanlıları yakalar suçu sabit olanları ya yeniçeri kulluklarında dayakla cezalandırırlar veya ilgili makama gönderirlerdi (Özcan A. , 1991, s. 464).

Asesler; bekçilik, koruyuculuk görevlerinin karşılığında dükkân sahiplerinden belirli bir ücret almaktadırlar. Örneğin; Bursa şehri oldukça büyük ve ticaret alanları geniş olduğu için aseslerin bölükler halinde şehrin çeşitli kesimlerini ve çarşılarını bekledikleri kaynaklardan anlaşılmaktadır. Herhangi bir hırsızlık olayında eğer suçlu yakalanmazsa asesler sorumlu tutulmaktaydı. “Örneğin, 24 Haziran 1582 tarihli sicilde, Bursa’da Gelincik çarşısı esnafından El-hacc Yusuf bin El-hacc Nasuh, çarşılarının pasbanı İlyas’ı mahkemeye çağırarak huzurunda, dükkânı açılıp eşyalarının çalındığını beyanla, pasbanın durumunun çarşı ahalisinden sorulmasını istiyor. Çarşının ileri gelenlerinin İlyas’ın iyiliğine, doğruluğuna tanıklık etmeleri üzerine kendisine bir zarar gelmiyor” (Ergenç, 2014, s. 171-172).

Kethüda yeri ise bir şehir zabiti olup, altı bölük denilen kapıkulu sipahi bölüklerinin taşrada görevli mensuplarını idare etmek üzere ağalarının müşterek mektupları ve bunun üzerine verilen fermanla atanmaktadır. Öncelikli görevi sipah, silahdar, sağ ulufeci, sol ulufeci, sağ garip sol garip isimli altı bölük halkının düzenini sağlamaktır. Bunun yanında kadı denetimi altında asayişin sağlanması ve halkın korunması görevi bulunan bir ehl-i örf üyesidir (Özcan, 2017, s. 81-82). Şehrin ileri gelenleri olarak tanımlanan; zengin tüccarlardan, esnafın yaşlı ve güngörmüşlerinden, ulema ve imam gibi din adamları ile tarikat, tekke ve zaviye şeyhlerinden oluşmaktadır. İşte şehir kethüdası, aslen, bu grup üyesi olan ve padişah tarafından görevlendirilen bir şehir yöneticisidir. Padişah görevlisi olduğu için de, aynı zamanda askeri sınıf içindedir (Ergenç, 2014, s. 174).

Şehir kolluğu olarak bahsedilmesi gereken son grup ise kale muhafızlarıdır. Kale muhafızları, askeri görevinin yanı sıra şehrin asayişi, kalede saklanan değerli eşyaların korunması, hapisaneden sorumlu olma gibi çok çeşitli görevler de yapmış ve şehrin sosyal hayatı ile yakından ilgili bir görevli olarak önem kazanmıştır (Oğuzoğlu, 1994, s. 480-481).

Ayrıca kadı ile birlikte vakıflar tarafından yönetilip bakılan birçok görevler de bulunmaktaydı. Örneğin, suyolları kanalizasyon gibi işler vakıflar tarafından yönetilirken, temizlik, itfaiye hizmeti de halk tarafından yerine getirilir, çarşı temizliği çarşı esnafınca, mahalle temizliği arayıcı esnafı tarafından sağlanır meydan temizliği ise subaşı tarafından yeniçeri acemi oğlanlarına yaptırılırdı. Bu durumdan anlaşılacağı üzere, Osmanlı şehirlerinde daha çok kontrolcü ve yaptırımcı bir idare olduğu görülmektedir (Ortaylı, 2008, s. 289).

Kadı, görev yaptığı bölgenin mülki idare amiri olmasından dolayı bölgede görev yapan bütün memurları denetleme yetkisiyle donatılmış, idari görevleri adı altında devlete ödenmesi gereken vergileri toplamaktan da sorumlu tutulmuştur. Kadının idari görevleri, Şehrin yönetimini ve asayişini sağlamak, esnaf loncalarının denetimini yapmak, üretimin ve pazar yerlerinin kontrolünü sağlayarak, çarşı ve pazarlarda esnafın sattığı bütün ticari malların fiyatlarını mevsimine göre önceden belirlemek ve böylece esnaf ile müşteri arasında fiyat konusunda meydana gelebilecek olası bir anlaşmazlığın önüne geçmektir (Bozatay & Demir, 2014, s. 78).

Kadı, cami, vakıf ve okul yönetimlerinin denetlenmesini yapar şehrin imar ve düzenini sağladı. Görev yaptığı şehirde belediye başkanı olarak da görevlendirilen kadı, bu görevini yerine getirirken kendisine şehir kethüdası, muhtesip, pazarbaşı, mimarbaşı, çöpçü subaşı ve esnaf kethüdası adı verilen görevliler yardım etmektedir (Bozatay & Demir, 2014, s. 78).

Bursa fethedilmeden önce subaşılık olarak nitelendirilen iki idari birimin var olduğu ve bunların altında ikişer vilayetin yer aldığı bilinmektedir. İlk idari birimler Yenişehir, Karacahisar ve İnönü üçgeninde kurulmuştur. Osmanlı tarihine bakıldığında Yenişehir'in Osman Bey'in ilk merkezi olduğunu, Orhan Bey'in Karacahisar'da, Aykut Alp'in Eskişehir'de, Hasan Alp'in Yarhisar'da, Turgut Alp'in ve Gündüz Alp'in İnegöl'de subaşılığında bulunduğunu Bilecik'in Şeyh Edebali'ye, İznik'in Süleyman Paşa'ya, Bursa'nın ise Murad Gazi'ye özgü olarak verildiği görülmektedir (Turgut, 2011, s. 32).

Osmanlı Devleti'nde yönetim, yargı, askeri ve mali alanlarda yeni teşkilat ve kurumların oluşturulması Orhan Bey (1326-1362) döneminde gerçekleştirilmiştir. İlk önce 1327 yılında Bursa'da ilk Osmanlı parası "akçe" bastırılmıştır. Bir Türk-İslam devlet geleneği olan hükümdar adına hutbe okutulması da Orhan Bey tarafından gerçekleştirilmiştir (Armağan, 2011, s. 151). Daha sonra Bursa, Bey sancağı adı ile I.Murad'a verilmiştir. 1354 yılında ise Bursa sancak haline getirilmiştir. Uzun zaman Hüdavendigâr Livası merkezi olan Bursa, Osmanlı Devleti'nin klasik yönetim birimleri içerisinde yer almaktadır (Yahşi, 1998, s. 23). Osmanlı Devleti kadılık kurumuna çok önem vermiştir. Osman Bey'in fethettiği yerlere ilk atadığı memur kadı ile subaşıdır. İlk hesaplandığı verginin de "*bac-ı bazar*" denilen belediyeyi ilgilendiren Pazar vergisi olduğu bilinmektedir. Ondan sonra gelen padişahlar da fethettikleri yerlere ilk iş olarak kadı ve subaşı tayin etmiş ve beledi vergiler koymuşlardır (Yerlikaya, 1999, s. 132).

Bursa'ya büyük âlimlerden kadılar tayin edilmesi de uygulamanın başladığı günden itibaren alışılmış bir usul olmuştur. Atanan kadılar, davaların görülmesinden, şehrin ve esnafın düzeninin sağlanmasından ve modern anlamda bugünkü beledi işlerinin yerine getirilmesinden sorumlu tutulmuşlardır. Bursa'da görevlendirilen kadıların şehre geldiğini duyurmak için top atılarak karşılama töreni yapılmış ve halk uzak bir mesafeden kadıyı karşılamıştır. Kadının göreve gelmesi bir ferman ile duyurulmuş ve daha sonra kadı kendisine bab naibi toprak naibi gibi naibler tayin etmiştir (Kepecioğlu, 2009, s. 261).

Bursa'da Ulu Cami'nin yakınlarında İhtisab Çardağı olduğu bilinmektedir. Yine buraya yakın bir yerde mahkemelerin bulunduğu, Çelebi Mehmed döneminde de Yeşil Cami'nin belediye, mahkeme hatta hastane olarak kullanıldığı bu durum da caminin ve etrafındaki yapıların bir nevi hükümet binası görevi gördüğü söylenebilir. Zamanla Bursa'da kadıların yanında Muhtesip denilen belediye başkanları tayin edilmeye başlanmıştır. XVII. yüzyıldan sonra da Bursa ve çevresini Ayanlar yönetmeye başlamışlar (Yahşi, 1998, s. 23-24).

Kadıları kazaskerin görüşü, sadrazamın önerisi ile padişah tayin ederdi. Fatih devrinde veziriazam tarafından tayin edilmeye başlamış daha sonra kazaskerin yerini şeyhülislam almış ve şeyhülislamın önerisi ile kadı tayinleri yapılmıştır (Fendoğlu, 1999, s. 455). Ancak kadılar; tayinleri esnasında kazaskerlere ve son yıllarda da atanmalarında yetkili olan şeyhülislamlara rüşvet mahiyetli hediyeler vermeleri berat harcı, ferman harcı gibi masraflarından dolayı sık sık değiştirilmiş ve kadılık müessesinin son yıllarında görevlerini en fazla iki yıl süre ile yürütmeleri prensibi getirilmiştir (Kepecioğlu, 2009, s. 269).

Şehir idaresinde Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren önemli yeri olan kadılar, görevlerini 1826 yılına kadar devam ettirmişlerdir. Bu tarihte ihtisab nezareti adıyla bir nezaret kurulmuş ve kadılar nüfus ve yetkilerini yavaş yavaş kaybetmeye başlamışlardır. Tanzimat'tan sonra Bursa'da idari yapının yenilenmesi, bugünkü anlamda belediye teşkilatının oluşturulmasıyla kadıların görevleri boşanma, nikâh işleri ve miras işleri ile sınırlı kalmış belediye işlerinden muaf tutulmuşlardır (Yerlikaya, 1999, s. 132; Öztürk, 2014, s. 99).

2.1.2 Osmanlı Şehirlerinde Nüfus

Nüfus, şehir araştırmalarında ve çalışmalarında belirgin bir öneme sahip olmuştur ve şehir araştırmalarında büyüklük ya da küçüklük kriteri olarak en belirleyici unsurdur (Faroqhi, 2014, s. 12-13). Nüfus, Sosyo-ekonomik yönden bir toplumun kalkınmasında büyük rol oynamaktadır. Nüfus sayımları ise, bir toplumu oluşturan fertlerin, sayı, yaş, meslek, cinsiyet, dil, din ve öğrenimlerini ortaya koymaktadır (Gül & Gülmez, 2005, s. 4). Osmanlı erken dönem şehirlerinin iskân ve nüfus yapısı konusu diğer dönemlere göre kaynak bakımından daha zayıftır. Bunun en belirgin sebeplerinden biri daha sonraki dönemlerde geçirdiği iskân değişiminin yani, Selçuklu, Beylikler ve Bizans'tan devralınan kale şehirlerde yaşanan yapısal değişimler ve nüfustaki hareketlilik (Koç, 2005, s. 166). Osmanlılar, gaza faaliyetlerinin etkisiyle diğer Türkmen Beyliklerinden insanları kendisine çekmiştir. Bu nüfus aktarımı ve buna bağlı olarak artan nüfusa bir de ele geçirilen topraklarda yaşayan insanların eklenmesiyle 1330'lu yıllarda Osmanlı Beyliğinin nüfusu 25.000'e kadar yükselmiştir (Serbestoğlu, 2014, s. 258). Osmanlı'nın ilk dönemlerinde nüfus sayımları denebilecek ilk çalışmalar tahrirlerdir. Tahrir defterleri öncelikli olarak mevcut vergi durumu ile vergi mükellef sayısını belirlemek amacıyla yapılırdı. Tahrirler tımar sistemiyle bağlantılı olarak yürütölmüştür (Güneş, 2014, s. 223). Buna göre de devlet için bilinmesi gereken en önemli şey gayrimüslim halkın elinde bulundurduğu toprak ve bu toprak ile gayrimüslim halk arasında olan ilişkidir. Bu ilişkiyi iyi bilmek için de öncelikle toprak ve nüfus sayımının yapılması gerekmektedir (Gül & Gülmez, 2005, s. 5).

Tahrirler, merkezden görevlendirilen eminler ile tahrir kurulu, toprak sahipleri ve kadılarla birlikte yapılırdı (Öz, 2010, s. 426). Daha sonra tımar sistemi önemini kaybedince avarız sayımları ön plana çıkmıştır. Tahrir ve avarız kayıtları ile XVI. ve XVII. yüzyıl da çok sayıda yerleşim bölgesinin tahmini nüfusu ortaya koyulmuştur. Bunların dışında devlet tarihçilerinin, seyyahların ve elçilik görevlilerinin yazdığı kitap ve raporlardan yararlanılmıştır (avuş, 2018, s. 53). XIX. yüzyıl'a kadar kullanılan Avarız ve Tahrir defterlerinin yerine 1830 yılından itibaren Nüfus ve Temettuat defterleri kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk nüfus sayımının, 1831'de yapıldığı kabul edilmektedir (Anonim, 2017, s. 82,147).

Ancak 1826 yılında yeniçeriliğin kaldırılması, 1828-29 yıllarındaki savaş gibi nedenlerden dolayı nüfus araştırması sadece başkentte yürütülmüştür ve nüfus sayımının ülke geneline yayılmasına engel olmuştur. 1831 yılında yapılan nüfus sayımı askerlik hizmeti ve vergi ödemeye uygun kişilerin belirtilmesinden ibaret olan bir sınıflandırmadır ve yalnızca erkek nüfus sayılmıştır (Karpat, 2003, s. 62-67). Erkek nüfusun sayımı genel olarak din ayrımına göre yapılmıştır. Bu bakımdan Rumeli ve Anadolu'nun İslam ve Hıristiyan olarak nüfusları tespit edilmiştir. İslam nüfusu içinde aşiretlere ayrı bir yerilmiş, Hıristiyanlar ise Reaya etiketi altında sayılmıştır. Bütün bu açıklamalara göre 1831 sayımının, İmparatorluğun Rumeli ve Anadolu'nun İslam ve Hıristiyan erkek nüfusunu tanıttığı anlaşılmaktadır (Karal, 1997, s. 20-21). 1831 sayımına göre Anadolu ve Rumeli olmak üzere Osmanlı'daki toplam erkek nüfus 3.615.330 olarak tespit edilmiştir. 1885 ve 1907 tarihlerinde yapılan nüfus sayımları en önemli sayımlardır. 1885 tarihli nüfus sayımında ilk defa kadınlarda yazılmış ve aynı zamanda insanlar sadece din ayrımına göre değil yaş, cinsiyet, medeni durum, meslek ve doğum yerlerine göre yazılmışlardır (Demirel, 2014, s. 33). Daha önce yapılan düzenlemeler ile 1903 yılında yeni bir nüfus sayımı yapılmış ve 1906 yılında tamamlanmıştır. Osmanlı'nın son nüfus sayımı ise 1914 yılında yapılmıştır. Fakat bu sayımda 1905 yılındaki nüfus sayımının verileri kullanılmıştır (Çimen, 2012, s. 195-198).

Osmanlı coğrafyasında kurulmuş ilk şehirlerden olan Bilecik, Karacahisar, Göynük, Gölpazarı, Yenişehir, İnegöl, Yarhisar, İznik ve Bursa gibi şehirlerin birkaçının nüfuslarına bakıldığında 1288 yılında fethedilen ve kaynaklarda Karahisar ya da Karacaşehir olarak da geçen Osmanlıların ilk yerleştikleri yer olan Karacahisar'ın fethiyle uçta sancak beyliğine erişen Osman Bey Karacahisar kalesini Müslüman halk ile iskân edip bir beylik merkezi durumuna getirmiştir. 1975'de 528, 1997'de 340 nüfusunun olduğu bilinmektedir (İnalçık, 2007, s. 447; Tuncel, 2001, s. 417).

Karacahisar, Bilecik, Yarhisar, Yenişehir, İnegöl, Gölpaazarı, İznik ve Bursa gibi yerleşim yerlerinin bazılarının şehir bazılarının ise nefis³ olarak tabir edildiği görülmektedir. Bilecik'in tapu tahrir defterlerinde "*Nefs-i Bilecik, Kasabadır, bazarı durur*" açıklaması bulunmaktadır. Nüfus sayımlarında henüz modern bir sayım ve derecelendirme mümkün olmadığı için şu ana kadar belirlenen verilere bakılacak olunursa; (Güneş A. , 1999, s. 91).

Bilecik'in arazisinin pek müsait olmamasından dolayı nüfus yönünden büyük bir gelişme gösteremediği görülmektedir. XVI.y yüzyıl başlarında, Kadı (Cami-i Cedid) mahallesinde; 28 hane 2 Mücerred ve muaf zümreden 1 pir ve 2 ehl-i berattan oluşan 33 neferlik nüfusa sahip olduğu son sayımda ise 60 nefere yükselmiş olup 1 İmam, 2 müezzin, 15 mu'tak 1 mütevellî ve 1 de kayyum bulunduğu bilinmektedir. Emir Mahallesinde; ilk sayımda 14 hane ve 2 Mücerred olduğu son sayımda ise 1'i imam olmak üzere 31 neferin ikamet ettiği bilinmektedir. Dere mahallesinde; 14'ü hane 3'ü mücerred ve muaf zümreden olan 3 ehl-i berat olmak üzere 20 neferlik nüfusunun bulunduğu son sayımda ise 1'i imam olmak üzere 55 nefere yükseldiği bilinmektedir. Pazar mahallesinde; 34 hane, 5 mücerred ve 4 ehl-i berat ile 43 nefer olduğu son sayımda ise nefer sayısının 65'e yükseldiği bilinmektedir. Hisar Mahallesinde; ilk sayımda 13 hane, 2 mücerred ve 2 ehl-i berattan oluşan 17 neferlik nüfusu ile Bilecik'in en az nüfuslu mahallesi iken ikinci sayımda 76 neferlik nüfusu ile en kalabalık ikinci mahalle olduğu bilinmektedir. Börkçüler mahallesinde; ilk sayımda 21 neferlik nüfusa sahip iken son sayımda 35 neferlik nüfusa sahip olduğu bilinmektedir (Emecen, 1992, s. 154; Turgut, 2011, s. 141).

Bilecik'de bu altı Müslüman mahalle ve bir gayrimüslim mahallesi olmak üzere 7 mahalle bulunmaktadır. Gayrimüslim mahallesi olan ermeni cemaati mahallesinde de 14 hane, 1 mücerred ve 15 vergi neferinin bulunduğu bilinmektedir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında ilave edilen Hacı Şücâ mahallesinde ise;42 nefer bulunmakta idi. XVI. yüzyılın son çeyreğinde 8 mahalle iken 1706 yılında 14 mahalleye yükseldiği şehrin nüfusunun bu dönemde 977 nefer olduğu yüz yıl içerisinde 2 kat artış gösterdiği bilinmektedir. Ermenilerin ise 1706 yılında

³ Nefs: Kelime manası olarak şehir merkezi ve kasaba gibi isimlerle açıklanmış olup, Osmanlı sisteminde kadı ve mülki, askeri idarecilerin bulunduğu Osmanlı şehri manasında kullanılmaktadır.

ayrı bir mahalle kurdukları bilinmekte olup nüfuslarının ise 89 nefer olduğu bilinmektedir (Turgut, 2011, s. 141-142).

Bilecik'in fethiyle ona bağlı olan Yenişehir, İnegöl, Yarhisar ve Köprühisar'da Osmanlı beyliğine katılmıştır. İznik şehrinin güneyinde geniş bir ovada kurulmuş ve 1301 yılından 1326 yılına kadar Osmanlı beyliğine başkentlik yapmış olan Yenişehir'in nüfusunun XV. yüzyıl sonlarına doğru 474 (kayıtlı vergilendirilmiş nüfusu 110), XVI. yüzyılın başlarında 498 (kayıtlı vergilendirilmiş nüfusu 150) 1573'deki son sayımda ise 1265'e (kayıtlı vergilendirilmiş nüfusu 253) yükseldiği bilinmektedir. Yenişehir ovasına hâkim bir tepede kurulu olan Yarhisar'ın ise çok korunaklı bir kalesi vardır. Osman Bey Yenişehir'i almak için bu kaleyi fethetmek zorunda kalmıştır (Tablo 1). Kayıtlı kaynaklardan ulaşılabildiği kadarıyla Yarhisar'ın XVI. yüzyılda toplam nüfusunun 460 (kayıtlı vergilendirilmiş nüfusu 88) 1487'de 532'e (kayıtlı vergilendirilmiş nüfusu 92) yükselmiştir. 1574'de ise 1371'e (kayıtlı vergilendirilmiş nüfus 274) yükseldiği bilinmektedir (Aslantürk, 2007, s. 25-28) (Tablo 2).

1312 yılında alınan Göynük Evliya Çelebi'nin anlattığına göre "*Göynük kalesi boş, harap ve kullanılmazdır. Şehri tarassut halinde bu kale yanında Göynük'ün iki yakası kayalı, dağlı ve bağlı olup, şehir içinde dere var ki dağlardan inip oluktan akar gibi bir ab-ı hayattır.*" Göynük nahiyesinin nüfus bilgileri ise XV. yüzyılın sonlarında 1153 (kayıtlı vergilendirilmiş nüfus 225) XVI. yüzyılın başlarında 1249 (kayıtlı vergilendirilmiş nüfus 230) son tahrir kayıtlarında yani XVI. yüzyılın sonlarında 1689'a (kayıtlı vergilendirilmiş nüfus 274) yükselmiştir. Pazar vergisine tabi ve 400'ün üzerinde neferi olan tüm yerleşim yerleri kasaba olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle Yenişehir ve Yarhisar dışında Göynük'ün o dönem şartlarında kasaba niteliğine sahip bir yerleşim yeri olduğu söylenebilmektedir (Faroqhi, 2006, s. 10; Aslantürk, 2007, s. 31).

1331 yılında fethedilen yerleşiminin tamamının sur içinde olduğu İznik'in nüfus yapısı hakkında ise ilk resmi bilgiler XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde yer almaktadır. Şehrin toplam nüfusunun 378 hane ve 68 bekâr nüfus ile 23 hanenin ve 3 bekârın Hıristiyan nüfusa ait olmak üzere yaklaşık 1500-2000 dolaylarında olduğu bilinmektedir. İznik'in 1560'lı yıllara tarihlenen kayıtlarına bakıldığında şehrin nüfusunun 419 hane ve 73 bekâr olmak üzere yaklaşık 2000 kişilik nüfusu ile hemen hemen aynı kaldığı görülmektedir (Güneş A. , İznik, 2001, s. 546).

XVII. yüzyılda Celali isyanları, şehrin göl kıyısında olması ve salgın hastalıklar gibi nedenlerden dolayı İznik'in nüfusunun gerilemeye başladığı XVIII. ve XIX. yüzyılda da artık eski hareketliliğinden çok şey kaybetmiş büyük sur yıkıntıları içerisinde küçük bir kasaba yerleşimi halinde bulunduğu bilinmektedir (Güneş A. , 2001, s. 546).

Bursa, 1326 yılında Türkler tarafından alındığında, Hisar içerisinde yaklaşık 30.000 Rum'un yaşadığı söylene de bu tarihten iki yüzyıl sonra, Bursa'nın Hisar dışında en az 10 katı genişleyerek 150 mahalleye ve nüfusunun da ancak 34.930'a ulaştığı görülmüştür (Ergenç, 2014, s. 109). Bursa'nın nüfusu tarihsel süreç içerisinde sürekli artmıştır. 1530-70 yılları arasında yaşanan Celali isyanlarından dolayı Bursa'ya büyük bir göç yaşanmıştır. Bu yıllarda Bursa'nın nüfusu iki katına çıkarak isyanlardan önce yaklaşık 30.000 olan şehrin nüfusu isyanlardan sonra yaklaşık 60.000 civarında olmuştur (Sercan & Parlak, s. 11).

1530 tarihli icmal tahrir defterine göre, şehirde 147 mahalle, 6.068 vergi ödeyen hane, 1827 mücerred (vergi ödemekle yükümlü bekâr erkek), 119 imam, 114 müezzin, 270 kiralık odalarda yaşayan erkek işçi ve 3 tane gayrimüslim cemaat bulunmaktaydı. Bunlar; Rum Ortodoks Hıristiyanlar, Ermeni Ortodoks Hıristiyanlar ve Bursa'nın Aşkenazi veya Sefarad Yahudi'si cemaatleridir. Küçük bir Yahudi nüfusu ve daha da küçük bir Hıristiyan varlığıyla ya da başka bir deyişle, her hanenin ortalama 5 kişiden oluştuğundan yola çıkılırsa toplam 31.505 kişilik nüfusun yaklaşık 860'ı gayrimüslimdi. Yani XVI. yüzyıl Bursa'sının bir Müslüman şehri olduğu söylenebilmektedir (Lowry, 2004, s. 16-17). 1573 tarihli tahrir defterinde ise XVI. yüzyılın ikinci yarısında şehrin nüfusu 60.000'i geçtiği görülmektedir. Gayrimüslim cemaatler ise 3000'i Hıristiyan, 1500'ü Yahudi olmak üzere 4500 kadardı (İnalçık, 1992, s. 447). Bu toplam nüfusu ile Bursa

Hüdavendigâr Sancağı'nın ve Kuzeybatı Anadolu'nun en büyük şehri durumuna gelmiştir (Ergenç, 2014, s. 114).

Osmanlı Devleti, yönetim anlayışı ile altı asır boyunca farklı ırk ve dinlere mensup kişilerin bir arada yaşamalarını sağlayan en önemli devlet olmuştur. Bursa ise ilk başkent olması nedeniyle gayrimüslimlerin devlet ile olan ilişkileri ve statüleri bu şehirde şekillenmeye başlamıştır. Bursa'daki nüfusun çoğunluğunu fetihten önce Rumlar oluştururken, fetihten sonra büyük bir çoğunluğu Müslüman olan ve gayrimüslimlerinde yaşadığı bir şehir haline gelmiştir (Karataş, 2005, s. 83). XVII. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğundaki büyük gerilemiş, genel karışıklıklara ve genel asayişin bozulmasına neden olan Celali isyanlarıyla ilişkilendirilmiştir (Karataş, 2000, s. 4).

1607 yılı sonlarında Celali Kalenderoğlu Mehmed, Bursa'ya saldırıp bazı mahalleleri yakıp yıkması ve tahrip etmesi sonucu Bursa'da mahalle sayısı 158'e düşmüştür. Bir hanenin 5 kişiden oluştuğu kabul edildiğine göre yapılan hesaplarda 1611 yılında Bursa'da 18.000 kişi bulunmaktadır. Bu durum şehrin kırk yıllık bir zaman diliminde nüfusunun 4'te 3'e yakın bir oranda azaldığını gösterir. 1611 yılında Gayrimüslimlerin ise toplam nüfusa oranı % 3-4 düzeyinde iken 1696'da %14'lere ulaşmıştır. Bu iki tarih arasında Anadolu'nun diğer şehirlerindeki Yahudilerin Bursa'ya gelip yerleşmeleri ile Yahudi hane sayısı % 50'den fazla artmıştır (Küpeli, 2019, s. 989-992) (Tablo 3).

Osmanlı- Rus savaşını bitiren Edirne antlaşması imzalandıktan sonra 1830 Haziran ayında öncelikle İstanbul'da nüfus sayımı yapılmasının ardından Bursa İli'nin nüfus sayımı yapılmıştır. Bursa'da nüfus sayımına 27 Ekim 1830'da başlanmış 1 Aralık 1830 tarihinde tamamlanmıştır. Bu sayımda Müslüman ve Gayrimüslim erkeklerin tümü yazılmıştır (Demirel, 2014, s. 32).

1830 yılında yapılan nüfus sayımına göre, Bursa'da Müslüman ve Gayrimüslimlerden 16.118 erkek yazılmış olup bu sayıya kadınlar eklendiğinde toplam 32.236 nüfus olduğu tespit edilmiştir (Sercan & Parlak, s. 11). 1830 tarihinde Bursa şehrinde 10.532 Müslüman erkek yazılmış kadınlar da hesaplandığında bu sayının 21.064 olduğu anlaşılmıştır. Gayrimüslimlerden ise 5.586 erkek yazıldığı ve kadınlarda hesaplandığında gayrimüslim nüfusun 11.172 kişi olduğu tespit edilmiştir (Demirel, 2014, s. 33). 1831 yılı nüfus sayımına göre ise Bursa'da 10.532 Müslüman, 5.586 gayrimüslim tespit edilmiştir (Karataş, 2005, s. 85) (Tablo 4).

II. Abdülhamid, 1881'de yeni bir nüfus sayımı yapılmasını istemiş ancak bazı nedenlerden dolayı sayım 1893'te yayımlanmıştır. Bu dönemde yapılan sayıma göre Bursa'nın 121.590, Orhaneli'nin 38.429, Kirmasti'nin 41.995, Karacabey'in 28.263, Mudanya'nın 16.683 ve Gemlik'in 38.822 nüfusu vardı. Sancağın toplam nüfusu ise 285.782'dir (Demiryürek, 2016, s. 192). 1905 yılında yapılan sayımda Bursa'da nüfusun %84.54'ü Müslüman iken geri kalanı Rum, Ermeni, Katolik, Protestan, Bulgar, Kazak, Musevi ve ecnebi idi. Cumhuriyetin ilanından sonra Bursa iktisadi ve sosyal yönden hayli gelişmiştir. 1927 yılında 399.563 olan nüfus 1965 yılında 756.283'e yükselmiştir. Bu nüfus artışına göçler, imalat ve hizmet sektöründe iş bulabilmek için şehre gelen insanlar neden olmuştur (Anonim, 1968, s. 58-59).

XIX. yüzyılın başlarında Hükümetin konuya ilgisizliği, nüfusun büyük çoğunluğunun böyle bir veri toplama işlemine katılacak kadar bilgili olmaması gibi nedenlerden dolayı XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı'nın Toplumsal yapısını ortaya çıkaracak sayılar elde edilememiştir. Dönem olarak verilen nüfus tahminleri resmi kayıt altına alınamadığı ve tahmini veriler üzerinden değerlendirildiği için Bursa ve diğer Anadolu Şehirlerinin nüfusu bazı kaynaklarda az bazı kaynaklarda ise fazla rakamlar olarak karşımıza çıkabilmektedir (Anonim, 1984, s. 8160) (Tablo 5).

2.1.3 Osmanlı Şehirlerinde Mahalle

Mahalle “ bir yere inmek, konmak, yerleşmek” anlamına gelen Arapça hall kökünden türetilmiş bir mekân ismidir. Türkçe de kelimeye kaynaklık eden mahal sözcüğü; yer, yöre mevzi anlamına gelmektedir. Mahalle ise, devamlı veya geçici olarak ikamet etmek için kurulan küçük yerleşim birimlerini ifade eder (Şahin & Işık, 2011, s. 223).

Mahalleyi, “bir şehrin, bir kasabanın, büyükçe bir köyün, yönetim bakımından bölündüğü, yapı bölgeciklerinden ve insan topluluklarından oluşan en küçük parçalardan her biri” olarak tanımlamak mümkündür. Ayrıca şehir, kasaba, nahiye ve büyük köylerin, çeşitli isimlerle birbirinden ayrılan ve idari yönden bir muhtarlığa bağlı olan kısımlarından her biri şeklinde de tanımlanabilir. Bu tanımlarda daha çok mahallenin idari yönüne yer verilmektedir. Bir başka tanımda ise mahallenin “toplumsal ve kültürel bir birim olma” özelliğini ön plana çıkararak mahallenin temelinde salt bir mekân ya da sınırlı bir bölgenin olmadığını, mekâna ek olarak insan, kültür ve toplumsal ilişkilerin de mahallenin gerçek kurucu öğeleri olduğu belirtilmektedir (Atabaş, 2018, s. 65).

Mahalle, dünden bugüne şehrin temel birimi şehrin özü ve çekirdeğidir. Bu bakımdan şehir kurmak mahalle kurmaya işaret eder. Mahallenin temelini mekân ve insan oluşturmaktadır. İnsan ve mahallenin birlikte dokuduğu, yeni bir birlik ve hayat sahnesidir. Mahalleler, hayatın belli bir kültür, değer, inanç ve gelenek çerçevesinde örüldüğü, bu yönüyle kendine özgü yapısı, hayat tarzı ve kimliği ile donanmış bir ortamdır (Alver, 2010, s. 117).

Mahalleler gelişmiş İslam şehirlerinde işlevsel ve sosyal bütünlüğü olan birimlerdir. Devletin, sultanın iradesine ve örfeye dayalı işleyişi içinde mahalle, şeriatın kontrolünde olan toplumsal bir varlıktır (Bayartan, 2005, s. 95). İslam şehirleri mahalleler şeklinde ünitelere bölünmüştür. Bu bölünme, idari anlamda ve fiziki bir boyuta sahiptir. İslam şehirlerinin mahallelere bölünmesinin İslam’ın ilk mensubu Arapların kabilecilik anlayışının bir yansıması olduğu düşünülmektedir. Başka din ve kültürlerle mensup kişilerin de İslam’ı kabul etmesiyle mahalle ayırımında aynı kabileye ait kişilerin yanı sıra aynı ırk veya dine sahip kişilerin belirli mahallelerde yaşadığı görülmektedir (Can, 1992, s. 118).

İnsanların bağımlılıkları sadece kendi çevresinden, tarikatından, inancından, ailesinden ve kendi ırkından olanlarla tanımlandığı İslam şehirlerinde sosyal dayanışma sadece mahalle düzeyinde etkili olmuştur (Bayartan, 2005, s. 95).

Osmanlı şehirlerinde mahalleler, “*Şehir kesimlerinde önemli işlevleri olan birimlerdir. Toplumsal ilişkilerde mahallenin önemi büyüktür. Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşan bir topluluğun yaşadığı yerdir. Aynı zamanda mahalle, aynı mescit de ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte yerleştiği şehir kesimidir.*” (Ergenç, 1984, s. 69).

Osmanlı şehirlerindeki mahallelerin ortalama 50 hane civarında 200-300 kişilik bir nüfusu barındırdığı bilinmektedir. Daha az nüfusa sahip olan mahalleler olduğu gibi 200-300 haneden ve 1.000 kişiden oluşan mahallelerde bulunmaktadır. Bu durum şehrin büyüklüğüne göre değişmekteydi. Örneğin; Bursa ve Edirne şehrinin 30-40.000’lik XVII. yüzyıl nüfuslarıyla 150 civarında mahalleye sahip olduğu bilinmektedir (Uğur, 2015, s. 310). Osmanlı döneminden önce var olan şehirler, surların içine sıkışmış belli bir zümrenin yaşadığı genellikle idari bir birim şeklinde idi. Osmanlı döneminde ise artık şehirler surların dışına çıkmış ve genişlemeye başlamışlardır. Surların etrafına kurulan yerleşmeler de mahalleleri oluşturmuştur (Bayartan, 2005, s. 97). Çeşitli merkezlerden ya da köylerden gelen göçmenlerden oluşan aynı soydan veya ırktan olan gruplar, etnik kökenlerine veya aynı toplumsal, mesleki ya da dini gruplara ait olmalarına göre, topluluklar halinde ve genellikle dini bir merkez etrafında yerleşerek mahalleler kurmuşlardır (Eren, 2012, s. 1550).

Her İslam şehrinde olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da mahalleler mescitler etrafında oluşmuştur. Mescitlerin etrafında inşa edilen çarşı Pazar yerleri, han ve hamamlar ile de mahalleler canlandırılmıştır (Hızlı, 2014, s. 43). Her bir mahallede içinde yaşayan insanların dini inançlarına göre en az bir mabedi bulunmaktadır. Farklı mabetler aynı mekânda bulunabildiği gibi cami veya mescidin yanında bir sıbyan mektebi, bir darü’l kur’a mektebi de görmek mümkündür (Ergenç, 2014, s. 13).

Osmanlı döneminde her mahalle de mescit bulunurken cami olmayan mahallelerde vardır. Bu durum bir büyüklük belirtisidir. Çünkü şehir tanımı çoğu zaman “*Bazar durur, Cuma kılınur*” şeklindedir. Cuma namazları cemaatle ve camilerde kılındığı için Cuma namazı kılınan bölgelerinde merkez olduğu söylenebilir (Asarkaya, 2015, s. 8).

Osmanlı mahalle'sine sosyal açıdan bakılacak olunursa, mahallenin çoğunlukla aynı dine mensup kişilerden oluştuğu görülmektedir. Ancak farklı dinlere sahip, aynı milletten ya da aynı meslekten insanların, bir arada yaşadığı mahalleler de bulunmaktadır. Bu durum mahalleler arasında sınıf ve statü farkı olduğunu göstermemektedir. Çünkü çoğu Osmanlı mahallesinde, insanların aralarındaki ve gelirleri arasındaki farklılıklara rağmen her gün muhatap oldukları ve komşuluk yaptıkları bilinmektedir (Şahin & Asarkaya, 2019, s. 25).

“İlber Ortaylı bu durumu şöyle açıklamıştır; Geleneksel Türk Şehirlerindeki mahalle; henüz sınıf ve statü farklarının biçimlendirmedeği bir fiziki mekândır. Bir paşanın konağının karşısında basit bir evkaf kâtibinin aşıboyalı küçük evi, ilmiye ricalinden bir efendinin kâşanesinin yanı başında mahalle suyolcusunun kulübesi bulunur. Bütün bu insanlar birbirleriyle her gün karşılaşır, etiket farklılıklarına rağmen muhatap olurlardı. Paşanın vekilharcı ile müderrisin damadı, suyolcu ile evkafın küçük kâtibi aynı kahvehanede toplanıp görüşürlerdi”(Ortaylı, 2008, s. 305).

Osmanlı yönetimi, İslam şehirlerinde olduğu gibi akrabalık ve kabile bağı yerine dinsel ve kültürel unsur etrafında birleşmeyi teşvik etmiştir. Böylece Müslüman halk ile Müslüman olmayan halkın birlikte yaşadığı çok sayıda mahalle görmek mümkündür. 1522 yılında Ankara'da bulunan 81 mahalleden 69'u Müslümanlara, 3'ü Hıristiyanlara, 1'i Yahudilere ait olduğu halde 8 mahallede Müslümanlarla Hıristiyanların karşılıklı olarak ikamet etmekte oldukları bilinmektedir (Mermutlu, 2011, s. 6).

Mahalle sosyal bir birimdir. Aynı mescitte ibadet eden erkekler, şehir havadislerini mahalleden almaktaydılar. Mahalle bir nevi bilgi edinme yerleri idi (Açık, 2014, s. 11). Osmanlı şehrinde mahalleli olmak önemliydi. Aynı mahalleli olan komşuların birbirlerine karşı yazılı olmamasına rağmen yaptırımı olan bir takım görevleri vardır. Örneğin mahalleli, birbirlerinin düğün ve cenazelerinde bulunmalı, hastalandıklarında ziyaret etmeli ve bayramlaşmalıdır. Bütün bunlar da mahalle bilincini oluşturmaktadır (Kıvrım, 2009, s. 239). Mahalleli hem mahalle cemaatine karşı hem de diğer cemaat üyelerine karşı bu sorumlulukları yerine getirmekle yükümlüdür. Bu yükümlülük mahalle cemaatinin bütün üyelerini birbirine karşı “*müteselsilen kefil*” kabul ederek kurallar içine almışlardır. Bu durum kuşaktan kuşağa aktarılan geleneğin oluşturduğu bir tutum haline gelmiştir (Ergenç, 2014, s. 13).

Osmanlı şehirlerinde mahallenin bir diğer önemli özelliği temel yönetim birimi olmasıdır. Vergi yükümlüsü reaya tahrir defterlerine ve diğer vergi kayıtlarına buldukları mahallelere göre ismen yazılmıştır (Yel & Küçükaşçı, 2003, s. 325). Osmanlı döneminde mahallelerin yönetimi de padişah tarafından göreve getirilen imamların üzerindedir. Kethüda ve yiğitbaşı gibi görevlilerin de mahalle imamlarına yardımcı oldukları bilinmektedir (Şahin & Asarkaya, 2019, s. 25).

Genel olarak bakıldığında mahalle teriminin Osmanlı anlayışı açısından üç temel anlamı vardır. Birbirlerini tanıyan, aynı mescitte ibadet eden cemaatin, birbirinin hakkını koruyan, sorunlarını kendi içlerinde halleden oldukça kalabalık bir aile gibi sosyal dayanışma içinde olan kişilerin yaşadığı yerdir. İkinci anlamı ile aynı dine ya da farklı din, meslek veya millete ait kişilerin birlikte yaşamlarını sürdürdükleri yerdir. Üçüncü olarak da mahalle tahrir defterlerinde adları tek tek kaydedilmiş vergi mükelleflerinin oluşturduğu bir topluluktur (Kıvrım, 2009, s. 232).

Osmanlı coğrafyasında kurulmuş ilk şehirlerin birkaçının mahalle yapıları incelendiğinde Eskişehir'in 7 km güneybatısında Porsuk Çayının kenarında yüksekliği 1100 metreye ulaşan bir platonun üzerinde yaklaşık olarak 200x300 metrelik alanı kaplayan Karacahisar Kalesi'nin stratejik konumu nedeniyle Eskişehir'i, Eskişehir ovasını, Eskişehir'e giden yolları ve Porsuk vadisini gözetim altında tuttuğu bilinmektedir. 1288 yılında Osman Bey tarafından fethedilen kalenin yapımı sırasında kullanılan ve çevrede çok fazla bulunan siyah taştan dolayı Türkler tarafından kaleye Karacahisar adı kale dışındaki yerleşim yerine ise Karacaşehir Mahallesi denildiği bilinmektedir. Daha sonra Osman Bey Karacaşehir'i yeniden güzelleştirip daha yaşanılır bir yer haline getirmek istemiş ve çevredeki bütün Türkmenleri boş kalan evlere yerleştirmeye başlamıştır. Böylece Karacahisar Kalesi ve Karacaşehir Mahallesi Müslüman Türklerin yerleştirilmesi ile bir beylik merkezine dönüştürülmeye başlanmıştır. Ayrıca Karacaşehir'de 30 hanelik bir Ermeni Cemaati olduğu da bilinmektedir. Hans Dernschwam İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü'nde bu durumu; "*Buranın adı da Karischa Schar (Karacahisar) imiş. Türkler ve azınlıklar bir arada yaşıyorlarmış*" şeklinde ifade etmiştir. (Doğru, 2001, s. 105-115; Dernschwam, 1992, s. 229).

Bugünkü Bilecik şehrinin güneydoğusunda Gazhane ve Gugugluk ile Debbeghane dereleri boyunca çukur ve düz bir mevkide bulunduğu bilinen Eski Bilecik'in XVI. yüzyıl başlarında Kadı (Cam-i Cedit), Emir, Dere, Pazar, Hisar ve Börkçüler adında 6 Müslüman mahalle ile 1 gayrimüslim cemaatten oluşan mahalleden meydana geldiği bilinmektedir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında mahalle sayısının 8'e yükseldiği önceki mahallelere Hacı Şücâ ve Orhan Cami mahallelerinin de eklendiği bilinmektedir. Bilecik'in en kalabalık mahallesi haline gelen Hisar mahallesini sırasıyla Pazar Mahallesi, Kadı Mahallesi, Dere Mahallesi ve Hacı Şücâ mahalleleri takip etmiştir. Hisar Mahallesinin en kalabalık mahalle haline gelmesi güvenlik amacıyla kasabadaki yerleşimin kalenin çevresinde toplanmaya başlamasıyla açıklanabilmektedir. Eski Bilecik'de diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi cami yerleşimin yönünü belirlemiş ve ilk Osmanlı padişahları tarafından yaptırılan tarihi abideler ve Şeyh Edebalı Cami ve Türbesi çevresinde şehirleşme meydana gelmiştir (Emecen, 1992, s. 154).

1301 yılında fethedilen Hüdavendigâr Sancağına bağlı doğusunda Bilecik, batısında Bursa, kuzeyinde İznik ve güneyinde İnegöl bulunan Yenişehir ve çevresi Osmanlı beyliğinin kuruluşunda yer edinilmiş ve Bursa'nın alınmasına kadar geçen süre de bir kale olarak kullanılmıştır. Yeni fethedilecek yerlere yakınlığı ve kavşak noktası üzerinde olmasından dolayı da askeri bir üs haline getirilmiştir. Osman Bey burayı fethettiğinde imar faaliyetlerine başlamış cami, han, hamam, evler gibi yapılar imar edilen şehre bu yüzden Yenişehir denilmiştir (Ertürk, 2000, s. 8-11; Kılıç, 2008, s. 28).

Yenişehir'de kurulan mahallelerin ise kişi adları, ibadethane, pazar, yerleşim yeri, iş kolu şekline göre adlandırıldığı görülmektedir. Örneğin; Cami Orhan, Mescid-i Bali Beg, Mescid-i Bazar, Debbağlar gibi. Yenişehir'de 1573 tarihli son tahrir kayıtlarına kadar herhangi bir değişiklik gözlenmezken bu tarihte Çarşı, Mescid-i Bali Beg ve Debbağlar mahallelerinin eklendiği bilinmektedir. Kayıtlardan bilindiği kadarıyla bu mahalleler içerisinde gayrimüslim yerleşimi bulunmamaktadır (Ertürk, 2000, s. 8; Aslantürk, 2007, s. 23) (Görsel 7).

Yenişehir'e bağlı küçük bir köy olan Yarhisar'daki mahallerinde yine Mahalle-i Çavuş Mahalle-i Süle nam-ı diğer Paşa, Cami, Muhtesib gibi ibadethane, statü ve kişi, idari ve askeri gibi isimler ile adlandırıldıkları bilinmektedir. 1312 yılında alınan Göynük'de ise Evliya Çelebi 8 mahalle, 200 kadar ev, 20 kadar çocuk mektebi, 1 hamamı olduğu ancak medresesinin bulunmadığını ifade etmiştir. Göynük Nahiyesinde de mahallelerin Mescid-i Şeyh, Şemseddin, Yayalar/Babailer Mahallesi, Hacı Alpi ve Çeşme mahalleri gibi ibadethane, şeyh, derviş, imam gibi tasavvufi kişilerin isimleri ile adlandırıldığı bilinmektedir. Mahallelerin kurulmasında ve gelişmesinde tekke ve zaviyeler önemli bir yere sahiptir. Bu yörede de canlı bir tekke kültürünün ve dervişlerin varlığı bunun kanıtı olmuştur (Aslantürk, 2007, s. 27-30).

Osmanlı şehirlerinde mahalle sosyal ve fiziki yapının önemli bir parçasıdır. Bu durum İznik şehri için de geçerli olmuştur. Yerleşiminin tamamının sur içinde olduğu 21'i Müslümanlara 2'si Hıristiyanlara ait toplam 23 mahalleye sahip olduğu bilinmektedir. Mahallelerin genellikle Süleyman Paşa, Muslihuddin Hoca, İmaret-i Halil Paşa, İmaret-i Orhan, Şeyh Abdi, Şeyh Mehmed, Hayreddin Paşa, Kuyumcu, Hüsam Bey, Yalı, Karaoğlan, Hacı Hamza, Bey, Ser Mahfil ve Sadi (Surî Mescidi) gibi şahıs, cami, mescid, imaret adlarını taşıdıkları bilinmektedir. Bu mahalleler kalabalık ve önemli yerleşme yeri özelliği taşımaktadırlar. 23 hane ve 3 bekârdan ibaret Hıristiyan nüfusun ise Manastır adlı mahalle ile adı geçmeyen ve bağcılıkla uğraştıkları bilinen Rumların bulunduğu başka bir mahallede oturdukları bilinmektedir (Güneş A. , 2001, s. 546) (Görsel 8).

Orhan Gazi döneminde İznik'te esir düşen Palamas'ın anlattıklarına göre *"Geleneklerine göre İznik'te de özgür bırakılınca, bu kentte Hıristiyanların en yoğun olduğu bölgeyi sorduk bu bölgenin Hyacinthe (Hyakintos Tes Theotokos) Manastarı dolayları olduğunu öğrenince hemen oraya gittik; kendi ibadet biçimlerine göre yaşayıp giden bu bölgedeki insanların içine karıştık. Çevresi duvarlarla çevrili manastırda, serin havası ve gölgesi sayesinde insan oldukça rahatlar ve koyu gölgeli, değişik koku saçan ağaçların ortasında hoş bir kuyu ve iyi süslenmiş bir kilise bulduk"*. Böylece XVI. yüzyıl belgelerinde adı geçen Manastır Mahallesinin Hyakintos Tes Theotokos manastırı çevresinde şekillendiği ve bu manastırın mahalleye adını verdiği anlaşılmaktadır (Yılmazyaşar, 2017, s. 268).

1560'lı yıllara ait tahrir kayıtlarına bakıldığında mahalle sayısının aynı kaldığı görülmektedir. 1648'de İznik'i gören Evliya Çelebi sur içi yerleşiminin güney tarafta yoğunlaştığını kuzey tarafında yerleşim yeri bulunmadığını burada harabe halinde yerleşimler bulunduğunu 18 mahalle ve 1000 kadar da ev bulunduğunu ifade etmiştir. Hane sayısı için verdiği rakamın fazla olduğu görülse de şehir içi yerleşimde XVI. yüzyıl ortalarından itibaren İznik'in mevcut durumunu koruduğu anlaşılmaktadır (Güneş A. , 2001, s. 547) (Görsel 9).

Bursa'nın 1326 yılında fethedildiği zaman yedi mahalleden oluşmakta olduğu ve şehir yerleşiminin çoğunluğunun hisar içerisinde olduğu bilinmektedir. Varoş olarak da; Çakırhamam'dan Zafer Meydanı'na kadar bir mahalle ve Hisar'ın batısında sur dibindeki gece mahallesinden oluştuğu bilinmektedir.⁴ Fetihden sonra Bursa, Türkmenlerin yerleşimine açılmıştır. Öncelikle hisar içerisindeki boş alanlara evler yapılmış ve mahalleler kurulmuştur. Bu ilk mahalleler arasında Çırağ Bey, Kavaklı, Helvacıoğlu, Osmancık, Alâeddin, Ortapazar, Yerkapı ve Yaniçoğlu mahalleleri yer almaktadır (Oğuzoğlu, 2011, s. 14).

1339 yılında Orhan Bey hisar içinde gelişme gösteren Bursa'nın artık hisar dışında yayılmasını daha doğru buluyordu. Bununla birlikte şehir duvarları dışında hisar ile Gökdere arasında bir külliye inşa ettirmiş ve mahalleler bu külliye etrafında kurulmaya başlamıştır. Yıldırım Bayezid, günümüzde adıyla anılan mahallede bir hastane, cami ve medrese yaparak şehrin doğu sınırını çizmiş Çelebi Mehmed bu aralığı doldurmaya çalışmıştır. II. Murad ise Çekirge ile Hisar'ın arasını doldurmak üzere Muradiye semtlerini seçmiştir. Böylece Bursa'da başa geçen beş sultanın Bursa'nın farklı bölgelerinde yaptırdığı külliyeler çevresinde mahalleler oluşmuş ve Bursa'nın şehirleşme biçimi belirlenmiştir (Dostoğlu & Aksoy, 2011, s. 57; Kepecioğlu, 2009).

Fetih sırasında ve sonrasında insanlar Bursa'ya gelen erenlerin, tarikat mensuplarının etrafında toplanmaya başlaması ile mahalleler şeklini almıştır. Molla Fenari, Abdal Mehmet, Emir Sultan, Musa Baba gibi toplumda etkileri ve saygınlıkları olan kişilerin isimleri ile kalabalık mahalleler kurulmuştur. 1521 tarihinde Hüdavendigâr Livası sayım defterine göre Bursa'da 147 mahalle var iken 1573 tarihli deftere göre ise 177 mahalle olduğu tespit edilmiştir (Aslan, 2006, s. 30-31).

⁴https://www.bursa.com/wiki/Bursada_Mahallelerin_Kurulusu(19.12.2019)

Sur dışı iskânın gelişmesi sonucu Yıldırım Bayezid şehrin doğusunda Cuma Camini yaptırmıştır. Bu cami etrafında bugün Bursa şehrinin hemen ortasında kalan XV. yüzyıl başlarında ise Bursa kalesinin doğusundaki dere çayın ötesinde oluşan şehre-küstü mahallesi kurulmuştur. İnsanların buraya şehrin kendi sınırları içerisinde oturulacak ve ev yapılacak toprak kalmadığı için gelip yerleştikleri bilinmektedir. Bu alana evini ilk yapanın şehre-küstü diye tanımlandığı yeni mahalleler zamanla şehrin içerisinde kaybolup gitmiştir (Baykara, 1999, s. 533).

1530 yılında kentin Kuzey sınırı Ahmetpaşa, Reyhan ve Abdal Mehmed'e kadar güney sınırı ise Pınarbaşı ile Maksem'e kadardı. Celali isyanlarından sonra Bursa nüfusu ikiye katlanınca özellikle bazı vergilerden muaf tutulan Emir Sultan Mahallesi gibi pek çok mahalle büyümüş ek olarak yirmi iki de yeni mahalle kurulmuştur.⁵ Bursa'da hanedan mensuplarının, tüccarların, devlet adamlarının yaptırdığı vakıflar ile de şehirde onların isimleriyle anılacak yeni bölgeler ve mahalleler kurulmuştur. Selçuk Hatun, Hacı Sevindik, İsa Bey, Umur Bey, Timurtaş mahalleleri bu şekilde oluşmuş ve isimlendirilmiş mahallelerdir (Aslan, 2006, s. 32) (Görsel 10).

Osmanlı döneminde Bursa, diğer şehirlerde olduğu gibi fiziki ve sosyal yönden mahallelere bölünmüştür. Bursa mahalleleri de cami veya mescidin etrafında kurulmuş ve mahalle o cami ya da mescidin adıyla anılmıştır (Öcalan, 1992, s. 12).

Mahalle merkezinde mescit, kilise ve tekkeler bulunmaktaydı. Mescit ve tekkeler sadece ibadet edilen mekânlar değil aynı zamanda imam, öğretmen, avarız mütevellisi, kethüda, şeyh, esnaf ve tüccarların toplandığı bir mahalle meclis binası idi (Kaplanoğlu, 2012, s. 50). Müslüman mahalleleri güvenli, dış saldırı ve tecavüzlere karşı korunmuş mekânlardı. Evler doğrudan sokağa çıkmaz, sokağı sınırlayan duvar gerisindeki avluya açılırdı. Bunun temel amacı aile mahremiyetini korumaktı (Yel & Küçükaşçı, 2003, s. 324).

⁵https://www.bursa.com/wiki/Bursada_Mahallelerin_Kurulusu (19.12.2020)

Bursa’da yapılan konutlar ve mahalle düzeni bu şartlara uygun olarak yapılmıştır. Konutlar, belirli bir planlamayla yapılmadığı için merkezde bulunan mescit ve kilisenin etrafında birçok çıkmaz sokak bulunurdu ve bu çıkmaz ve dar sokaklar mescide doğru açılırdı. Mahalleden mahalleye yani şehir merkezine “uluyol” denilen tek bir yoldan gidilmekteydi (Kaplanoğlu, 2012, s. 50). Plansız şehirleşme olarak görülen bu çıkmaz sokaklar yabancıların mahalleye girişini engellediği gibi mahallede yaşayanların mahremiyet ve güvenliklerini de sağlıyordu. Mahalle içindeki sokakların ayrı isimleri yoktu. Genel olarak “*tarik-i amm*” ve “*tarik-i hass*” yani “*özel veya genel herkese açık yol*” olarak tanımlanmıştır (Çetin, 2014, s. 19).

Bursa’da mahallelerin kapıları vardı. Bu kapılar gecenin belli bir saatinde kapatılır ve mahalleye giriş çıkış mümkün olmazdı. Mahalle kapıları mahalle güvenliğinin en önemli unsurlarından biri idi (Aslan, 2006, s. 32). Mesela 1557’de İstanbul’dan gelen bir emirde, “*Bursa’da eskiden mahalle kapıları olup, zaman geçtikçe harap olup nice müddet boş kalıp ehl-i fesad ve ve erbab-ı şenaat zuhur edip enva-ı fesadat vaki olduğundan, eskisi gibi mahalle kapıları bina olunarak şehrin hıfz u hıraseti için çalışılması emredilmiştir*”(Çetin, 2014, s. 23).

Mahalleler genellikle birbirine yakın dar sokaklardan oluşmakta ve bu sokakların çoğunluğunda hayır için yapılmış çeşmeler bulunmaktadır. Sokağa açılan evlerin ise cumbalı oluşu, bu cumbaların çoğunlukla eliböğründelere oturması gibi cephe tasarımları Bursa mahallelerinin karakteristiğini oluşturan önemli bir unsurdur (Sarıbaş, 2019, s. 6). Konutların içe dönük, dış dünyaya kapalı ve genellikle dış görünüşlerinin mütevazı olması İslami aile yapısının bir gerekliliği olarak değerlendirilmektedir (Düzbakar, 2008, s. 92). Bursa’da son elli yıl içinde kurulan mahalleler haricinde mahallelerin büyük bir kısmı XVI. ve XVII. yüzyıllarda mevcut durumda idi. Evliya Çelebi’nin seyahatnamesine göre kendi devrinde Bursa’da 176 Müslüman, 9 Rum, 7 Ermeni, 6 Yahudi, 1 Kıpti, ve 1 Miskinler mahallesi olmak üzere 274 mahallenin adını vermektedir (Çetin, 1994, s. 20). Osmanlı mahalleleri farklı kimlikler ve birliktelikler kurumudur. Bu durumda, Müslüman mahallesi, birlikte yaşayan mahalle ya da azınlık mahallesi gibi üç farklı mahalle tipinden söz edilebilir. Osmanlı’da Hıristiyanların ve Yahudilerin şehirlerin kendilerine ayrılan kesimlerinde yaşamaları geleneksel bir hal almıştır. Orhan Bey zamanında Rumlar şehri terk etmeye başlarken Bursa’ya

yerleşen Yahudiler başka şehirlerden dindaşlarını da getirerek kendi istekleri ile şehrin kendilerine ayrılan kesiminde Yahudi Mahallesi adıyla bir mahalle kurmuşlardır (Çetin E. , 2014).

Bursa’da bazı mahallelerin tamamında Müslümanlar, bazılarının tamamında gayrimüslimler yaşıyordu. Her iki etnik unsurun birlikte yaşadığı mahalleler de mevcuttu. 1521 tarihli Bursa tahrir defterinde Tepecik köyünde sadece 61 Hıristiyan hanesi, Filadar (Gündoğdu) köyünde de sadece 125 Hıristiyan avarız hanesi mevcuttur. Gayrimüslimlerin çoğunlukta Müslümanların az olduğu mahalleler ise Maksem, Yahşi Bey, Koca Naib, Kuruçeşme, Balık Pazarı, Demirkapı, Kayabaşı mahalleleridir (Gökçurak, 2016, s. 20) (Görsel 11).

Bu mahalleler Rumların çoğunlukta yaşadığı mahallelerdir. Fetihden sonra Rumların Hisar dışına çıkarıldığı, Çakırhamam ile Hıristiyan mahallesi olan Altıparmak semtlerinde yaşadığı bilinmektedir. Fetih sırasında sadece Rumlar olduğuna göre Ermeniler Bursa’ya sonradan gelmişlerdir ve Rumlar gibi Bursa’nın mahallelerine dağılmışlardır. Ancak yoğun olarak Setbaşı, Namazgâh, Mollaarap, Çobanbey mahallelerinde yaşadıkları bilinmektedir (Çetin O. , 1994, s. 25-26).

Sadece Müslümanların yaşadığı mahalleler; Hacı Seyfettin, Emir Sultan, Sivasiler, Tefsirhan, Şible, Hacılar gibi Bursa’nın merkez mahalleleri idi (Gökçurak, 2016, s. 25). Bursa’nın fethinden önce Rum Abdalları ve Horsan Erenlerinin bu topraklarda yaşadıkları bilinmektedir. Yine de Bursa şehir merkezinin ilk Müslümanları Orhan Gazi’nin askerleri ve fetih sonrası iskân edilen Müslüman unsurlardır. İlk Osmanlı sultanları zamanında ki resmi belgelerin olmamasından dolayı Bursa’nın ilk Müslümanlarının menşe ve mensubiyetlerini tespit etmek çok zordur. Ancak Danişmend, Keleş, Karaman, Kınık, Kızık, Sivasiler ve Bilecik gibi mahalle isimleri Bursa ve çevresine yerleşen Müslümanların menşe ve mensubiyetleri hakkında bilgi vermektedir (Çetin O. , 1999, s. 272).

Osmanlı mahallelerinde, mahalleli birbirinin güvenliklerinden sorumluydular. Bu sorumluluk mahalleleri, şehirdeki diğer mahallelerden ayıran, farklı bir mekân gibi olmasını sağlayan bir yapı düzeni şeklindedir. Bursa’da da mahalleler her biri ayrı bir birim olarak diğer mahallelerden bağımsız bir düzende yapılmıştır (Kaplıanoğlu, 2012, s. 50). Genel güvenliğin ve şehir içi güvenliğin sağlanması Osmanlı merkezinin önemle üzerinde durduğu bir konudur. Şehir içi güvenliği sağlamak amacı ile alınan en önemli önlem mahalle halkının birbirine karşılıklı olarak kefil olmalarıdır. Böylece mahallede işlenen suçun sahibi bulunamadığında cezadan tüm mahallelinin sorumlu tutulması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu durumda mahalleli ceza ödememek için pek çok olayı kadıya kaydettirdikleri görölmektedir (Düzbakar, 2003, s. 100).

Örneğin; Bursa’nın Kara Şeyh mahallesinde bir kadın evinin duvarının yıkılması sonucu yaralanmış komşuları da bu durumu kadıya bildirmişlerdir. Durum kadından sorulduğunda; “*Cerihat-ı mezkuremin te’siratından naşı mütevefat olursam mahalle-i merkume ahalisinden kat’a bir kimesne ile dava ve niza’ım yoktur.*” şeklinde ifade vermesiyle mahalleli üzerindeki sorumluluk kalkmıştır (Düzbakar, 2003, s. 101).

Her mahallenin başında imam bulunurdu. Bu durum II. Mahmud dönemine kadar devam etmiştir. İmamlar devlete karşı mahalle halkını, mahalleliye karşı da devleti temsil ederlerdi. İmamlar direkt olarak devlet tarafından atanırlardı (Çetin E. , 2014, s. 275). İmamlar kadınların en büyük yardımcılarıydı. Mahallelinin düzeninin ve güvenliğinin sağlanması, iki içilen yerlerin tespiti, fuhuş yapılan yerlerin ve yapanların belirlenerek mahalleden sürülmesi, mahallelinin İslami gelenekler içinde yaşamlarını sürdürmeleri ve dini görevlerini yerine getirmeleri özellikle vakit namazlarının ihmal etmemeleri imamlar tarafından gözlenirdi (Beydili, 2013, s. 14). Bunların yanında doğum, ölüm, defin, taşınma, tereke, miras, nikâh, boşanma, nafaka, velayet işlemlerini yapar bunların defterlerini tutarlardı (Sakaoğlu, 2014, s. 110).

Kadı sicillerindeki bir örnekte 1584 yılında mahkemeye başvuran Gazi Demirtaş, Şemsi Bey ve Sağrııcı Sungur mahallelerinin imamaları, iki Rum'un mahallelerin ortasında meyhane kurdukları buraya gelen bazı sarhoşlarında fitne ve fesada sebep olduklarını, Müslüman cemaatinde bu durumdan rahatsız olduklarını ve meyhanelerin kaldırılmasını istemişlerdir. Mahkemede bu meyhanelerin mahalle arasından kaldırılmasına karar vermiştir (Çetin O. , 2014, s. 22).

Bir de Bursa'nın çarşı bölgesi mahalleleri vardır. 1540 yılında Orhan Bey sur dışında bir pazar, bedesten ve kapalı çarşı yaptırmıştır. Zamanla bu çarşı bölgesi genişlemiş hem ticaret alanı hem kültürel yaşamın canlı izlerinin yaşandığı mekân hem de pazar alanı olmanın ötesinde evlerin yerleşiminin bulunduğu bir çevre olmuştur (Akkuş, 2011, s. 62). Bursa çarşılarının önemi, Avrupa ile Orta Asya, Hindistan ile Arabistan arasında ticareti yapılan malların el değiştirdiği bir durak noktası ve ipekli sanayinin son derece gelişmiş bir merkezi konumda olmasıdır. Bütün bu ticaret Bursa'nın han, bedesten ve çarşılarında yoğunlaşmıştır (Çetin O. , 1994, s. 19).

Bursa'da bu Sosyo-kültürel etkileşimin ve ticaretin yaşandığı mahallelere ise; *Veled-i Saray, Attar Hüsam, Bilecik, Sağrııcı, Sungur, Reyhan Paşa, Daye-Hatun, Veled-i Enbiya, Yeni Bezzaz, Yiğit Cedit, Zağferanlık, Cam-i Kebir, Simkeş, Veled-i Nalbant, Hoca Tabib, Sarı Abdullah, Karakadi, Şerafeddin Paşa, Alacamescid, Abdal Mehmed, Kayganzade, Kösel, Kirişçikızı, Kayhan, Bedreddin, Selçuk hatun* örnek olarak verilebilmektedir. Bu mahallelerin bir bölümü bugün aynı isimle varlığını sürdürmüş, bir bölümü diğer mahallelere eklenerek sokak, cadde haline dönüşmüş ya da tamamen ortadan kalkmıştır (Akkuş, 2011, s. 62).

1855 depremi mahalleleri bütünüyle yok etmiştir. Yeniden inşa edilen mahallelerin çoğunda eski sokak düzeni, katları cumbalı, sıvaları rengarenk olan yeni evler görünümelerini aynen korumuştur. Yeni kurulan mahallelerde gösterişsiz evler ve küçük camilerin yapılmasıyla dikdörtgen adacıklar şeklinde kurulmuştur. Eski mahalleler arasında düz anayol yapımları gerekmiştir buna rağmen Bursa şehrinin genel durumu fazla değiştirilmemiştir (Gabriel, 2010, s. 2).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERKEN OSMANLI DÖNEMİ (KARACAHİSAR, BİLECİK, YARHİSAR, YENİŞEHİR, GÖYNÜK, İZNIK VE BURSA) MİMARİ GELİŞİMİ

XIII. yüzyıl sonlarında nasıl bir yapı eyleminin olduğu hakkında bir şeyler söylemek zordur. İlk fetihler döneminde küçük kaleler ve derviş zaviyeleri dışında herhangi bir yapının varlığı bilinmemektedir. Bilecik fethedildikten sonra Osman Gazi, Şeyh Edebalı'yi Bilecik yöresine emin ve nazır olarak tayin etmiş, Şeyh Edebalı'de şehirde evler, dükkânlar, çarşı ve hamamdan oluşan yapılar inşa ettirmiştir. Yine Karacahisar fethedildikten sonra buradaki kilisenin camiye çevrildiği bilinmektedir. Bu örnekler o zamanlarda şehirlerin yerleşim için gerekli diğer yapılarla donanmasının daha önemli olduğu, ibadet için kiliselerin camiye çevrilmesiyle yetinildiği, şeyhler için bile bir mescid yaptırmanın en önemli öncelik olmadığını göstermektedir. Yerleşme imar ve yayılma devri Osman Gazi'nin ölümünden sonra Orhan Gazi ile başlamıştır(Kuban, 2007, s. 58).

Eskişehir'in 7 km güneybatısında Porsuk Çayının kenarında yüksekliği 1100 metreye ulaşan bir platonun üzerinde yaklaşık olarak 200x300 metrelik alanı kaplayan Karacahisar Kalesi'nin stratejik konumu nedeniyle Eskişehir'i, ovasını, Eskişehir'e giden yolları ve Porsuk vadisini gözetim altında tuttuğu bilinmektedir. 1288 yılında Osman Bey Karacahisar Kalesini fethettikten sonra buradaki kiliseyi camiye çevirmiştir. Bu cami vakıf defterlerine "*Eskişehir kazası civarında Karaca Şehir kasabasında vakî cennetmekân Sultan Osman Han Gazi Cami-i Şerifi vakfi*" diye geçmektedir. Yapımı sırasında kullanılan ve çevrede çok fazla bulunan siyah taştan dolayı Türkler tarafından kaleye Karacahisar adı verildiği bilinmektedir. Daha sonra Osman Bey çevredeki bütün Türkmenleri boş kalan evlere yerleştirmeye başlamıştır. Böylece Karacahisar Kalesi Müslüman Türklerin yerleştirilmesi ile bir beylik merkezine dönüştürülmeye başlamıştır (Doğru, 2001, s. 105-115; Ayverdi, 1966, s. 13).

Karacahisar fethinden sonra Harman Kaya yakınındaki Sarı Kaya ve Beş Taş'dan, Taraklı'nın güneyindeki Sorgun üzerinden, Göynük Deresi ve Çavuş Deresi vadisinden geçip Mudurnu'ya kadar olan sahayı işgal etmişlerdir. Kalelerin birer ikişer ele geçirilmesinin ardından Yarhisar fethedilmiştir ve Osman Gazi oğlu Orhan Gazi'yi Yarhisar tekfurunun kızı Holofira (Nilüfer) Hatun ile evlendirmiştir. Yenişehir'in 10 km güney doğusunda dik meyilli bir arazide 15 m'lik bir uçurumun aşağısında kurulmuş olan Yarhisar'da tekfurun kalesi yamacın üzerinde bulunmaktadır. Bu kaleden geriye duvar kalıntıları kalmıştır. Orhan gazi tarafından yaptırılan Orhan Gazi Cami ise bu uçurumun dibine inen dik bir yamaç üstünde inşa edilmiştir. Caminin inşa edildiği yamacın doğusunda dere yatağı üzerinde ise Orhan Gazi Hamamı inşa edilmiştir(Ayverdi, 1966, s. 201; Aksun, 1994, s. 21).

Yarhisar'ın hemen ardından fethedilen Bilecik, vadinin batı yamacındaki uçurumlar üstüne kurulmuştur. Osman Gazi Bilecik kalesini fethettikten sonra kayınbabası Şeyh Edebalı'ye emanet ederek yerleştiği kasabadır. Kayaların ve kalenin eteklerindeki uçurumlu set üzerinde Osman Gazi döneminde inşa edilen Şeyh Edebalı Türbe ve Zaviyesi ile Orhan Gazi döneminde inşa edilen Orhan Gazi Cami ve vadinin en dip yerinde Osman Gazi cami, karşı yamaçta Orhan İmareti ve birkaç cami harabesi ile Eski Bilecik, derenin dikliğinin azaldığı noktaya kadar iki yamaca ve bu eserlerin etrafına kurulmuştur. Bursa kadı sicillerinde Orhan Gazi Caminin bulunduğu semt her bakımdan bir merkez halini almıştır. Orhan Gazi tarafından babası için yaptırdığı bilinen Bugünkü Bilecik'ten Orhan Cami'ne giderken vadinin en dar yerinde bulunan Osman Gazi Cami'de bulunduğu mahalleye adını vermiş ve bu mahalle Osman Gazi Mahallesi adı ile anılmaya başlamıştır. Bir duvar izi dahi kalmayan yine bulunduğu mahalleye adını verdiği bilinen Süleyman Paşa Cami de Orhan Gazi dönemine aittir. Bilecik Orhan Cami'nin karşı tarafında ise şehrin şekil aldığı dönemde kurulan Orhan Gazi İmareti yer almaktadır(Ayverdi, 1966, s. 29-35).

Osmanlı döneminden günümüze ulaşan çoğu yapının harap durumda olduğu Bilecik'in doğusunda ayrıca Emirler Mahallesinde bulunan Emirler Cami, Karacalar ve Akkaldırım Camilerinin yalnızca yıkık duvar ve minareleri ayaktaadır. Orhan Gazi Cami'nin 50 metre aşağısında Şeyh Edebalı Türbesi ve Mal Hatun Türbe ve Mescitleri bulunur ve il sınırları içerisinde Gölpazarı'nda Mihal Bey Cami, Söğüt'te Ertuğrul Gazi Mescidi ve Türbesi ile Çelebi Mehmed'e mal edilen cami, köprülü Mehmed Paşa Cami ve Kervansarayı gibi birçok tarihi yapının da inşa edildiği bilinmektedir(Emecen, 1992, s. 156).

1301 yılında fethedilen Hüdavendigâr Sancağına bağlı doğusunda Bilecik, batısında Bursa, kuzeyinde İznik ve güneyinde İnegöl bulunan Yenişehir ve çevresi Osmanlı beyliğinin kuruluşunda yer edinilmiş ve Bursa'nın alınmasına kadar geçen süre de bir kale olarak kullanılmıştır. Yeni fethedilecek yerlere yakınlığı ve kavşak noktası üzerinde olmasından dolayı da askeri bir üs haline getirilmiştir. Osman Bey burayı fethettiğinde imar faaliyetlerine başlamış cami, han, hamam, evler gibi yapılar imar edilen şehre bu yüzden Yenişehir denilmiştir. Osman Bey imar faaliyetlerinin durmaması için sık sık denetimlerde bulunmuş ve yapılaşmayı sürdürerek beyliğin merkezini Karacahisar'dan Yenişehir'e taşımıştır. Yenişehir, Osman Bey için Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud'dan bağımsızlığını belgeleyen belgeyi aldıktan sonra bağımsız devlet olmanın bir güç gösterisi olmuştur. (Ertürk, 2000, s. 8-11; Kılıç, 2008, s. 28).

Aşıkpaşazade Osman Bey'in Yenişehir için yaptıklarını şöyle anlatmaktadır; *“Osman Gazi Yenişehir'e gelince çevredeki kâfirler onunla uğraşmaya başladılar. Onların bütün yerlerini de ele geçirdi. Adalet, güven, insaf ve merhamet ederek güzelleştirdi. Gaziler çok çok gönül hoşluğu içinde idiler. Her birine köyler ve yerler verdi. Herkes ölçülü bir şekilde razı olup söz dinledi”*(Paşazade, 2003, s. 77).

Necib Arif, Mir'at'ül Edvar Osman Gazi'nin Yenişehir'deki imar faaliyetlerini "*Kasabada saraylar, evler, hanlar, hamamlar yapmayı emritti*" şeklinde ifade ederek belirtmiştir. Osman Gazi döneminde inşa edilen Yenişehir Sarayı hakkında Şemseddün Sami Bey "*Padişah-ı muşarunileyh hazretlerinin sarayının bazı harabeleri el yevm mevcuddur*" şeklinde ifadesi bulunmaktadır. Bu ifadeden sarayın harabelerinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Sarayın tespit edilen hamamı sayesinde sarayın yeri de tespit edilmiştir. Hamamından başka bir izi kalmayan sarayın hamamı ise Yenişehir Orhan caminin az ilerisinde şehrin kenarında bulunmaktadır. Orhan Gazi devrinde Yenişehir'in artık merkez olmaktan çıktığı, sarayın terk edilmiş halde olduğu, hamamında Orhan Gazi tarafından Pustınpuş Baba Zaviyesine vakfedildiği bilinmektedir. Orhan Gazi döneminde Yenişehir'de Orhan Gazi Cami, Süleyman Paşa Medresesi ve Türbesi ile Pustınpuş Baba Zaviyesi yapılarak imar çalışmalarına devam edilmiştir (Ayverdi, 1966, s. 15).

Dik yamaçlar ve kayalar ortasından geçen bir vadinin dibinde kurulmuş 1312 yılında fethedilen Göynük için İbn Batuta 1333 yılı kışında buradan geçtiği zaman yalnız subaşı veya belde hâkimi olan bir idarecinin evinden başka Müslüman evi bulunmadığını söylemektedir. Orhan Gazi'nin büyük oğlu Süleyman Paşa'nın sancak beyi olduğu dönemlerde Göynük için bir cami, gelir getirmesi için de bir çifte hamam yaptırdığı bilinmektedir (Ayverdi, 1966, s. 145).

Bilecik, Yarhisar ile İnegöl'ün fethi ve Yenişehir'in merkez olarak kullanıldığı sırada Bithynia'daki en önemli şehirlerden biri olan İznik ile Bursa'nın kuşatmasına sıra gelmiştir. 1326 yılında Bursa alındıktan sonra 1301 yılında Osman Bey ile başlatılan İznik kuşatması 2 Mart 1331 yılında Orhan Bey'in İznik'i almasıyla sona ermiştir (Yılmazyaşar, 2017, s. 263). Bir ova şehri olan İznik'in dağa yaslanması, ovada kurulmuş olması, dört tarafının surlarla çevrili olması ve şehrin batısında kendi adıyla doğal sınır yapan bir gölün bulunması gibi coğrafi konumunun sağladığı üstünlükler İznik'in tarih boyunca pek çok devlete başkentlik yapmasını, bilim ve kültür merkezi olmasının yanı sıra dini merkez olmasına da olanak sağlamıştır (Altun, 2012, s. 346).

İbni Battuta İznik şehrini “Şehre girmek için evvela köprü gibi bir yolu takip etmek gerekiyor. Oradan da ancak bir süvari geçebilir. Bu yüzden şehir iyi korunmuştur. Göl onu her yandan çeviriyor. Şimdi bomboş olan şehirde saray hizmetkârlarından birkaçı ve sultanın hanımı Beylûn (Nilüfer) Hatun oturuyor. Şehri ahalisine hükümranlık eden erdemli, iyi yürekli bir kadın... Şehir üzerinde dört sur bulunuyor. Her iki sur arasında su dolu hendekler açılmış. İçeri girmek için tahta köprülerden geçilir. Diledikleri zaman kaldırırlar köprüleri. Şehir içinde bahçeler, tarlalar evler var. Her insanın evi tarlası ve bahçesi toplu halde yan yana. Suyu da hemen yakınında olan kuyulardan geliyor” şeklinde tarif etmiştir(Battuta, 2000, s. 430).

Fethedildiğinde sur içinde küçük bir kasaba görünümünde olan İznik, Orhan Gazi'nin camiler, imaretler, medreseler gibi imar faaliyetleri ile başlayarak hızla gelişip şenlenmiştir. İznik şehri şenlenirken şehir planında önemli değişiklikler yapılmamış ancak şehirde fiziki doku itibarıyla yeni bir süreç başlamıştır. Osmanlının en erken kentlerinden biri olan ve Osmanlı mimarisinin ilk örneklerinin verildiği İznik'teki mimari faaliyetler Osmanlı Beyliği'nin devletleşme yolunda attığı önemli adımların simgesi olmuştur (Eyice, 1988, s. 24; Çakmak, 2019, s. 125).

Osmanlı imparatorluğunda bir fetih işareti olan fethedilen şehrin en büyük kilisesinin camiye çevrilmesi İznik'te de gerçekleşmiş ve şehrin en büyük kilisesi olan Ayasofya Kilisesi camiye çevrilmiştir. Ayrıca bir manastırında medreseye çevrildiği ve bu medresenin Osmanlı Devleti'nin ilk medresesi olduğu bilinmektedir.

İmar faaliyetleri Orhan Gazi döneminde Ece Yakubzade Mahmud Çelebi Cami, Hacı Hamza Cami, Hacı Özbek Cami, Orhan Gazi Mescidi, Süleyman Paşa Mescidi, Orhan Gazi Medresesi, Süleyman Paşa Medresesi, Orhan Gazi Mektebi, Süleyman Paşa Mektebi, Orhan Gazi İmareti, Hacı Hamza Kümbedi, Kırgızlar Türbesi, Orhan Gazi Hamamı gibi yapıların inşa edilmesi ile devam etmiştir. Orhan Gazi döneminde sur içinde inşa edilen yapıların tümü şehrin doğu yarısında yani şehir merkezine yakın bir alanda inşa edilmiştir. Ayasofya Cami ile birlikte Süleyman Paşa Medresesi, Mescidi ve Mektebi şehrin doğu yarısının güney kısmında, Hacı Özbek Mescidi ile Hacı Hamza Mescidi şehir merkezine yakın Lefke Kapı ile İstanbul Kapı arasında şehrin doğu yarısının kuzey bölümünde inşa

edilmişlerdir. Bu yapıların yer seçimleri, sokaklarının yönelişi rastgele seçilmemiştir. Yapıların tümünün şehrin doğu yarısında ve şehir merkezine yakın alanlarda inşa edilmesi merkezden başlayarak ihtiyaçlara göre şehrin diğer bölgelerine doğru genişlemesi için öngörülen bir plan olmuştur. Sur dışında inşa edilen Orhan Gazi İmareti ve Hamamı ile yolun batı yönünde inşa edilen Kırgızlar Türbesi ile de merkezden dışarıya, dışarıdan içeriye doğru planlı bir şehirleşmeyi ve karşıt şehir planı olarak tanımlanan bir sistemin örneği olmuştur (Yılmazyaşar, 2017, s. 266; Ayverdi, 1972, s. 161).

İznik'te yapılaşma Murad Hüdavendigâr döneminde de Lefke Kapısı yakınlarında inşa edilmiş olan Yeşil Cami, Hayruddin Paşa Medresesi ve İmareti, Yeşil Caminin kuzeybatı köşesinde inşa edilmiş Nilüfer Hatun İmareti, İznik'in güney mahallelerinden birinde inşa edilmiş Yakup Çelebi Cami ve Halil Hayreddin Paşa Türbesinin inşa edilmesi ile devam etmiştir. Daha sonra İznik'te Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed, Sultan Murad ve diğer padişahlar döneminde de imar ve tamir faaliyetleri devam etmiştir (Ayverdi, 1972, s. 308).

Bursa'nın beş bin yılı aşan bir süreci kapsayan şehir tarihi dört bölümde incelenebilmektedir. Bu dönemler; Tarih Öncesi Dönem (İ.Ö. 3000-1900 dolayları), Bithynia Dönemi (İ.Ö. V.I. Yüzyıldan- İ.Ö. 74'e dek), Roma Dönemi (İ.Ö. 74 (veya 64)'den 395 veya (476)'e dek), Bizans (Doğu Roma) Dönemi 395 (veya 476)'ten 1326'ya dek olan dönemlerdir (Yenal, 2012, s. 33).

Tarihsel coğrafya kapsamında bölge, Mysia, Phrygia ve Bithynia olarak adlandırılan Marmara Denizi'nin güney ve doğusunda yer alan, sınırları kesin olarak belirlenemediği için birbiriyle örtüşen üç bölgenin adları ile anılmaktadır. İ.Ö 560'lı yıllarda kurulan bir Bithynia Kralı Prusias I tarafından kendi adını taşıyan "Prusias ad Olympum" adlı bir şehirde, farklı yerleşim halklarının topraklarını birleştirerek tek bir yerleşim yeri kurma politikası uygulanarak dönüştürüldüğü bilinmektedir. Bithynia döneminde Prusa'nın şehir kurgusu ve yapılı çevresi konusunda bilgi yoktur. Bu konu da eski yazarlardan da hiçbir bilgi edinilememiştir (Yenal, 2012, s. 35).

Prusa ad Olympum'un Roma dönemindeki yapısal etkinlikleri Dron Cocceiennus'un (Prusa doğumlu, kent senatosunda ve halk meclisinde belirli bir politik görüşün önderi olduğu ve Dion'un ailesinin hayli varlıklı olduğu, Prusa'da birçok kamusal yapının yapımını üstlendikleri bilinmektedir). Prusa senatosunda vermiş olduğu söylevlerden Prusa'da var olan yapı gruplarından bilgi sahibi olunabilmektedir. Bu yapılar arasında; İmparator Tiberius Cladius'a adanan altı sütunlu tapınak, kendi annesinin adına adanmış başka bir tapınak ve şehir dışında olup geçirdiği yangınlarla harap durumda olan şehrin birincil tanrısı Zeus Olympus'a ait bir tapınak bulunmaktadır. Ayrıca Dion, tapınaklar dışında stadyum, hipodrom ve tiyatro gibi başka kamu yapılarının da var olduğunu bildirmiştir. Kandes, kaynak vermeden bu yapıların şehir dışında ve bir tepenin eteğinde olduğunu bildirmektedir (Yenal, 2012, s. 37).

Bizans Dönemi Prusa'sı ise tüm dış etkenlerin etkilerine karşın, hisar içi şehri olarak yüzyıllar boyu durağan kalmıştır. Demografik yapısı ve yapısal çevresinde ise bazı değişiklikler olmuştur. Antik dönemlerden beri şehir yaşamının kurumsallaşmış yapıları olan: Gymnasium, tiyatro, hipodrom ve hamamlar kilise yönetimleri tarafından benimsenmediği ve kabul görmedikleri için yavaş yavaş ortadan kalktıkları Roma şehirlerinin kültür odaklı kurguları yerine din (Hristiyan) odaklı şehirlerin oluşma aşamasında oldukları bilinmektedir (Yenal, 2012, s. 42).

Prusa'nın kuzeyindeki dağda da elliye aşkın manastırın var olduğu ve bu manastırların bazılarının varlıklarını Osmanlı döneminde de sürdürdükleri, bu nedenle de dağa "*Keşiş Dağı*" denildiği bilinmektedir. Prusa'dan günümüze ulaşan ve şehrin kuruluşundan beri değişikliklere uğramasına rağmen var olan Hisar'ın doğrusal nitelikli ana caddesi buna dik konumdaki ikincil cadde yani günümüzdeki Orta Pazar Caddesi ile günümüzdeki Kavaklı/Yer Kapı Caddesi şehirleşmenin ve bölgesel ticaret etkinliklerinin yoğunlaştığı caddeler olarak bilinmektedir. Bu iki caddenin kesişme noktasının Hisar içi şehrinin ana kapısı (Osmanlı döneminde "*Saltanat Kapısı*") yakınında olması nedeniyle, halkın toplandığı şehir alanı olan Agora'nın buralarda olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Böylece bu kapının konum ve işlevinin tüm dönemlerde değişmediğini söylemek mümkündür (Yenal, 2012, s. 42-47).

İlk ve ortaçağ savunma mimarisinin önemli bir örneği olan Bursa surlarının yapımı Bursa'nın yaklaşık 2200 yıl önce bir kent devleti olarak kurulduğu döneme kadar uzamaktadır. İlk plan kurgusunun Kartacalı Komutan Hannibal tarafından tahminen M.Ö 185 tarihinde inşa edildiği bilinmektedir. Yaklaşık 3500 metrelik uzunluğu ile şehrin kurulduğu tepenin ve güneyindeki ikinci surun çevresini kuşatmaktadır. Savunmanın kolay olduğu kuzey, doğu ve batı bölgelerinde tek sur halinde, savunmanın kolay olmadığı güney taraftaki düzlükte ise dış sur ve iç sur olmak üzere iki sur halinde inşa edilmiştir. Bu surların içinde tekfur ya da sultanların kullandığı sarayın etrafı duvarlarla ve kulelerle çevrili iyi savunulan bir iç kale daha bulunmaktadır. Bu kalenin Saltanat Kapısı, Yer Kapı, Kaplıca Kapısı, Fetih Kapısı ve Zindan Kapı olmak üzere beş kapısı bulunmaktadır. Roma istilasına kadar önemini koruyan, Romalılar ve Bizanslılar döneminde stratejik olarak önemini kaybeden kale XI. Yüzyılda Selçukluların işgalinden Osmanlı İmparatorluğu'nun şehri ele geçirdiği XIII. yüzyıl'a kadar olan süre de Bizans'ın sınır kalesi olarak kullanılmıştır. Orhan Gazi tarafından fethedildiğinde ilk onarım ve güçlendirme çalışmaları yapılmış daha sonra Çelebi Mehmed tarafından Karamanoğullarının saldırılarına ve Timur saldırılarına karşı tekrar güçlendirilmiştir (Yılmaz, 2014, s. 88-103).

Bursa'da imar faaliyetleri Osman Gazi'nin şehri abluka altına aldığı sırada inşa ettirdiği Balabancık Hisarı ve Gazi Aktimur Hisarı ile başlamıştır. Bursa'nın fethi Osman Gazi'nin şehri abluka altına almış olmasına rağmen onun ölümünden sonra oğlu Orhan Gazi döneminde olmuştur. Orhan Gazi de fethin ardından bir manastırı camiye çevirmesiyle ve Bey Sarayını inşa ettirmesiyle imar faaliyetlerine başlamıştır. Günümüzde Tophane olarak adlandırılan yer de tam teşekküllü olarak inşa edilmiş olan Bey Sarayı ile Osmanlı Devleti'nin saray teşkilatı ve ilk bürokratik devlet sisteminin kuruluşunun ortaya çıkmaya başladığı söylenebilmektedir (Yılmaz H. , 2015, s. 56).

Orhan Gazi imar faaliyetlerine ilk olarak hisar içerisinde başlamıştır. Bursa fethinde kaleye ilk çıkan kişi Ahi Hasan olmuş ve bu nedenle de kalede kendine bir zaviye yaptırmıştır. Yine Bursa fethinde bulunduğu bilinen İl-Eroğlu Ahmet Bey, Bey Sarayı yanında bir mescid yaptırmıştır. Her iki yapı da günümüze ulaşmamıştır. Orhan Gazi'nin kardeşi Alâeddin Bey'in kale içerisinde 2 mescid yaptırdığı Alâeddin Bey caddesinde bir avlu içerisinde olan Alâeddin Caminin günümüze ulaştığı ancak mescidin ulaşmadığı bilinmektedir. Orhan Gazi'nin hisar içerisinde yaptırdığı Orhan Gazi Cami, Kaplıca Kapısına yakın bir yerde inşa edilen Süleyman Paşa Mescidi ve Nilüfer Hatun tarafından yaptırıldığı bilinen Darphane Mescidi ile Nilüfer Hatun Tekkesi günümüze ulaşmamıştır. Bu yapılar dışında hisar içinde Lala Şahin Paşa Medresesi, Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri ile Orhan Gazi'nin iki hamamı bulunduğu bilinmektedir. Hisar içerisindeki bu yapılaşmadan sonra Orhan Gazi artık Hisar dışında yapılaşmayı daha uygun bulmuş ve “aşağı şehir” olarak da tanımlanan yerde Orhan Gazi Külliyesini inşa ettirmiştir. Bursa'da Orhan Gazi döneminde 29 yapı inşa edilmiştir. Bu yapılardan 15'i hisar içinde 8'i hisar dışında diğer 6 yapı ise bu iki yerleşim bölgesi dışında şehrin farklı yerlerinde inşa edilmişlerdir. Bu yapılardan 12'si cami ve mescid, 4'ü tekke, 3'ü medrese, 3'ü hamam, 3'ü türbe ve 1 zaviye, imaret, mektep, han ve köprüdür. Bütün bu imar faaliyetlerinden Orhan Gazi döneminde en fazla yapı inşa edilen şehrin Bursa olduğu anlaşılmaktadır (Yılmazyaşar H. , 2003, s. 199-201).

Murad Hüdavendigâr döneminde de imar faaliyetleri hem hisar içerisinde hem hisar dışında hız kesmeden devam etmiştir. Hacı Evrenuz Mescidi, Hayruddin Paşa Cami, Hızırlık Cami, İzzüddin Cami, Kavaklı Cami, Koca Naib Cami, Şehadet Cami, Yerkapı Mescidi, Esemiye Medresesi, Kapan Hanı, Eski Kaplıca, Kükürlü Kaplıcası, Nalıncılar Hamamı, İzzüddin Zaviyesi, Seyyid Nasır Zaviyesi gibi yapıların dışında en önemlisi şehrin batısında inşa edilen Hüdavendigâr Külliyesi olmuştur (Ayverdi, 1972, s. 230).

Yıldırım Bayezid döneminde imar faaliyetleri hızlandırılmış 12 cami ve mescid, 9 medrese, 3 mektep, 1 dârüşşifâ, 6 imaret, 6 türbe, 1 bedesten, 7 hamam, 1 zaviye ve 1 tekke olmak üzere 47 eser bulunmaktadır. Ayrıca Yıldırım Bayezid şehrin doğusunda Yıldırım Külliyesini inşa ettirerek şehirleşmenin şehrin doğu tarafında doğru gelişmesini sağlamış, şehrin merkezinde de Ulu Cami'ni inşa ettirerek Bursa'yı siyasi ve dini bir merkez haline getirmiştir. Fetret devri sonrası başkentin Edirne olmasına rağmen Bursa'ya hala önem verildiği göstermek amacıyla Çelebi Sultan Mehmed Külliyesi inşa edilmiştir. Ayrıca bu dönemde Bayezid Paşa Mescidi, Çandarlı İbrahim Paşa Cami, Daye Hatun Mescidi, İbni Bezzaz Cami, İshak Şah Mescidi, Şeker Hoca Cami, Bayezid Paşa Medresesi, Şatır Çavunoğlu Asboğa Zaviyesi, Geyve Hanı, İpek Hanı, Yoğurt Hanı, Mahkeme (İbrahim Paşa) Hamamı, Oruç Bey Hamamı, Bayezid Paşa Türbesi, Devlet Hatun Türbesi gibi birçok yapının da inşa edildiği bilinmektedir (Gökçurak, 2016, s. 23; Ayverdi, 1972, s. 36).

II. Murad dönemine gelindiğinde inşa edilen eserlerle şehir tam anlamıyla yerine oturmuştur. Abdal Mehmed Cami, türbe ve zaviyesi, Hacı İvaz Paşa Mescidi, Medresesi ve Mektebi, Hoca Ali Cami, Nalbandoğlu Cami, Selçuk Hatun Mescidi, Umur Bey Mescidi, Türbesi ve Hamamı, Veledi Yanic Mescidi, Yiğit Köhne Mescidi, Hacı İvaz Paşa Hanı ve Çarşısı gibi yapılar bu dönemin önemli eserleri olmuştur. Bu eserler içinde en önemlisi ise şehrin batı yönünde gelişimini sağlayan Muradiye Külliyesidir. II. Murad döneminde paşaların, önde gelen insanların yaptırdığı vakıf eserler ile Bursa şehri hızlı bir şekilde eski gelişme hızına dönmüştür. Bursa yalnızca padişahların inşa ettirdiği külliyeler ve tekli yapılardan ibaret bir şehir olarak kalmamıştır. Tüccarlar, âlimler, sanatkârlar, şairler ve devlet adamları da halkın ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli vakıf eserleri yaptırarak şehrin imar faaliyetlerine katkıda bulunmuşlardır (Ayverdi, 1972, s. 275).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BURSA'DA KÜLLİYE DÜZENLERİ-OSMANLI ŞEHİR İLİŞKİSİ

4.1 KÜLLİYELER

Külliye, cami merkezli olmak üzere çevresinde medrese, türbe, hastane, aşhane, tabhane, mektep, kütüphane, arasta-çarşı, han, kervansaray, hamam, meşruta binaları, helâlar, muvakkithane ve çeşme-sebil gibi sosyal görevi olan binaların düzenlenmesi ile meydana getirilmiş bir binalar kompleksidir (Akozan, 1969, s. 304). İslam'ın ilk yıllarında cami tek yapı olarak dinsel, siyasal, ekonomik ve kültürel merkez ve şehrin odak noktasıdır. Toplum örgütlenmesinin gelişmesiyle tek yapıda birleşen değişik işlevlerin her birini karşılamak amacıyla ayrı yapıların yapılması ile külliye ortaya çıkmıştır. Başlangıçta az sayıda yapıdan oluşan küçük külliye zamanla yerini geniş alanlara yayılan daha çok yapıdan oluşan büyük külliye bırakmıştır. Osmanlı döneminde de bu türün en anıtsal örneklerini görmek mümkündür (Ödekan, 1997, s. 1076). Külliye, Yunan Agora'sı gibi bir şehir merkezi değildir. Geniş sosyal hizmet olanaklarıyla ve örgütleniş biçimiyle değişik bir yapıya sahiptir. Bir Türk şehri içinde belli sosyal amaçlar için inşa edilmiş sosyal bir merkezdir (Akozan, 1969, s. 304; Ödekan, 1997, s. 1075).

Şehirler, Osmanlı kültürünün açık bir şekilde kendine has özellikleriyle bir sentez olma özelliğini taşımış ve yüz yıllar boyunca süren bir hükümlanlığın yapı taşları olmuşlardır. Bu şehirleri de oluşturan bir sistem vardır. Şehirlerde mahallelere bölünerek kurgulanmış bu sistemin temelinde, her biri ayrı işlevsel grupta ele alınabilecek mekânsal yapılar yer almaktadır. Bunların büyük kısmı vakıf anlayışıyla oluşturulmuş ve sürdürülebilirliğini bu anlayış içinde kazanmıştır. Osmanlı şehirlerinin hem kuruluşuna hem de gelişmesine katkı sağlayan vakıflar, sosyal hayatın tümünü etkilediği gibi şehirlerin görünümünü ve mimarisini de oluşturmuştur (Bayartan, 2008, s. 158). Osmanlı, kuruluş yıllarından itibaren fethedilen toprakların imarı ve şenlendirilmesi konusunda bilinçli bir şekilde vakıf müessesinden yararlanmıştır. Yeni topraklar fethettikçe bir sonraki adım olarak orada ya yeni bir yerleşim merkezi kurmak için ya da var olan yerleşim yerini Türk-İslam yurdu haline getirmek için külliye merkezli imar faaliyetleri gerçekleştirmiştir (Ateş, 2017, s. 155).

Vakıf eseri külliyeleer yoluyla Şehirler gelişmiştir. Vakıf medeniyeti ile külliye-mahalle-Şehir iliŐkilerinin en dikkat Āekici örneklerine ilk başkent olan Bursa'da, İstanbul'da ve ikinci başkent olan Edirne'de; eyalet merkezleri olan Konya, Diyarbakır, Halep, Şam, Erzurum, Üsküp ve Saraybosna'da; Sancak Şehirleri olan Amasya, Manisa, Kütahya, Tokat gibi Şehirler ile menzil yerleşimleri Payas, Lüleburgaz, Karapınar ve Ilgın gibi yerlerde rastlanmaktadır (MüderriŐođlu, 2013, s. 52).

XIV. yüzyıl içinde 1334 yılında İznik'te, 1339-1340 yılları arasında Bursa'da Orhan Gazi Külliyeleeri inşa edilmiştir. XVI. yüzyıl külliye yapımı için parlak bir dönem olmuş bu yüzyılda İstanbul'da ve İstanbul dışında birĀok külliye inşa edilmiştir. XVI. yüzyıl içinde Yenişehir'de inşa edilen külliye rneği ise 1573 tarihli Sinan Paşa Külliyesidir. XVII. Yüzyılda İstanbul'da külliye inşaati bir önceki yüzyıl kadar parlak olmamıŐtır. Ancak bu yüzyıl içerisinde İstanbul dışında Āok sayıda külliyeinin inşa edildiği bilinmektedir. XVII. yüzyıl içinde Bilecik'te inşa edilen külliye rneği ise 1659-1660 tarihli Vezirhan Külliyesidir (Āobanođlu, 2002, s. 543).

Külliyeleerin Şehir yerleşimine etkisi bakımından Osmanlı Şehirlerini, külliyeleerle oluşan Şehirler ve külliyeleerle dönüşen Şehirler olarak ikiye ayırmak mümkündür (Ateş, 2017, s. 156). Külliyeleerle oluşan Şehirler fetihden sonra kurulan Şehirlerdir. Örneğin Bosna'da Şehirlerin var oluşu Sancak Beyi İsa Bey'in önce bir cami sonra bir zaviye, bir kervansaray, dükkânlar, hamam ve Miljacka nehri üzerinde bir köprü yaptırarak Saraybosna Şehrinin temellerini atmıştır. Aynı Şekilde Yeni Pazar'da önce bir cami ve imaret daha sonra hamam, kervansaray ve dükkânlar ile kurulmuştur. Ondan sonra gelen Sancak beyleri de aynı doğrultuda hareket ederek Şehirlerin imar ve iskânına katkı sağlamışlardır (Ateş, 2017, s. 159). Vakıf müessesesi sayesinde, gerĀekleŐtirilen bu faaliyetler Şehirlerin fiziki Āehresini değiştirdiği gibi Şehirlere yeni kültürler de taŐımıŐlardır. XVIII. asırda da vakıflar yeni yerleşme merkezlerinin kurulması görevlerini sürdürmüşlerdir. Örneğin; Darüssaade ağası BeŐir Ağa'nın vakıfları sayesinde XVIII. Asırda bugün Romanya'da bulunan Sulina Şehri kurulmuştur (Yıldız, 1982, s. 5).

Külliyyelerle dönüşen şehirler ise fetih ile elde edilen ve dönüşen şehirlerdir. Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapan Bursa, Edirne ve İstanbul şehirleri külliyyelerle dönüşen şehirlerdir (Ateş, 2017, s. 156). Osmanlılar İznik, Bursa, Edirne, İstanbul ve diğer tüm şehirleri yeni baştan imar ederken vakıf müessesesinden yararlanmayı tercih etmişlerdir. Vakıf sistemi ile İstanbul'da ve diğer İmparatorluk şehirlerinde büyük külliyyeler, ticari merkezler meydana getirmişlerdir. Vakıfların desteklediği imaret siteleri sayesinde şehirlere kamu hizmetleri gelmiş ve ticari hayatı geliştirecek pazarlar kurulmuştur. Kültürel olarak dönüşen bu şehirlerde külliyyelerin önemli bir payı vardır. Bu şehirleşme tercihi Selçukludan Osmanlı'ya aktarılan bir yöntem olarak uygulanmıştır. Külliyyelerin yapılması ile ıssız kalmış ve nüfusu azalmış yerleşim yerleri nüfus hareketleri ile yeniden canlanarak şenlendirilmiştir (Özcan, 2017, s. 135-136).

Erken dönemde külliyyeler Bursa ve Edirne başkentlerinde, şehrin Türkleşmesini, yeni yerleşim alanlarının kurulmasını ve şehrin büyümesini sağlamışlardır. İstanbul'daki örnekleri ile de şehrin üç yakasının görünüşünü değerlendiren ve büyük bir dünya devletini simgeleyen kuruluşlar olmuşlardır (Cantay, 1999, s. 308). XV. ve XVI. yüzyıl da ilk defa Mimar Sinan tarafından arasta ile programlanınca tam anlamıyla bir şehir merkezi niteliği kazanmıştır. XVI. yüzyıl da sur içinde yoğunlaşan nüfustan dolayı Sinan Paşa, yeni bir yerleşim yeri oluşturmak amacıyla sur dışında Piyale Paşa Külliyesini inşa ettirmiştir. Yine XVI. yüzyılda İstanbul'un iki kapı semt olan Üsküdar Mihrimah Sultan ve Edirnekapı Mihrimah Sultan Külliyyeleri şehrin gelişimi ve giriş kapılarının vurgulanması amacıyla inşa edilmiştir (Sınmaz, 2017, s. 386). Osmanlı İmparatorluğunda Türk ve Müslüman olan şehirlerin kuruluş ve gelişiminde memleketin toplumsal ve iktisadi hayatında vakıflar yoluyla kurulup sürdürülmekte olan ve imaret sitesi adı altında incelemesi yapılan külliyyeler büyük bir rol oynamaktadır (Barkan, 1963, s. 239).

Külliyyeler merkezlerde ya da belirli bir yerde şehrin gelişmesini teşvik etmek için çevre duvarları içinde kurulmuştur. şehir merkezinde karşılıksız yararlanan ve gelir getiren yapıları bir arada iken konut alanlarının çekirdeği olarak gelişime yön vermek için kurulduysa cami, medrese, çeşme, hastane, aşevi, hamam yapılarını içermekte diğer yapıları ise merkezde yer alabilmektedir (Sınmaz, 2017, s. 386).

Bursa, Edirne ve İstanbul ile Anadolu ve Balkanlardaki diğer şehirlerin topografik planlarının incelenmesi ile bu şehirlerin, söz konusu imaret sitesini oluşturan belirli bir takım abidevi binaların etrafında nasıl kurulup geliştiği görülmektedir (Barkan, 1963, s. 239). Külliyeler, hizmet birimleriyle, sosyal kültürel ve ekonomik hayatta etkili olduğu gibi coğrafyanın imar ve iskânıyla Osmanlı şehirlerinin fiziki görünümünde belirleyici olmuşlardır. Yeme içme, barınma alışveriş, eğitim sağlık ve ibadet gibi günlük ihtiyaçların karşılandığı yerler olmaları sebebiyle Osmanlı halkının yaşam kültürünü şekillendirmiş ve şehirlerin merkezi olma özelliğini kazanmışlardır (Ateş, 2017, s. 160).

4.2 CAMİLER

Cami kelimesi Arapça “cem” kökünden türemiştir. “toplayan, bir araya getiren” anlamındaki cami kelimesi başlangıçta sadece Cuma namazı kılınan büyük mescitleri için kullanılan “*el-mescidü'l cami*” kelimesinin kısaltılmış şeklidir. X. yüzyılın başlarında artık “*cami*” kelimesinin tek başına kullanıldığı görülmektedir. Daha sonra, içinde Cuma namazı kılınan, hutbe okunması için minber bulunan mescitlere cami denilmeye başlanmıştır (Önkal & Bozkurt, 1993, s. 46). İslam medeniyetinin ve toplumunun Sosyo-Kültürel alanlarda gelişmesinde önemli bir rol oynamış olan camiler dini mimari grubunun temel yapılarından biridir. Bu yüzden Müslümanlar buldukları bölgelerde ihtiyaca göre şekillenen, çeşitli büyüklük ve mimari tarzlarda camiler inşa etmişlerdir (Akın, 2016, s. 181).

Etrafında çoğalan yerleşkeleriyle birer mahallenin merkezini teşkil eden camiler, şehrin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Genellikle, devrin önde gelen padişahlarının veya yüksek dereceli devlet görevlilerinin yaptırdıkları camiler vakıflarla desteklenmiş ve aynı zamanda mahallelerin oluşumunu da etkilemiştir (Ergenç, 2014, s. 74).

Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı şehirlerinin merkezi, şehrin en büyük camisi veya “*cam-i kebir*” idi. Osmanlıda şehrin meydanı büyük hazireleriyle cam-i kebirlerin bahçeleri olmuştur. Osmanlı şehirlerinde Camiler ihtiyaç oranında ve özel seçilen yerlere yapılmaktadırlar. Genelde Cuma günü insanlar birbirini görmek, muhabbet etmek üzere cami haziresinde toplanıp ibadet ederlerdi. Toplumsal iletişimi diri tutmak, dayanışmayı sağlamak için de her mescitte Cuma namazı kılınmasına izin verilmemekteydi. Camilerin etrafı boş bırakılır ve çevresi geniş tutulurdu. Camilere bitişik veya yakın evlerin yapımına izin verilmezdi. Evler de, İslam dinine saygının bir göstergesi olarak kubbe boyunu geçecek derecede yüksek yapılmazdı. Böylece camiler görkemli bir görünüme sahip olarak şehre estetik bir görünüm kazandırmaktaydı (Köse, 2019, s. 101-103).

Cami, ibadet yapılmasının yanı sıra önemli bir duyuru merkezi, dertleşme ve bilgi alışverişi yapılan mekândır. Cami avlusu, etkili bir halkla ilişkiler ortamıdır (Kazancı, 2006, s. 8). Camiler, halk ve hükümdarların bir araya geldiği nadir mekânlardan biri olmuştur. Hükümdar, Cuma namazını kılarken hünkâr mahfilini kullansa da aynı mekânda ibadet ettikleri için halk ile karşılaşır ve halk hükümdara sorunlarını aktarma fırsatını bulurdu (Papila, 2011, s. 66).

Camilerin yapımı ilk yıllarda idarecilerin teşviki, sonraki yıllarda da vakıflar yoluyla olmuştur. Osmanlı idarecilerinde de aynı gelenek ve anlayış devam ettirilmiştir. İlk Osmanlı sultanları ve idarecileri de özellikle Bursa'da Osman Gazi dışında diğer beş hükümdarın yaptıkları cami ve başka eserlerle Bursa'nın mimari çehresini değiştirmişlerdir (Akın, 2016, s. 185-186). Fatih Sultan Mehmed: "*Hüner bir şehir bünyad eylemektir.*" sözünde kastettiği imar anlayışını fetihten sonra hayata geçirmiştir. Bunun için 1459 tarihinde belli başlı kişileri bir toplantıya çağırarak ve onlardan şehrin çeşitli yerlerinde külliye ve camiler yaptırılmasını istemiştir (İnalçık, 1988, s. 220; Akın, 2016, s. 186). Bu yeni imar çalışmaları ile inşa edilen büyük camilere Eyüp Cami(1458), Mahmud Paşa Cami(1463) Fatih Cami(1470) Rum Mehmed Paşa Cami(1471) ve Davud Paşa Cami(1485) örnek olarak verilebilir. Büyük camiler kurulduğu bölgenin sosyal yapısını hızla değiştirirken, küçük camiler de az da olsa aynı etkiye sahiptir. Camiler kurulacak olan mahallenin ilk yapısı olmaktadır. Bu yüzden imar çalışmalarında cami yapımı her Osmanlı Sultanı döneminde büyük önem taşımıştır (Özdemir, 2012, s. 100).

4.3 MEDRESELER

“Medrese”, kelimesinin sözlükteki anlamı “okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak” anlamına gelen “ders” yani “dirase” kökünden gelen bir mekân ismidir (Bozkurt, 2003, s. 323). İslam dünyasında medreselerden önce eğitim-öğretim faaliyetleri, mescit, cami, saray, bilginlerin evleri, kitapçı dükkânı gibi değişik isim ve özellik taşıyan mekânlarda yapılmaktaydı. Bu iki fonksiyonlu kullanım tarzı tam anlamıyla uygulama alanı bulamamıştır. İslam topraklarının fetihlerle genişlemeye başlaması ve yeni toplulukların Müslümanlaşması da eğitim sürecinin daha kurumsal bir önem kazanması gerekliliğini gündeme getirmiştir. Daha önce camiler içerisinde sınırlı bir alanda yapılan eğitim faaliyetlerinin ibadet eden ve ilim görmek isteyen insanların sayısındaki artışla birlikte farklı bir mekân yapılması bir zorunluluk haline gelmiştir (Anonim, 2016, s. 2; Şanal, 1999, s. 123).

Yapılan araştırmalar İslam dünyasında medreselerin farklı zaman ve şartlarda doğduklarını göstermekle birlikte genel görüş eğitim öğretim faaliyetleri için müstakil mekânların ilk olarak IX. yüzyıl sonlarında Türkistan ve Horasan bölgelerinde inşa edildikleri ve bu bölgelerden İslam âlemine yayıldıklarıdır. Devlet eliyle resmi bir kurum olarak ilk medrese ise X. yüzyılda Karahanlı Hükümdarı Arslan Gazi Tafgaç tarafından Merv’de yaptırılmıştır. Teşkilatlı bir yapıya sahip ilk medrese olarak kabul edilen, Büyük Selçuklu veziri Nizamü’l Mülk tarafından yaptırılan ve kurucusunun ismine itafen “Nizamiye Medresesi” adı verilen Bağdat medresesinin inşasına 1065’te başlanıp 1067’de tamamlanmıştır. Nizamü’l Mülk zamanında Bağdat’tan sonra İsfahan, Rey, Nişabur, Belh, Merv, Herat, Basra, Amul gibi büyük merkezlerde medreseler yapılmış ve bunlarda “Nizamiye” adını almışlardır. Büyük Selçuklulardan sonra medrese tesisi, bütün İslam dünyasında bir gelenek haline gelmiş, böylece Nizamiye Medreseleri örnek alınarak yeni medreseler kurulmaya başlanmıştır (Kuru, 2019, s. 2).

Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde de önemli sayıda medreselerin açıldığı bilinmektedir. Anadolu Selçuklu Devletinde medreseler, Büyük Selçukluların devamı niteliğinde olmuştur. Anadolu Selçukluların dağılmasından sonra bir uç beyliği olan Osmanlılar, 1299 yılında diğer beyliklerden daha önce siyasi birliklerini tamamlamış, özellikle Osman Gazi ve Orhan Gazi dönemlerinde siyasi kudretlerini artıran Osmanlılar, ilmiye alanında da önemli ilerlemeler göstermişlerdir. XIII. ve XIV. yüzyıllarda ilim ve kültür hayatında dünya gündemini elinde tutan Maveraünnehir bölgesi başta olmak üzere, Mısır, Şam, Buhara, Basra gibi merkezler, Osmanlı ilim müesseselerinin gelişmesinde önemli bir güç olmuşlardır. İlk Osmanlı sultanları çeşitli Türk ve İslam ülkelerinden Osmanlı ülkesine, bilgili erdemli kişileri getirmek için çalışmışlardır. Bu nedenle Osmanlı ülkesinde ilim adamları sayısında önemli oranlara varan miktarlarda artış olmuş ve bu ilim adamları sayesinde birçok önemli medrese kurulmuş ve geliştirilmiştir (Şanal, 1999, s. 124).

Bütün İslam dünyasında olduğu gibi Osmanlılarda da eğitim genel ölçüde medreselere dayanmaktadır (Baltacı, 1976, s. 16). Osmanlı sultanları fethedilen yerlerde cami, medrese, mektep gibi ilmi ve sosyal işlevi olan kurumlar ile şehir ve kasabalara İslam damgası vurarak Türk yurdu imar etmişlerdir (Uzunçarşılı, 1988, s. 2). Beyliğin hızla büyümeye ve bir devlet haline gelmeye başlaması ile sınırlı olan dış kaynaklar yetersiz kalmıştır. Bir süre sonra devleti idare edenler, ilki İznik'te olmak üzere kendi topraklarında ilim ve eğitim-öğretim kurumları kurmaya ve bununla birlikte kalifiye eleman yetiştirecek zeminler oluşturmaya başlamışlardır. Özellikle Bursa ve Edirne gibi devlete başkentlik etmiş olan şehirlerde, devlet adamları ve sultanlar tarafından medreseler kurulmuştur. İstanbul'un fethinden sonra daha önce kurulmuş olan medreselerin en ileri ve en gelişmiş olanları bu yeni ve daimi başkentte yapılmaya başlanmıştır (Unan, 2006, s. 2).

Osmanlı beyliğinde ilk medresenin Orhan Gazi'nin 1331'de kurduğu İznik Orhaniyesi adını da taşıyan İznik Medresesi olduğu bilinmektedir (İpşirli, 2003, s. 327). Orhan Gazi'nin Bursa'da kiliseden çevirdiği Manastır Medresesi ile 1335'te inşa ettirdiği diğer medrese, Murad Hüdavendigâr'ın 1365-66'da Çekirge'de inşa ettirdiği medrese, Yıldırım Beyazıd'ın 1388'de Ulu Cami yanında ve Bursa'da yaptırdığı diğer medreseler, Çelebi Mehmed'in 1418-19'da Yeşil Cami yanında inşa ettirdiği medreseler ve II. Murad'ın 1446-47'de Bursa'da inşa ettirdiği Muradiye Medresesi Bursa medreselerinin önemini göstermektedir (Baltacı, 1976, s. 15).

Orhan Gazi, Bursa'nın fethinden 9 yıl sonra 1335'te Hisar içerisinde eski bir Bizans Manastırı çevresinde ilk medresesini yaptırmıştır. 1340'lı yıllarda bu medreseye çok yakın bir yerde Lala Şahin Paşa'nın kendi adını taşıyan medreseyi yaptırdığı bilinmektedir. Bursa'nın sur dışına doğru gelişim gösterdiği süre boyunca yaklaşık yüz yıl kadar Hisar'da başka medrese yapılmamıştır. Daha sonra 1430 yılında İsa Bey, Bey Sarayı'nın arkasında bir medrese yaptırmıştır. Hisar içindeki son medreseyi de 1490'larda Şeyh-ül İslam Efdalzade zindankapı çevresinde yaptırmıştır. 1326-1550 yılları arasında Hisar içerisindeki nüfus artışı bilinmediği için bu medreselerin yapılma nedenleri ve yer seçimlerinin gerekçesinin ne olduğu tam olarak açıklanamamaktadır. Ancak Hisar içerisindeki 4 Medrese ve diğer öğretim kurumları olan 2 Mektep, 2 Dar-ül Hadis ve 1 Dar-ül Kurra'nın dengeli olarak dağıldıkları bilinmektedir (Yenal, 2012, s. 249).

Şehir merkezinde yapılan öğretim kurumlarının çoğunlukla ulu cami çevresinde ve Taht-el Kal'a denilen pazarların yoğunlaştığı bir bölgede yapıldığı bilinmektedir. 1339- 1500 yıllarında şehir merkezinde toplam 7 medrese, 3 sıbyan mektebi ve 1 Dar-ül Kurra yapılmıştır. Bütün bu yapılar şehir nüfusunun pek de yoğun olmadığı bir şehir kesimi için etkileyici bir kültürel nitelik anlamına gelmektedir (Yenal, 2012, s. 249).

Hisar'dan oldukça uzağa şehrin Kuzeydoğusu'nda bir yere 1390'larda Yıldırım Külliyesi inşa edilmiş ancak beklenildiği kadar şehirleşme için bir çekim merkezi olamamıştır. Daha sonra mescit odaklı olan Tatarlar, Davut Dede, İncirli gibi mahalleler kurulmaya başlanmıştır. Yıldırım Bayezid döneminde hepsi 1390'lı yıllara tarihlenen Kazeruni Tarikatı kurucusu Ebu İshak adına yaptırdığı külliye de bir mektep, biraz ilerisinde Subaşı Kara Eyne Bey'in yaptırdığı bir medrese ve daha batı da Vezir Ferhat Paşa'nın yaptırdığı medrese bulunmaktadır. 1460'lara tarihlenen Acem Reis ve Fatma Hatun mektepleriyle de kentin ovayla sınır olan güneyi ve güneybatıdaki konut bölgelerinde yer alan öğretim kurumları zinciri de tamamlanmıştır (Yenal, 2012, s. 250).

1420'lerde yapılan Çelebi Mehmed Külliyesinin özellikle doğu kesiminde, Külliye'nin medresesi olan Sultaniye Medresesi'nden pek uzak olmayan bir yere Beyazıt Paşa 1410'lu yıllarda bir medrese yaptırmıştır. Şehrin doğu ucunda XV. yüzyıl sonlarına doğru beş medrese yapılmış, böylece öğretim kurumları bu kesimde yoğunlaşmıştır (Yenal, 2012, s. 251). Hisar'ın batısındaki bölgede ilk Osmanlı eğitim kurumunun 1390'larda Yıldırım Bayezid'in eşi Gülçiçek Hatun adına yapılan küçük külliye de yer alan bir medrese olduğu bilinmektedir. Önceden Semaviye Mahallesi olarak tanınan bu bölge II. Murad'ın 1420'lerde yaptırdığı külliye nedeniyle Muradiye adıyla anılmaya başlamıştır. Külliyenin biraz ilerisine 1430'lu yıllarda II. Murad'ın eşi Hüma Hatun adına Hatuniyye adı ile bir mektep yaptırılmıştır. Külliyenin doğusunda da medreseler yapılmış, 1570'lerde Beşikçiler'de Sufi Mehmet Bey'in yaptırdığı Dar-ül Hadis ise Muradiye çevresinde yapılan son öğrenim kurumlarından biri olmuştur (Yenal, 2012, s. 252).

Bursa'da varlıkları belgelerle kanıtlanmış bulunan toplam 48 medrese, 19 mektep, 5 Dar-ül kurra, 3 Dar-ül Hadis, 1 Dar-üş şifa kent içinde altı alt bölgeye dağılmış olarak yer aldıkları bilinmektedir. Bunlardan günümüze sadece 9 medrese, 1 mektep, 1 Dar-ül Kurra, 1 Dar-ül Hadis, 1 Dar-üş şifa ulaşabilmiştir (Yenal, 2012, s. 248).

Osmanlılarda yeni fethedilen yerlerde medrese inşa etmek yerleşmiş bir adet haline gelmiştir. Osmanlı idaresine giren yerlerde medrese kurmak sadece eğitim amacına değil İslam dini ve kültürünün yaygınlaşmasına, devlet, aydın ve halk uzlaşmasının temin edilmesine ve yönetimin topluma benimsetilmesine de yardımcı olmaktadır (İpşirli, 2003, s. 327-328).

Osmanlılar fethettikleri her yerde halkın dini ve ilmi ihtiyaçlarına cevap verebilmek için cami, mektep ve medreseler inşa etmişlerdir. Bu alanda gerçekleştirilen atılıma, başta sultanlar olmak üzere, hanedanın diğer üyeleri, vezirler, ileri gelen devlet adamları, şeyhülislam, ulema ve nadiren halktan zengin kişiler katılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin başlangıcından yıkılışına kadar medreseler faaliyetlerini canlı bir şekilde devam ettirmişler ve Osmanlı topraklarında köylere varıncaya kadar çok sayıda Osmanlı toplumunun düşünce hayatını şekillendiren, devletin ve toplumun gereksinim duyduğu birçok alanda elemanlar yetiştiren medreseler açılmıştır (Hızlı, 2004, s. 372; Unan, 2006, s. 3).

Osmanlı şehir hayatının önemli bir kurumsal parçası olan medreseler ileri eğitim kurumları olarak bütün bir şehre hatta başka şehirlerden gelen ilim taliplerine hizmet etmişlerdir. Diğer yapı grupları gibi medreselerde şehir içi ve şehirlerarası etkileşimi sağlayan kurumlar olmuşlardır (Anonim, 2017, s. 80).

4.4 TEKKE VE ZAVİYELER

Tekke: Tarikat mensuplarının oturup kalktıkları, ayin yaptıkları yere verilen addır. Farsça dayanma, dayanacak yer demek olan “Tekye”den gelmektedir. Bazı farklılıklarla birlikte zaviye, dergâh, hankâh ve asitane kelimeleri de tekke anlamına gelmektedir. Zaviye ise; tekkenin küçüğüne denilmektedir. Şehir ve kasabaların genellikle kenar yerlerinde kurulan zaviye, hücre ve küçük oda anlamına gelmektedir (Pakalın, 1972, s. 446-648).

Zaviyeler genellikle geniş kapsamlı kuruluşlar olan asitanelere bağımlı ve daha ufak kapsamlı kuruluşlardır. İslam dünyasında bölge ve dönem etkenlerine bağlı olarak farklı şeyler ifade eden “zaviye” teriminin bu tanımı özellikle XV. yüzyıldan sonraki Osmanlı kültür ortamı için geçerlidir. Tekke ise ne belirli bir tarikata, ne kuruluş amacını yansıtan bir fonksiyon şemasına ne de bunların doğurduğu bir mimari tipi karşılamaktadır. Tekke, asitanelerden en mütevazı zaviyelere kadar her türlü tarikat yapısını ifade etmektedir (Ocak, 2014).

İnsanı etkileyen din, toplumların kurduğu kurumları da etkilemiştir. Kurulan bu kurumların başında tekke ve zaviyeler gelmektedir. Tekke ve zaviyelerin kuruluş amaçları, İslam’da emredildiği şekilde inanma ve yaşama, İslam ahlakını benimseme ve öğretme, her türlü varlığa iyi davranma, düşkünlere yardım etme, inanç ve fikir özgürlüğünden mahrum olan insanlara yardım etme, milletin bütünlük ve bekasına destek olma, vatanın ve devletin korunması gibi çeşitli görevleri üstlenmeye çalıştıkları görülmektedir. Bu hizmetleri hem Müslümanlara hem de farklı inanış ve etnik unsurlardan olan insanlara vermekteydiler (Bakırcı & Türkan, 2013, s. 146-147).

Selçuklu yönetimi ve Anadolu Beylikleri, göçlerden sonra Anadolu’ya gelen Türk nüfusun, tembel vaziyetteki toprağın şenlendirilmesi, iç güvenliğin sağlanarak düzenin korunması, yeni vatanın Türk ve İslam kimliğine sokulması için devlete yardım eden tekke ve zaviyelerden yardım almışlardır. Osmanlı Beyliği de bu siyaseti aynen devam ettirmiş, tekke ve zaviyeler konusunda iki yol izlemiştir. Birincisi, Selçuklu ve Beyliklerden kalan tekke ve zaviyelerin varlığını korumak, ikincisi ise fethedilen topraklarda yeni tekke ve zaviyeler kurmak (Özdemir R. , 1994, s. 265-267).

Tekke ve zaviyeler, şeyh tarafından bizzat temin edilmekte ya da o yerin hükümdarı, devlet adamı tarafından bağışlanmaktadır. Tekke ve zaviyeler önceleri gayrimüslimlerin yaşadığı köy ve kasabalarda kurulmaktaydı. Orada eskiden var olan kilise ve manastırlar zaviyeye çevrilerek terk edilmiş yerler yeniden imar ve iskân ediliyordu. Issız fakat yol yakınında yerleşmeye uygun yerlerde kurulan zaviyelerde buralara ilk yerleşme tohumlarını atarak zamanla zaviyeler etrafında yeni yerleşim merkezleri oluşturuyorlardı (Ocak, 1978, s. 262).

Osmanlılarla birlikte birçok şeyh Anadolu'nun batı taraflarına yerleşmişlerdir. Bu yeni göç eden dervişlerin bir kısmı gazilerle birlikte, köylere veya tamamen boş ve tenha yerlere yerleşmişler ve oralarda yeni yerleşim yerleri oluşturarak müritleri ile beraber ziraatla ve hayvan yetiştirmekle uğraşmışlardır. Bu boş topraklarda kurulan tekke ve zaviyeler ile yerleşim yerini kültür, imar ve din merkezleri haline getirmişlerdir. Ayrıca zaviyelerin ordulardan önce sınırlara yerleşmiş olması fetihleri de kolaylaştıran bir sebep olmuştur (Barkan, 1995, s. 25-26).

Tekke ve zaviyeler hem dini bir merkez, mektep, yetimhane, darül-aceze gibi şefkat ve yardımlaşma merkezi olmuş hem de çaresizlerin sığındığı, dul kadının, öksüzün sefil kalmışın dara düştüğünde gittiği yerler olmuşlardır. Tekke ve zaviyeler bir gönül terbiye mektebi, güzel sanatlar akademisi, spor alanı, hastane, siyasi, sosyal ve iktisadi ahlakın, birlik ve beraberlik ruhunun işlendiği bir yer olmuştur (Özer, 2007, s. 47). Manevi, sosyal ve kültürel birçok hizmeti kendi çatıları altında yürütmüştür (Kara, 2011, s. 369).

Tekke ve zaviyelerin daha çok telkin ederek ve doğru yolu göstermeye çalışarak ruh ve sinir hastalıkları için bir tedavi merkezi olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Tekke şeyhleri ruhi dertlerine çare arayan insanlar arasında İslam'a uzak olanlara da bir şeyler verme fırsatı bulmuşlardır. Bu bağlamda en önemli örnek karantina ve ayrı bir yerde tutma hizmetlerinin verildiği miskinler tekkesidir. Kurulan bu tekkeler toplumda hor görülen insanlara yardım eli uzatmış ve huzur evleri gibi faaliyet göstermiştir (Özköse, 2006, s. 21).

Bir güzel sanatlar akademisi de olan tekke ve zaviyelerde şiir, musiki ve hat, nakkaşçılık, çiçekçilik, divitçilik ve benzeri alanlarda sanat dalları öğretilmiş ve birçok sanatkâr bu kurumlarda yetişmiştir. Önemli gün ve gecelerde camilerin yanı sıra tekkelerde düzenlenen etkinliklerle toplumda ortak bilincin oluşması sağlanmıştır (Yapıcı, 2015, s. 68-70).

Spor faaliyetleri de tekke ile iç içedir. Özellikle dini prensiplere ters düşmeyen sporlar kurulan tekkelerle geliştirilmiştir (Özköse, 2006, s. 22). Sporcu Türk Sultanları “Kemankeş Tekkeleri” “Cüdi Tekkeleri” Gök Yazıtlar” “Zorhaneler” ve “Ok Meydanları” gibi spor kurumlarını vakıflar yöntemiyle kazandırmışlardır. Bu kurumlar bugün ki tabiri ile okçuluk, güreş, binicilik kulübü, stadyum ve spor salonudur (Gölbaşı, 2018, s. 45).

Bursa'nın fethinden sonra Orhan Gazi'nin eşi Nilüfer Hatun Bursa'da pehlivanların güreşmesi için Pınarbaşı Meydanını vakfetmiştir ve bu yere Osmanlılar tarafından ilk güreşçiler tekkesi yapılmıştır. Bursa'da açılan ilk iki spor tekkesi güreşçiler tekkesi ve atıcılar tekkesi olmuştur. Güreşçiler tekkesi kale içerisinde Bey Sarayı yakınında, atıcılar tekkesi de Atıcılar olarak anılan yerde yapılmıştır. I. Murad ise Edirne'yi feth edince ikinci pehlivanlar tekkesini açmıştır. Yapılan üçüncü güreşçiler tekkesi ise İstanbul alındıktan sonra Fatih Sultan Mehmed zamanında yapılan “Pehlivan Şüca Tekkesi”dir (Aras, 2015, s. 206; Gölbaşı, 2018, s. 44). Bütün bu faaliyetlerin yapıldığı tekke ve zaviyeler halkı bir araya getiren, topluma aynı kültür etrafında ortak bir bilinç kazandıran insanlar arasında kültürel etkileşimi ve iletişimi sağlayan her meslek, mevki ve gruptan insanların bir araya geldiği kurumlar olmuşlardır (Yapıcı, 2015, s. 68).

Osmanlı Sultanları dönemin ünlü tasavvuf ehli olan kişilerine tekke ve zaviyeler kurarak vakıflarla desteklemişlerdir. Erken Osmanlı döneminde Osmanlı yönetimi dervişlere önemli görevler vermiş Şeyh Edebalı ile başlayan ahi etkisi Fatih dönemine kadar sürmüştür (Oğuzoğlu, 2005, s. 324). Osman Bey gördüğü bir rüyayı tabir eden Şeyh Edebalı'ya bazı köyleri vakfetmiştir. Yine kendisine hükümdarlık müjdesi veren Kumral Baba'ya Bilecik yakınında Ermeni Derbendi mevkiinde bir zaviye inşa ettirmiştir. Orhan Bey'de babası Osman Bey'in yolundan giderek 1324'te Mekece'de daha sonra İznik'te yaptırdığı zaviyelerden başka Bursa fethine katılan Abdal Musa, Abdal Murad, Geyikli Baba adındaki

dervişlere Uludağ yamaçlarında birer zaviye yaptırarak vakıflarla beslemiştir (Ocak, 1978, s. 257).

Yıldırım Bayezid 1399 yılında Bursa'da kale altı denilen yerdeki büyük yol kenarında İran'dan Anadolu'ya gelip "Kazeruniyye" tarikatını kuran Ebu İshak alemdarlarına ait bir zaviye inşa ettirdiği, Bursa ve yalak çayırında bazı topraklar ile Gemlik ve Tuzla gibi köyleri vakıf olarak verdiği ve tüm vergilerden muaf tuttuğu bilinmektedir (Özdemir R. , 1994, s. 267). Bursa fethedildikten sonra buraya göç eden insanların özelliklerinden dolayı "Burc-ı Evliya, Evliya Şehri veya Ruhaniyetli Şehir" gibi isimlerle anılmıştır. Bu sıfatları kazanmasında, şehre önemli derecede âlim ve derviş göçü olması bunların kendilerine tekke ve zaviyeler kurmasının payı vardır. Bu insanlar Bursa şehrini "Burc-ı Evliya" yapmışlardır (Öcalan, 2002, s. 158; Öcalan, 2015, s. 182).

Osman Bey, Orhan Bey, Murad Hüdavendigâr ve Yıldırım Beyazıd, idare ile el ele veren derviş, gazi ve ahilere tekke ve zaviyeler yaptırarak köyler bağışlamışlardır. Bu bölgelerde kurulan tekke ve zaviyeler din, hayır ve kültür faaliyetlerinin odak noktası olmuştur. Çevresinde kurulan cami, medrese gibi yapılarla da hâkimiyet usulünü sürdürmüşlerdir (Gündüz, 1984, s. 20).

Tekke ve zaviyeler, çok geniş coğrafyalara yayılan tarikatların şehirlerdeki manevi ve mekânsal uzantıları olduğu için Osmanlı şehirleri de ait oldukları tarikatlar ve tekkelerle irtibatlandırılmaktaydı. Fetihten sonra şehirlere iskân sürecinde, şehrin İslami ahlak ve ilke kurallarına adapte edilmesinde ve geçiş dönemlerinde önemli yerleri olduğu gibi şehrin kenarlarında güvenlik sağlayıcı unsur olmaları ve zamanla yerleşim alanına dönüşmeleri ve gelip geçici insanların konaklama mekânı olmaları Osmanlı şehirleşmesi için önemli olmuştur (Anonim, 2017, s. 80). Osmanlı Devletinin kuruluş ve gelişme dönemlerinde takip ettiği bu siyaset, halkın birliğini sağladığı gibi, fethedilen topraklarda Müslümanların yeni otoriteye alışmalarını sağlamış ve iskân sorununun çözülmesine büyük ölçüde yardımcı olmuştur. Bu politika Osmanlı devletinin yıkılışına kadar devam etmiştir (Özdemir R. , 1994, s. 268; Ocak, 1978, s. 262).

4.5 KENT ÇARŞISI VE TİCARET YAPILARI

Günümüzde çarşı, han, arasta, bedesten ve pazar gibi çeşitli ticaret tesisleri birbirlerine karıştırılmaktadır. Bu yüzden bu sabit yapıların isimlerini ve bu isimlere göre ne tür hizmet yaptıkları belirtilmelidir (Eyice, 1992, s. 303). Çarşı, terim olarak “cihar-suk” tamlamasından gelmektedir. “cihar” farsça “dört”, “suk” ise Arapça bir kelime olup sokak, cadde gibi anlamlara gelmektedir (Şahinalp & Günal, 2012, s. 150). Çarşı, alışverişin yapıldığı iki tarafında dükkânların sıralandığı bir veya birkaç sokaktan meydana gelmiştir. Bir yerleşme yerinde kendiliğinden ortaya çıkan çarşılar olduğu gibi bir vakıf binasına gelir sağlamak ve eğer bu vakıf eseri bir cami ise cemaati oraya çekmek için böyle vakıf eserlerinin yakınlarına çarşılar kurulmuştur. Bu çeşit çarşıları ifade etmek için de arasta kelimesi kullanılmıştır (Eyice, 1992, s. 303).

Türkçeye Farsçadan geçtiği bilinen arasta kelimesi önceleri “ordugâhta kurulan pazar” anlamında kullanılmıştır. Türkçe de ise çarşı anlamını kazanmıştır. Bu anlamda kullanılma sebebi ordugâh pazarlarının askeri disiplin içinde “*tanzim edilmiş satış*” yapmalarından ya da dükkânların düzenli bir biçimde karşılıklı birer sıra halinde dizilmiş olmalarından ileri gelmiş olabileceği düşünülmektedir. Arastalar genellikle aynı malın ticaretini yapan dükkânlardan oluştukları için kürkçüler arastası, terlikçiler arastası gibi isimlerle anılmıştır (Çam, 1991, s. 335) (Çizim 1).

Bedesten, Arapça Bezz’den türeyen ve “Bezzazlar Çarşısı” anlamına gelen Bezazistan’ın yeni biçimidir. “*Bedestan*” olarak da yazılmaktadır. Hemen her kentte yapılan, önceleri bez alışverişi daha sonra değerli mal, antika eşya, silah depolama ve satışı için kullanılan yerler olmuşlardır. Bir kentte çok sayıda arasta ve çarşı olabilirdi ancak tek bedesten bulunurdu (Ödekan, 1997, s. 209). Biraz büyük şehirlerde iki tane, İstanbul gibi büyük bir şehirde istisna olarak ancak üç tane yapılmıştır. Bedestenler, her şeyden önce devrin şehircilik anlayışı bu anlayış içerisinde ticaretin rol ve yeri, bunlarla ilişkili gereksinimlere bağlı bir Sosyo-ekonomik sonuç halinde ortaya çıkmış ve mimari açıdan da belirli karakterde bir yapı türü olmuştur. Ayrıca çevresindeki diğer dükkânlar ve iş hanları ile ilişkisinin yanında şehir halkının parasal varlığıyla ilgili bir fonksiyona da sahiptir (Cezar, 1985, s. 19) (Çizim 2).

Han, Farsça bir kelime olup XIV. yüzyıldan itibaren hem ticaret, hem de yolcuların barınması amaçlı yoğun ticari caddelerde, ticaret şehirlerinde insanları dinlendirmek, korumak amaçlı yapılan ticari binalardır. Kervansaray kelimesi ile eşdeğer olan hanlar, şehirlerarası ticari yollarda inşa edilen daha çok konaklama işlevi olan kervansaraylardan bazı farklılıklarla ayrılmaktadır (Atalan & Arel, 2016, s. 221). Hanlar ya şehirlerde ya da büyük yollar üstünde yapılmış misafirhanelerdir. Giriş kapısının yanında kahve, atları nallayan bir nalbant, araba tamir işleri yapan bir demirci bulunur. İçerisinde kapının karşısında arabalıklar, ahırlar, ticaret eşyası konan odalar vardır. Şehir içlerinde yapılan hanlar ise yol üstünde yapılan hanlardan farklıdır ve genellikle her türlü ticaret işlemleri yapılan ticaret kurumlarıdır (Arseven, 1984, s. 93-94).

Osmanlı döneminde şehirlerde ilk örneği olan Bursa Emir Han ile ortaya çıkmış ve daha sonra çok sayıda inşa edilmiştir. Hanlar işlevlerine göre veya içerisinde depolanan, pazarlanan ürüne göre anılmaktadır. Örneğin XIX. yüzyıl sonlarında yıkılan, sadece elçilerin konakladığı bir han olarak bilinen İstanbul'daki Elçi Han, Pamuk Han, Koza Han gibi (Akar, 2009, s. 270-271) (Çizim 3).

Pazar ise, aslı Farsça Bazar olan kelime, sözlükte alıcı ve satıcıların ticaret için belli zamanlarda toplandıkları üstü açık kamu alanı demektir. Şehrin bir plana göre düzenlenmiş geleneksel iş bölgesini, sokağını veya belli meslek gruplarının işletilen dükkânların oluşturduğu yeri ifade etmektedir. Pazarlar günlük, haftalık, aylık, mevsimlik ve yıllık olabilmektedir (Kallek, 2007, s. 194). Her hafta belirli bir günde kurulan pazarlar genellikle cuma günü Cuma Caminin bulunduğu yerlerde kurulurdu. Halk hem cuma namazını kılmaya gelir hem de gerekli ihtiyaçlarını karşılardı. Gayrimüslim nüfusun fazla olduğu yerlerde de pazarların genellikle çarşamba günleri kurulduğu bilinmektedir (Baykara, 2002, s. 361). Pazarlar, Salı, Çarşamba, Cuma Pazarı şeklinde kuruldukları günün adını aldıkları gibi satılan mala göre, odun, saman, at, balık, koyun pazarı gibi adlar alırdı. Pazarlar kuruldukları yerlerin zamanla gelişerek bir yerleşim yeri haline gelmesini de sağlamışlardır (Özcan T. , 2007, s. 208).

Osmanlı çarşıları, orta kısmında bedesten, çevresinde ticari dükkânlar, han, hamam, cami ve hastanenin yer aldığı yapılar bütünüdür (Atalan & Arel, 2016, s. 220). Osmanlı çarşılarının şekillenmesi ve gelişiminde İslam ve Türk şehircilik anlayışının önemli bir rolü vardır. İslam, dini ticaret ve hayır yapmaya önem vermiş, böylece ekonomik ve sosyal amaçlı yapıların oluşturulmasını sağlamıştır (Şahinalp & Günal, 2016, s. 340). Cami avlu kapısının hemen karşısında genellikle Bedesten veya Kapalıçarşı bulunmaktadır. Bu yakınlığın sebebi çarşı içindeki ticari hayatı ilahi adalete göre düzenlemektir. İslam şehirlerinde çarşıların sıralanışı merkez caminin etrafında temizlik ve güzelliklerine göre sıralanmıştır. *“Önce buhur, ıtır satıcıları, sarraflar, mücevheratçılar, daha sonra kitapçılar, ciltçiler, terziler, kilim, battaniye satıcıları ve en uzak yere ise dericiler, yiyecek, ağaç, metal işçileri, demirciler ve toprak eşya satıcıları yerleştirilmiştir.”* Şehrin böyle bir fiziki tasarımında dini olan ile olmayan arasında hiçbir kopukluk yoktur. Bu iki alan birbirini garanti altına alıp birbirine hayat vererek tam bir dayanışma ve ortaklık içerisindedir (Demirci, 2003, s. 139).

Osmanlı çarşılarının şekillenmesinde Anadolu Selçuklu medeniyetinin izleri de vardır. Anadolu Selçuklular döneminde inşa edilen birçok çarşı Osmanlı döneminde de varlığını sürdürmüş ve yeni ticari yapıların eklenmesiyle geliştirilmiş veya yeniden inşa edilmiştir (Şahinalp & Günal, 2016, s. 340). Osmanlı çarşılarının genellikle şehrin iç kalesine yakın bir alanda kurulduğu görülmektedir. İç kale ile şehir surları arasında kalan kesim genel olarak iki bölümden oluşmaktadır. İç kaleye en yakın olan ilk bölümde esnaf ve sanatkârların kaldığı alan ile devlet görevlileri ve şehrin çarşısı yer almıştır. Bu ilk bölüm şehrin sosyal ve ekonomik faaliyetlerinin merkezini oluşturmuştur. Bursa, Kayseri, Şanlıurfa Erzurum, Sivas, Edirne ve birçok şehirdeki çarşılar şehrin iç kalesinin hemen yakınında kurulmuştur. Bu yüzden Osmanlı şehirlerinin camiler, kale ve çarşı mahallesi etrafında geliştiğini söylemek mümkündür. Aynı zamanda şehir dışından ve içinden gelen yollar burada birleşmekteydi. Bu nedenle Osmanlı şehirlerinin mekânsal yayılışı merkezden çevreye doğru uzanan bir sokak veya cadde üzerinde birçok iş yerinin yer alması ve uzun çarşıların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Şahinalp & Günal, 2012, s. 154-155).

Osmanlı şehirlerinin hayatı, çarşıda şekillenmektedir. Çarşıda, her tabakadan insanlar karşılaşır, çok farklı diller ve yerel ağızlar bir araya gelir ve kamusallaşma başlar. Osmanlı şehri genelde merkez çarşıların çevresinde gelişmekte ve şehir içi yollar bu merkezlerde buluşmaktadır. Şehirde üretilen her türlü mal ve hizmet bedestenden başlayarak uzun çarşı diye adlandırılan işlek bir cadde üzerinde yer almaktadır. İlk dönem Osmanlı çarşılarının iç işleyişinde ise, lonca sistemi etkin güçtür (Özgen, 2007, s. 56-58). Loncalar hem İslami iktisadi hayatı, hem İslam ahlakı, hem de ideal Müslüman tüccar modelinin geliştirilmesi ve pekiştirmesi bakımından İslam şehirlerindeki sosyal ve ekonomik hayatın en dikkate değer unsurlarındandır (Demirci, 2003, s. 139). Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli rol oynayan Ahi birlikleri de zengin, fakir, üretici, tüketici gibi tüm insanlar arasında iyi ilişkiler kurarak herkesin huzur içerisinde yaşamasını sağlamışlardır. Ahilik teşkilatında esnaf ve sanatkârlara iş yerlerinde yamak, çırak, kalfa, usta hiyerarşisine göre mesleğin incelikleri öğretilirdi. İbn Batuta, Ahi birliklerinin “*şehir ve köylerde teşkilatlanan zanaat ve ziraat ehli zümreler*” olduğunu belirterek tasavvufi hayatla olan yakınlıklarını misafir olduğu Ahi zaviyelerinde görmüştür (Anonim, 2018, s. 35-37).

Osmanlı dönemi Anadolu şehirlerinde 158 adet Pazar ve çarşının var oluşu, buralarda yapılan alışverişler, çarşıların şehir yaşamının en önemli dinamiklerinden biri olduğunu göstermektedir. Osmanlı çarşılarındaki dükkânlarda ürünlerin üretimi, depolanması, teşhiri ve satışı aynı mekânda yapılmaktadır. Osmanlı çarşıları hareketli yapısı, her tabakadan insanları ile içerisinden şehrin geçtiği yerlerdir (Okuyan, 2019, s. 18).

Osmanlı şehirlerinde, çarşı, şehir içi ve şehirlerarası yolların kesişim alanında yer almaktadır. Çarşılardan çevreye doğru uzanan yollar mahallelere veya şehir surlarında yer alan kapılara ulaşmaktaydı. Çarşılar, sadece ticaret ve imalat yapılan yer değil sosyal ihtiyaçlarında karşılandığı birçok yapının bir arada bulunduğu kompleks bir sistem özelliğindedir. Bu sistem içinde çoğunlukla demirciler, bakırcılar, dericiler, gibi atölye tipi imalat yapan iş yerleri, esnafın bir arada olduğu toptan ticaret alanları, medreseler, konaklama ve ticaret fonksiyonlu hanlar, hamamlar, berberler gibi çok sayıda iş yeri yer almaktaydı. Bu nedenle Osmanlı şehirlerindeki çarşılar şehir coğrafyasında çoğu zaman canlı bir organizmaya benzetilen şehrin kalbini oluşturmaktaydı (Şahinalp & Günal, 2016, s. 342).

Bursa çarşısının ise Türk şehrinde çarşı düzenini en iyi yansıtan örnekler arasında özel bir yeri vardır. Bursa çarşısı; Türk şehrinde çarşı konumunun çözümünü, değişik hizmetleri olan ticaret yapılarının birbirini tamamlayarak kaynaşma içinde olduklarını, ticaret yapısı taşımayan diğer yapıların çarşı çevresindeki düzenini en iyi sergileyen dikkate değer örneklerdendir. Bursa’da sadece çarşı yerinin seçimi değil, her türde yapının şehirdeki dağılımı, yer seçimi ve inşalarının Türklere ait olması Bursa’nın sadece çarşı açısından değil bütünüyle Türk şehircilik anlayışının en tipik örneği olduğunu ortaya koymaktadır (Cezar, 1985, s. 90). Evliya Çelebi Bursa’da iç kalede de çarşı olduğunu bildirmektedir. İç kalede toplam 2000 hane olduğunu belirttikten sonra “*çarşu-yı bazarı yigirmi aded dükkânlardır*” diye yazmaktadır (Taş, 2011, s. 193).

Bursa 1326 yılında Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra şehir merkezinin oluşum süreci Orhan Gazinin şehri hisar içinden çıkarıp şehrin doğusuna Orhan Gazi Külliyesini inşa etmesiyle başlamıştır (Gürsakal, 2010, s. 384). Bursa’nın o dönemde en önemli çarşısı olan Emir Hanı da bu külliye içinde yapılmıştır. Sultan Orhan tarafından Orhan Cami ile Hisar arasında yaptırılan bu han, Bursa’nın ilk Bedestenidir (Anonim, 2007, s. 7). Emir hanı, Bursa’nın ilk ticaret merkezi ve ilk bedesteni olarak kullanılmış, günümüzdeki bedesten yapıldıktan sonra belgelerde Bezzaz-ı Atik yani Eski Bezzazitan olarak geçmektedir (Alkan & Yavaş, 2019, s. 661).

Osmanlının ilk yıllarında Bursa çarşısı Tahtakale ile Emir Hanı arasında idi. Bedesten daha sonra Yıldırım Bayezid tarafından yapılan yeni çarşıya taşınmış bu bedesten de bugün Kuyumcular Çarşısı olarak Kapalı Çarşının merkezini oluşturmuştur. Sipahi Çarşısı, Hacı İvaz Çarşısı, Gelincik Çarşısı ve Bakırcılar Çarşısından Tahıl Pazarına uzanan bu büyük çarşı, Bedesten'in çevresinde oluşmuş ve bu büyük çarşıya uzun çarşı denilmiştir. O devrin bir diğer önemli kuruluşu bugün kamberler mahallesi civarına taşınan At Pazarı olmuştur. (Anonim, 2007, s. 7).

Bursa ve çevresinden gelen tahıl ürünleri ise önce Galle pazarına indirilmiş vergilendirme yapıldıktan sonra esnaflara satış için dağıtılmıştır. Galle tahıl anlamına gelmektedir. Bu yüzden Galle Pazarına Tahıl Pazarı da denilmiştir. Bursa'ya gelen yaş meyve ve sebzelerin satıldığı yer ise Kapan Çarşısı olmuştur. Ulu caminin batısında bulunan bu çarşı da şehir merkezinde kalınca Bit Pazarı yanındaki hana taşınmıştır (Alkan & Yavaş, 2019, s. 661; Anonim, 2007, s. 7). Bursa'nın önemli gelir kaynağı olan ipek alım satımı ise Bedestenin batısında Pirinç Han'ının güneyinde yer alan İpek Hanında yapılmıştır. İpek alıp satan ve bunların büküm işlerini yapan kazazlar bu hanın iki tarafındaki dükkânlarda çalıştıkları için hana Büyük Kazazhane denilmiştir (Gürhan, 2013, s. 1265). Daha sonra bu çarşı da bugünkü Koza Hanına taşınmış, bu nedenle Koza Han'ına yeni, İpek Han'ına ise Eski Kazazhane denilmiştir (Anonim, 2007, s. 7).

Orhan Gazi'nin yaptırdığı Emir Han'ından sonra I.Murad döneminde Hanlar Bölgesine Kapan Hanı ve Nalıncılar Hanı yapılmıştır. 1389 yılında Yıldırım Bayezid döneminde Hanlar bölgesine Ulu Cami, Bedesten, Vaiziye Medresesi, Şengül Hamamı ve Ertuğrul Bey Cami yapılmıştır. Hanların çevresindeki çarşılarla birlikte ticari aks oluşmaya başlamış Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesiyle ticaret yolları açılmış yeni yapılarında eklenmesiyle bölgenin ticari önemi artmıştır. Çelebi Mehmed döneminde ise Hanlar Bölgesi'nde İpek Han, Geyve Han, Gelincik Çarşısı ve Hacı İvaz Paşa Çarşısı yapılmış Uzun Çarşı aksı oluşmuştur. II. Murad zamanında Hanlar Bölgesi'ne Sipahi Çarşısı ve doğu batı ticaret aksını oluşturan Kütahya Han yapılmıştır. İstanbul'un başkent olmasından sonra da Hanlar Bölgesi önemini kaybetmemiş Fatih Sultan Mehmed döneminde Hanlar Bölgesine Koza Han ve Pirinç Han yaptırılmıştır (Gedik, 2015, s. 45-46).

Osmanlı yolları İstanbul merkez olmak üzere Anadolu ve Rumeli’de sağ, sol ve orta kol şeklinde üç ana kola ayrılmıştır. Osmanlı ticaretinde kullanılan bu üç ana koldan Anadolu’da sağ kol, Üsküdar, Gebze, Eskişehir, Akşehir, Konya, Adana, Antakya yolu ile Halep ve Şam güzergâhını takip eden hac yoluna, orta kol Bağdat Basra yoluna, sol kol ise orta kolla Merzifon’a kadar aynı yönü takip edip buradan Erzurum yoluyla Hasan kale’den bir kol Kars’a diğer bir kol ile de Tebriz’e ulaştığı, bu üç ana kolun da birbirine ikincil yollarla bağlandığı bilinmektedir (Halaçoğlu, 1991, s. 147).

XV. yüzyıl Osmanlı başkenti Bursa’nın İtalyan tüccarlar için şark mallarının bir antreposu durumunda olduğu bilinmektedir.1432 yılında Şam’dan Bursa’ya gelmiş olan De La Broquire Akşehir’de bir kervansarayda 25 kadar Arap ile karşılaşmıştır. Bursa’da yerleşmiş Floransalı ve Ceneviz tüccarları bulmuş ve buraya kervanın getirdiği baharatı satın almak için gelmiş üç Ceneviz tüccarla Pera’ya hareket etmiştir. Bu bilgilerden 1478-1500 yılları arasında Bursa kadı sicillerinde Halepli ve Şamlı tüccarların Bursa’da faaliyette bulduklarını ve Frenk tüccarlarla Bursa pazarında baharat ve kumaş üzerinde ticaret yaptıkları tespit edilmiştir (İnalçık, 1960, s. 46-47) (Görsel 12).

Floransalı ve Cenevizli tüccarlar ile İranlı tüccarların Bursa’dan ipek aldıkları bilinmektedir. Ayrıca İranlı tüccarların Bursa İpeğinin yanı sıra Frenk Çuhaları, altın, gümüş ve bakır götürdükleri de bilinmektedir. Bütün bu bilgilerden Bursa’nın sadece uluslararası ticaretin el değiştirdiği bir merkez olmadığı, XVII. yüzyıla kadar ipeğin de üretim merkezi olduğu anlaşılmaktadır. XV. yüzyılda Bursa’da 1000 kadar ipekli dokuma tezgâhı olduğu bilinmektedir. Büyük bir ticari hacme sahip olan bu şehirde, ticaret ihtiyacını sağlamak ve paranın, malın güvenli bir biçimde dolaşımını gerçekleştirebilmek için ticari yapılara ihtiyaç duyulmuş ve şehir içi hanların inşasına önem verilmiştir. Orhan Gazi’den başlayarak Çelebi Mehmed’e kadar Bursa’da İnşa edilen ticari amaçlı yapılarla şehrin ticaret bölgesi de kurulmuştur (Alkan F. , 2019, s. 18-19) (Görsel 13).

Bursa arşısının şehrin merkezi bölümünde, sokakların üstü örtülü ve açık dükkânlar ile Bedesten ve hanlar grubundan meydana gelişi hızlı sayılacak bir gelişme göstermiştir (Cezar, 1985, s. 61). Bursa'da ticaret, genellikle hanlar, bedesten, arşı, pazar, arasta, köprü ve dükkânlarda yapılmıştır. Bursa arşısında hanların sayısı arttıkça aralarında bir iş bölümü ortaya çıkmış ve Bursa'da her esnaf ayrı bir arşı ya da sokakta yer almıştır. Attarlar, Bakırcılar, Neccarlar, Şekerciler, Yorgancılar, Sepetçiler, Bıçakçılar, Erakiyeciler gibi çarşılar bulunmaktadır. arşıda Müslim ve gayrimüslim esnaf aynı yerlerde bulunmuş dini kökenler mekânsal yerleşimi etkilememiştir. Fidan Han'daki uhacıların bir kısmının gayrimüslim olduğu Uzun arşı ve Hacı İvaz Paşa arşısında da Yahudi esnafının bulunduğu bilinmektedir (Bağbancı, 2007, s. 42-61).

Bedestenin arşının odak noktasını meydana getirişi, en iyi Bursa arşısında kendini göstermektedir. arşıda en bol sokağın bedesten ve çevresinde meydana gelişi sokakların bedestenin kapılarına göre yönelişi, ilk olarak dükkân ve hanların daha sonra çarşıdaki her türlü yapının bedestenle bağlantısını sağlayacak sokak ağının, bedesten odağına göre düzenlenişi Bursa arşısında rahatça görülmektedir (Cezar, 1985, s. 61). Bedesten, Uzun arşı ve Hanlar şehrin merkezinde yer alırken debbağ haneler şehre koku yayılmaması için Yeni Kaplıca'nın kuzey doğusunda yer almıştır (Yediyıldız, 1994, s. 183).

Pazar yerleri ise Bursa'da şehirli nüfusun tüketeceği besin maddelerinin şehir çevresindeki tarımsal alanlardan sağlanması, bazı ürünlerin şehirde üretilmesi ve pazarlanmasını sağlamıştır. Bursa'da geniş ticaret bölgesinde, besin ve diğer şehirsel tüketim ürünleri ile hayvan ve kölelerin satıldığı açık pazarlar bulunmaktadır (Bağbancı, 2007, s. 73). Pazarların bir kısmı sürekli faaliyet gösterirken bazıları belirli günlerde kurulan geçici pazarlar şeklinde olmuştur. Örneğin; Tuz Pazarı, At Pazarı, Tavuk Pazarı gibi devamlı pazarlar yanında sadece cumartesi günleri kurulan Cumartesi Pazarı da vardı (Yediyıldız, 1994, s. 183).

Bursa, XIII. yüzyıldan itibaren Doğu ve Batı arasındaki ticaretin kavşak noktası haline gelmiş olan Anadolu'nun önemli ticaret yolları üzerinde yer almıştır. XIV. yüzyıl da hanlar, bedesten, pazarlar, çarşılar, hamamlar, medreseler ve camilerin yapılmasıyla oluşmaya başlayan tarihi ticaret merkezi XVI. yüzyılın ortalarına doğru gelişimini tamamlamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tanzimat fermanı ile başlayan değişimlerin etkisi altında şehir yeniden yapılanmış XX. yüzyıl sonrasında özellikle de 1958 yılında çıkan yangından sonra tarihi ticaret merkezinde önemli değişimler yaşanmıştır (Eriçok, 2014, s. 174).

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. KATALOG

5.1 KALE VE SARAYLAR

5.1.1 Bursa Kalesi

Katalog No: 1.1

Yeri: Bursa / Osmangazi İlçesi

İnşa Tarihi: M.Ö 185 (Anonim, 2011, s. 33)

Mimarı: Bilinmiyor.

Görsel No: 14-15

Çizim No: 4

Tarihçe:

Bursa'nın kurucusunun I.Prusias olduğu bilinmektedir. Kartaca Kralı Hannibal, Roma imparatorluğu ile yaptığı savaşı kaybedince birlikleriyle beraber I. Prusias'a sığınmış burada zafer kazanan bir komutan gibi karşılanmıştır. Bu yakınlığa karşılık Hannibal, emrindeki askerlerle bir şehir inşa ederek şehre Prusias'ın adını vermiş ve ona armağan etmiştir (Anonim, 200?, s. 1). Ancak bazı kaynaklar şehrin kuruluşunun M.Ö 245, Hanibal'ın Bithynia'ya gelişinin ise M.Ö 186 yılında olduğunu Hannibal geldiğinde surların inşasının 60 yıldır sürdüğünü dolayısıyla Hannibal'ın şehrin inşasına son anda müdahale ettiğini belirtmektedir (Göltekin, 2019, s. 19).

Genel olarak ise tarihsel kaynaklarda ilk plan kurgusunun ünlü Kartaca Kralı Hannibal tarafından yapıldığı ifade edilmektedir. Bu ifade doğru olarak kabul edilirse; Bursa Kalesi inşasının M.Ö. 186 yılında hala sürmekte olduğu kabul edilebilir. Bursa kalesinin ilk büyük devresi Roma istilasına kadar olan dönemdir. Roma ve Bizanslılar zamanında sınırlar çok uzakta olduğundan, Bursa Kalesi önemini kaybetmiş ve altı asır boyunca terk edilmiştir. M.S. VI. yüzyıla doğru İranlıların tekrar hücumları ve VII. yüzyılda da Arapların işgalleriyle Selçuklulara kadar devam eden devre de kalenin ikinci devresi olmuştur. Selçuklular, Haçlılar ve Osmanlılar zamanındaki devre ise kalenin üçüncü devresi

olmuş ve XI. yüzyılda Selçukluların işgalinden XIII. yüzyıla kadar Bursa Bizans'ın sınır kalesi görevi görmüştür (Yavaş, 2009, s. 110-111).

Zaman içinde çeşitli kuşatmalar sırasında hasar görmüş olan Bursa Kalesi, Roma (M.Ö 74- M.S. 395), Bizans (395-1326) ve Osmanlı İmparatorluğu (1326-1923) dönemlerinde onarılmıştır (Anonim, 2011, s. 33). Prusia'nın Surları, şehrin kurulduğu tepe üstü düzlüğün çevresini bir taç gibi, güneydeki ikinci sur ile birlikte yaklaşık 3.380 metreyi bulan uzunluğu ile kuşatmaktadır. On dört tane burcu olan Bursa surlarının beş kapısı Hisar (Saltanat, Debbağhane, Darphane) Kaplıca, Zindan, Pınarbaşı (Su) ve Yer kapısı olarak isimlendirilmiştir (Yılmaz, 2014, s. 88; Anonim, 2011, s. 33). Surlar, savunmanın zor olmadığı kuzey, batı ve doğu yönlerinde yüksek traverten kayaç yamaçları üzerinde tek sur halinde, savunmanın daha zor olduğu güneydeki düzlükte ise dış sur ve iç sur olmak üzere iki sur halinde inşa edilmiştir. Kenti çevreleyen surların içinde devleti idare eden tekfur ya da sultanların kullandığı sarayın bulunduğu, etrafı yine sur duvarları ve kulelerle çevrili iyi savunulan bir iç kale bulunmaktadır. Savunma mimarisinde savunmanın en yoğun yapıldığı ve en iyi korunan yer "Hisar" olarak tanımlanmaktadır. Bu yüzden iç kaleyi Bursa'nın Hisarı olarak tanımlamak gerekmektedir (Yılmaz, 2014, s. 88-89).

Bursa Hisarı, ilk planlama kurgusundan fazla bir şey kaybetmemiştir. Bithniya, Roma ve Bizans Dönemini yansıtan sur duvarları ve kapılarına ait kalıntıların yanında, Osmanlı dönemine ait cami, mescit, türbe gibi dini yapılarla birlikte hamam, medrese, çeşme ve sivil mimari örneği yapıların yoğun olarak bölgede yer alması ve devletin idare edildiği Bey Sarayı alanının varlığı, bölgenin sahip olduğu zenginliği vurgulamaktadır (Yavaş, 2009, s. 110) (Çizim 4).

Bizans döneminde kalenin, sıkışık bir plana sahip yedi mahalle, bir saray ve kütüphane, bir hamam, yedi kilise, iki havra ve tahminen beş bin nüfustan oluşan küçük bir kasaba görünümünde olduğu bilinmektedir. Daha sonra Orhan Gazi tarafından imar faaliyetlerine girişilmiş ve Orhan Gazi kale içerisinde bir mescit, türbe ve hamam inşa ettirmiştir. Şehrin diğer ileri gelenleri tarafından da kale içerisinde Ahi Hasan Mescidi, Alaaddin Bey Cami ve Mescidi, Çoban Bey Mescidi, Gazi Aktimur Mescidi, İl-Erioğlu Mescidi, Süleyman Paşa Mescidi, Lala Şahin Paşa Mescidi ve Nilüfer hatun Mescidi inşa ettirilmiştir (Yavaş, 2017, s. 114).

Orhan Gazi tarafından Hisar içerisinde kurulan ilk mahallelerden biri Osmangazi (Manastır) Mahallesi'dir. Şehri, Bizans'tan devralan Orhan Gazi Manastır Mahallesi olarak bilinen, bugünkü Tophane bahçesinde olması muhtemel bir mescit inşa ettirmiştir. Böylece şehrin Osmanlı şehri olmasında ilk adım atılmıştır. Bu yapı günümüzde Şahadet Cami olarak bilinmektedir. Devletin ileri gelenleri ve saygın din adamları tarafından Hisar'da inşa ettirilen bu mahalle mescidi niteliğindeki yapılar buradaki ilk Müslüman Türk mahallelerinin çekirdeğini oluşturmuştur. Hisar'da kurulan bu mahalleler Bursa'da Türk kültürünün, geleneğinin ve komşuluk bilincinin yerleşmesini de sağlamıştır (Sarıbaş, 2019, s. 5-6).

XV. ve XVI. yüzyıl belgelerinde Hisar içinde 23 kadar mahallenin adı geçmektedir. Hisar'a ilk yerleşenlerin Orhan Gazi ve yakın çevresi olduğu, bunların var olan yapıları yeniden işlevlendirerek yerleştikleri bilinmektedir. Hisar içine yerleşen halkın etnik kimlik ve beraberliği yansıtan mahalleler kurdukları yolunda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Hisar içindeki mahallelerin ilk grubunun Osmanlı Hanedanı üyelerinin yaptırdıkları mescitler çevresinde oluştuğu görülmektedir. Ancak mahallelerin mescitlerin yapımından sonra konut ölçeğinden başlayarak yapıyı çevreyi nasıl değiştirdikleri bilinmemektedir. Orhan Bey'in manastır içindeki mescidi çevresinde oluşan ve zamanla hayli büyüyen mahalle, belgelerde "*Manastır der kal'a*" olarak geçmektedir. Orhan Bey'in eşi Nilüfer Hatun'un Hisar'ın ana kapısı yanında yaptırdığı mescit çevresindeki mahalle ise belgelerde: "*Zarphane*" olarak geçmektedir. Orhan bey'in kardeşi Alâeddin Bey'in ise, şehrin batı ucundaki "*Kaplıca Kapısı*" civarında 1336'da yaptırdığı mescit ve hamamın çevresindeki mahalle ise; kendi adını taşımaktadır. Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa'nın 1340 yıllarında Kaplıca Kapısı yakınlarında yaptırdığı mescit çevresindeki mahalle ise belgelerde "*Veled-i Helvai*" olarak geçmektedir. Orhan Bey'in kayınbiraderi Ahi Hasan ise, fethin hemen sonrasında Bey Sarayı yakınlarında, şehrin ilk mescidiyle bir zaviye yaptırmıştır. Meslek odaklı bir kardeşlik kuruluşu olan Ahiliğin, şehir gelişimini yönlendirecek olan etkinliklerinin bu yapılar aracılığıyla sağlanması amacının güdüldüğü bilinmektedir (Yenal, 2012, s. 146).

Hisar içindeki şehir dönüşümünde, Osmanlı Devlet'inin de güçlenip genişlemesine paralel olarak Bey Sarayı dışında 1365'te I.Murat'ın yaptırdığı Şehadet Cami çevresinde *Cami Kal'a* veya *Sarayı* olarak anılan mahalle meydana gelmiştir. Hisar'ın diğer önemli kapıları olan "Yer Kapı" içinde "Mahalle-i Bab-ı Zemin", Zindan Kapı içinde de Mahalle-i Bab-ı Siccin" önce oluşmuş, mescitler ise daha sonra yaptırılmıştır. Hisar'ın doğusunda Koca Naib olarak ünlenen Kadı Mahmut Efendi'nin 1360'larda yaptırdığı mescit çevresindeyse "*Kavaklu*" mahallesi yer almıştır. Şehrin hisar dışında doğu yönünde yeni yapılar çevresinde gelişiminin XV. yüzyıl sonlarına doğru önce hızlandığı sonra da durakladığı görülmektedir. Bu süreç içerisinde de Hisar içinde mahallelerin oluşumunun yapılar etrafında devam ettiği bilinmektedir (Yenal, 2012, s. 147).

Bursa, Osmanlılar tarafından fethedildiğinde devletin askeri hâkimiyetini simgeleyen kale ele geçirildikten sonra bir İslam geleneği olan, şehirdeki en büyük kilisenin camiye çevrilmesi Bursa'da da bozulmamıştır. Kilisenin camiye çevrilmesinin ardından şehirdeki ikinci adım, yönetim merkezi ihtiyacının giderilmesidir. Bunun içinde Tekfur sarayı, Bey sarayına dönüştürülmüştür. Bununla birlikte Osman Gazi'nin vasiyeti üzerine kaledeki "Gümüşlü Kubbe" şeklinde işaret edilen Bizans Kilisesi oğlu Orhan Gazi tarafından türbeye çevrilmiştir. Bursa, Anadolu Selçuklu başkenti Konya örneğinde olduğu gibi saray, Ulu Cami ve Türbe üçlüsünü tamamlayarak beyliği sağlam temellere bağlama isteğini öne çıkarmış hem de Osmanlı'nın ilk başkenti olarak anlam kazanmıştır (Küskü, 2017, s. 132-134). Bütün bu faaliyetler Orhan Gazi tarafından Hisar Bölgesinin Türkleşmesi ve burada bir şehir yaşamının oluşması için atılmış adımlar olmuştur (Sarıbaş, 2019, s. 7).

Osmanlı fethinden önce Hisar içinde yer alan Bursa şehri, fetih zamanında Gök-dere Balık pazarından yani Ulu Cami ve Kale arasından akmaktadır. Şehrin geri kalanın ise korku veren çalılıklar ile kaplı olduğu bilinmektedir (Ayverdi, 1966, s. 48). Bursa, 1326 yılından sonra hisar dışında gelişmeye ve genişlemeye başlamıştır. İnşa edilen Sultan külliyesi şehrin gelişmesinde ve genişlemesinde yönlendirici unsur olmuşlardır ve şehir, külliyelerin bulunduğu mekânlara göre şekillenmiştir (Cengiz, 2008, s. 315) (Görsel 14-15).

5.1.2 İznik Kalesi

Katalog No: 1.2

Yeri: Bursa /İznik İlçesi

İnşa Tarihi: Bilinmiyor.

Mimarı: Bilinmiyor.

Görsel No:16

Çizim No:-

Tarihçe:

İznik'in M.Ö. 316 yılında Antigonos Monophtalmos tarafından kurulduğu ve bu yüzden Antigononia adını aldığı bilinmektedir. M.Ö. 310 yılında ise Antigononia'yı mağlup eden Lysimochos şehre karısının adı olan Nicaea ismini vermiştir. Lysimochos M.Ö. 293 yılında öldükten sonra İznik şehri de Bithynia krallığının eline geçmiştir (Savaş, 1973, s. 14).

Dört tarafı surlarla çevrili olan İznik şehrini Strabon; *"Kentin çevresi 165 stadiondur, dörtgen şekindedir, bir düzlükte kurulmuştur ve dört kapısı vardır; caddeleri dik olarak birbirlerini keserler, öyle ki gymnasium'un ortasına konan bir taştan dört kapıdan görülebilir."* şeklinde ifade etmiştir (Strabon, 2000, s. 60).

Surlar, Helenistik, Roma, Bizans ve Türk dönemlerinde savunma ve güvenlik amaçlı inşa edilmişlerdir. İznik surlarına bu dört dönemin ilki olan Helenistik dönemden itibaren çeşitli eklemeler ve onarımlar yapıldığı için kesin bir yapım tarihi vermek mümkün değildir. İlk inşa edilen Helenistik dönem surlarından günümüze herhangi bir iz ulaşmamıştır.

Ovada kurulduğu için etrafı güçlü surlarla çevrilmiş olan İznik şehrinin surlarının kuzeyinde İstanbul Kapısı, güneyinde Yenişehir Kapısı, doğusunda Lefke Kapısı, batısında ise Göl Kapısı ile toplamda 4 ana kapısı ve 12 ikincil kapısı bulunmaktadır. Surlarının tamamının uzunluğu 4970 m, yükseklikleri ise 10-13 m'dir. Esas surda, yuvarlak, kare ve çokgen formlu 114 kulesinin olduğu da bilinmektedir. Bütün Roma İmparatorluk dönemi mimarisinin teknik ve üslup özelliklerine sahip bu kapılardan Lefke ve İstanbul Kapıları 117-138 yıllarında Hadrianus tarafından, Yenişehir ve Göl Kapılarının ise 268-270 yıllarında II.

Cladius Gothicus tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte günümüzde İstanbul Kapısı ile Lefke Kapısında iki Roma devri zafer takı olduğu da bilinmektedir (Savaş, 1973, s. 15; Eyice, 1988, s. 15).

Birçok evresi bulunan İznik surlarının M.Ö. 259 yılında Gotlar döneminde, Arap akınları döneminde, Selçukluların yayılma yıllarında, Haçlı seferlerinde ve Laskarislerin başkenti olduğu devirde birçok onarım ve ekleme gördüğü, son onarım ve eklemelerini ise Osmanlı döneminde gördüğü bilinmektedir. Osmanlılara ait olan surlar, İstanbul surlarında olduğu gibi bir esas duvar ve onun önünde ikinci bir duvar, en önde ise bir hendekten ibarettir (Ermiş, 2009, s. 379).

Helenistik dönemdeki İznik şehrinin sınırları ve yapılarının konumları ile ilgili somut bir bilgi yoktur. Ancak bu dönemdeki şehir anlayışı Roma ve Bizans şehrinin temelini oluşturmuştur. Roma döneminde Asklepios, Apollon, Dionysos, Tykhe, Roma ve İmparator kültüne ait tapınaklar ile şehrin güneybatısında tiyatro, ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte şehrin kuzeybatısında bir saray ve tetrapylon (zafer takı) gibi yapılar bulunmaktadır. İznik Bizans'ın başkenti olduğu dönemde Hıristiyanlık ile birlikte şehrin merkezini Ayasofya kilisesi oluşturmuştur. Bu dönemde kentte imar faaliyetleri yoğunlaşmış, surlar güçlendirilmiş, dış surlar eklenmiş, kiliseler onarılmış, yeni kiliseler inşa edilmiş, okullar, hastaneler, düşkünler evi ve manastırlar gibi yapılar inşa edilmiştir. Bizans döneminde yerleşimin genel olarak şehrin doğu yarısında ve şehrin ana caddelerinin etrafında toplandığı, şehrin kuruluşundan itibaren çoğunlukla doğu yarısının iskân edildiği, surlara yakın alanlarda ise herhangi bir yapılaşmanın olmadığı bilinmektedir (Ermiş, 2009, s. 30-37).

İznik Orhan Gazi tarafından fethedildiğinde şehrin ortamı yönetim, inanç ve kültürel açıdan değişmiş olsa da ana hatları ile fiziksel yapısını korumaya devam etmiştir. Küçük bir kasaba görünümünde olan İznik'te surların açık olan kısımları örülmüş ve surlar yükseltilmiştir. Daha sonra Orhan Gazi hem sur içinde hem sur dışında camiler, imaretler, medreseler yaptırarak imar faaliyetlerine başlamıştır.

Orhan gazi döneminde sur içinde inşa edilen yapıların tümünün şehrin doğu yarısında iki ana caddenin birleşme noktasında yani şehir merkezine yakın bir alanda yer aldığı Ayasofya (Orhan) Cami'nin şehrin güneydoğu köşesinde, Süleyman Paşa Medresesi'nin şehrin doğu yarısının güney kısmında, Hacı Özbek Mescidi ile Hacı Hamza Mescidi ve Türbesinin şehrin doğu yarısının kuzey bölümünde inşa edildikleri bilinmektedir. Orhan Gazi dönemi dışında 1391-92 yıllarında Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa tarafından yaptırılan Yeşil Cami ile XV. yüzyıla tarihlenen Şeyh Kutbüddin caminin şehrin doğusunda, 1442-43 yıllarında yapılan Mahmud Çelebi Cami'nin ise şehrin güneydoğusunda bulunduğu bilinmektedir. Sur dışında ise Yenişehir Kapısının doğu yönünde Orhan Gazi İmareti ve Hamamı, batısında ise Kırgızlar Türbesi bulunmaktadır (Yılmazyaşar h. , 2017, s. 266; Çobanoğlu, 2001, s. 547).

Erken Osmanlı şehirlerinde sur içi ve sur dışı imar faaliyetleri merkezden dışarıya, dışarıdan içeriye doğru planlı bir şehirleşmeyi temsil eden ve karşıt planlı olarak tanımlanan bir sistemin ilk örneği de İznik şehrinde görölmektedir. Yapıların tümünün şehrin doğu yarısında ve şehir merkezine yakın alanlarda inşa edilmiş olması, yapıların konumları ve sokakların yönelişi ile olan fiziksel bağlantısı dikkate alındığında yer seçimlerinin rastgele olmadığı merkezden başlayarak ilerleyen süreçlerde olası ihtiyaçlara göre şehrin farklı bölgelerine doğru genişlemesi öngörölen planlı bir yapılaşma olduğu görölmektedir (Yılmazyaşar h. , 2017, s. 266) (Görsel 16).

5.1.3 Yenişehir Sarayı

Katalog No: 1.3

Yeri: Bursa / Yenişehir İlçesi

İnşa Tarihi: Bilinmiyor.

Mimarı: Bilinmiyor.

Bani: Osman Gazi (Ayverdi, 1966, s. 14)

Görsel No:17

Çizim No:-

Tarihçe:

Osman Gazi'nin 1300 yılı civarında Bursa yakınlarında Yenişehir'i kurduğu zaman burada küçük bir saray inşa ettirdiği bilinmektedir. Osmanlı döneminde inşa edildiği bilinen bu ilk saraydan günümüze sadece hamamının kalıntıları ulaşmıştır. Saray hamamının Orhan Caminin az ilerisinde şehrin kenarında bulunduğu bilinmektedir. Yeri tespit edilen bu hamam sayesinde sarayın nerede olduğu da anlaşılmıştır (Ayverdi, 1966, s. 16; Yılmaz H. , 2015, s. 54).

Osman Gazi'nin yeni bir şehir kurup yerleştiği bu yeri merkez edinmesi ile devletin birçok kurumunu, saray hanedan ailesini ve ordu gibi birimleri Yenişehir'e taşımıştır. Yenişehir'de taht kurmak demek orada saray inşa etmek anlamına gelmektedir. Şehirdeki ve yakın çevredeki arazilerden elde edilen vergi gelirlerinin çok büyük bir kısmının saray masraflarını karşılamak için padişah hassı kalemine tahsis edilmiş olması bu sarayın varlığını kanıtlamaktadır. Ayrıca Osmanlı tarihçilerinde Aşıkpaşazade'nin Orhan Gazi'nin imamı olan İsak Fakih'in gözlemlerine dayanarak, Osman Gazi'nin Yenişehir'i kurunca burayı kendisine karar yeri edindiğine işaret etmesi, Mehmed Neşri'nin Sultan Osman'ın burayı beyliğinin "*tahtgahı*" haline getirdiğini söylemesi, saray hamamının kalıntısı, bulunduğu yerin Saray Önü adını taşıması ve Matrakçı Nasuh'un 1533 yılı civarında Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn adlı eserinde çizdiği Yenişehir minyatürüne saray kalıntılarını açıkça yansıtmış olması bu ilk Osmanlı sarayının varlığını kanıtlamaktadır (Sevim, 2014, s. 20; Yılmaz H. , 2015, s. 54).

Günümüze ulaşmamış olan bu sarayın yapılarının toprak üstünde görünen bir kalıntısı da yoktur. Sarayın bulunduğu alanda sonradan inşa edilmiş olan evler vardır. Sarayın bulunduğu alanın halk arasında Saray Önü olarak adlandırıldığı da bilinmektedir. Kurulduğu dönemde başkent olması nedeniyle önem verilmiş ve nüfusu çoğaltılmaya çalışılmış olan Yenişehir başkentini Bursa'ya taşınması ve Bursa'da Bey Sarayı'nın inşa edilmesi ile önemini giderek kaybetmiştir (Sevim, 2014, s. 20) (Görsel 17).

5.1.4 Bey Sarayı

Katalog No: 1.4

Yeri: Bursa / Osmangazi İlçesi

İnşa Tarihi: Bilinmiyor.

Mimarı: Bilinmiyor.

Görsel No:-

Çizim No: 5

Tarihçe:

Orhan Gazi'nin Bursa fethinden sonra şehir içinde planlı ve yoğun bir imar faaliyeti başlatması, Bursa'yı Osmanlı'nın başkenti ilan etmesi, babası Osman Gazi'yi hisar içerisindeki Gümürlü Kümbet'e defnetmesi Osmanlı Beyliği'nin geleceğinde Bursa'nın özel bir yeri olacağını göstergesi olmuştur. Erken Osmanlı döneminde saraylar, padişahlar için bir yaşam biçimini ifade etmekten çok geleceğin sultanlarına devlet ahlakının ve terbiyesinin kazandırıldığı bir mekân ve devletin yönetim merkezi olması açısından önem taşımıştır. 110 x 150 metre boyutlarındaki eski iç kalenin içinde, günümüzde Garnizon komutanlığı ile ordu evinin bulunduğu yerde olan, başkentin İstanbul'a taşınmasına kadar olan sürede hanedanlıkta özel yerini koruyan, düğünlere ve şöenlere sahne olan Bey Sarayı'nın inşası da bu amaçla ve şehrin yeniden inşa edilme çabalarının bir parçası olarak başlamıştır (Tonak, 2014, s. 5)

Hisarın kuzeydoğusunda tophane olarak adlandırılan yer de yer alan Bey Sarayının konumu 1861 yılında yapılan Suphi Bey haritasında net olarak belli olmuştur. Bey Sarayı'nın kökeninin Btyhninyalılara kadar uzandığı sırasıyla Romalılar ve Bizanslılar tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Osmanlı döneminde de Orhan Gazi'nin Tekfur sarayına ilk olarak ilaveler yaparak kullanmaya başladığı ancak I. Murad döneminde sarayın Türk İslam gelenek ve göreneklerine göre neredeyse yeniden inşa ettirildiği bilinmektedir (Elbas, 2014, s. 14; Demirbulak, 2014, s. 36) (Çizim 5).

Bey Sarayı'nın ilk kez Bursa'nın fethinin ardından 1322 yılı sonlarında inşa edilmiştir. Orhan Gazi döneminde iç avlu, taht odası, saltanat divanı, harem dairesi, saray mescidi, hazine odası, tabl-hane, matbahane, hekim-hane, sekban çiftliği has ahırlar ve saray hamamı kısımlarından meydana gelmiş olması tam teşekküllü bir saray geleneğini yansıttığını göstermektedir. Bu bilgiler Osmanlı'nın ilk büyük sarayı olan Bey Sarayı'nın Orhan Gazi döneminde yapılan ilk şekli hakkında bilgi vermektedir (Elbas, 2014, s. 14; Yılmaz H. , 2015, s. 58).

Bey Sarayı'nın XV. yüzyıl başından itibaren kendi haline bırakıldığı, XVI. ve XVII. yüzyıllarda sultanlar tarafından gerçekleştirilen birkaç ziyaret dışında gündeme gelmediği bilinmektedir. Hem padişahın ve ailesinin evi hem de devlet yönetim merkezi olması bakımından özellikle XIV. yüzyılda Orhan Gazi, Murad Hüdavendigâr ve Yıldırım Bayezid'in padişahlık dönemlerinde en hareketli günlerini yaşayan saray 1402 Ankara Savaşından sonra Timurlular tarafından yağmalanmıştır. İstanbul başkent olduktan sonra Fatih Sultan Mehmed'in doğu seferleri sırasında birkaç kez konakladığı sarayda ölümünün ardından oğlu Cem Sultan saltanatını ilan etmiştir. II. Bayezid'in oğulları arasındaki taht mücadelesinden dolayı 1512 yılında Yavuz Sultan Selim'in Bey Sarayında kısı geçirdiği bilinmektedir. Yavuz Sultan Selim'in ardından saray yaklaşık bir yüzyıl boyunca herhangi bir Osmanlı sultanını ağırlamamıştır. Bu zaman diliminden sonra sarayda konaklayan ilk padişah 1605 yılında I. Ahmed olmuştur. 1633 yılında ise oğlu IV. Murad'ın sarayda beş gün konakladığı bilinmektedir (Keskin, 2020, s. 587-594).

Bu padişahlar zaman zaman yaptırdıkları ilaveler ile Bey Sarayı'nı daha kullanışlı hale getirmeye çalışmışlardır. Özellikle 1659 yılında Bursa'ya gelen IV. Sultan Mehmed zamanında saraya genel bir bakım yaptırıldıktan sonra gösterişli divanhaneler ile iç kalenin dışında hademe koğuşları yaptırılmış bazı evler de bu amaçla saraya bağlanmıştır. 1671 yılında has oda, hamam, 6 ahır ve hassa saraçları odası inşa ettirilmiş ayrıca sadrazam için divanhane ve arz odası ile birlikte içerisinde hamam ve 7-8 odası bulunan bir yapı ilave edilmiştir (Elbas, 2014, s. 14).

Evliya Çelebi'nin; “*Ta Ebûl-Feth Sultan Muhammed Han'a gelince padişahların sarayı bu idi.*” şeklindeki ifadesinden Bey Sarayı'nın XV. yüzyılın ortalarına kadar aktif bir şekilde kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Lami Çelebi tarafından yazılan Şehrengizi Burusa'da Der Medh-i Saray-ı bi-Hemta-yı Sultani başlığı adı altında dile getirdiği;

“*Saray-ı Şah'ı nice eyleyem yad? Ki ol sahn-ı şerif ü cennet-abad*
Firak-ı Padişahdan o da yanmış Serap-a dut-ı mihnetten boyanmış
Harab olmuş dil-i uşşaka benzerYıkılmış sine-i müştaka benzer
Elemden çeşmeler her yana giryandıDil-i uşşak gibi mürganı nalan
Kemerler hasta hatır hale girdarSütunlar serv gibi vale vü zâr
Nücum ayın ser-a ser cümle manzerAçub çeşmin kudüm-i şah' gözler
Felek var ol seralardan nişaneHemin bir köşk var arş-ı aşıyane
Muhit havzı gerdun gibi dairUlül-ebşar eyler seyr ha'ir
Dıraşan tal'atı simaya benzer Safa-yı cismi sim-i naba benzer
Beyaz çeşmdür ol havz-ı pür-zin Bu ruşen kasr içinde kurretül-in
Mezheb-i tak-ı bezm arası anun Mutella ferş-i gerdun-sası anun
Hüner gülgin tutup itmiş hüner-kâr Derunı gibi taşın dahi zir-kâr
Münbit hatları mihr-i zerandud Derunı Laciverdden gönül dud
Fuşuş-ı fersi kılmış encumi-reng Felek şan nakşının hayranı irteng
İdüp her köşesinden çeşmeler cuş Muhitun canını kılmıştı medhuş”

Bu dizelerdeki tasvirlerden şairin yaşadığı dönemde sarayın yıkık ve perişan bir halde olduğu, geniş bahçeler arasında yüksek bir yerde önünde ise beyaz mermerden yapılmış fiskiyeli yuvarlak bir havuzun bulunduğu, bu havuzun dış yüzeyinin üzerinde altın sarısı altında ise lacivert renkle bezenmiş süslemeler bulunduğu, her tarafını sarmış olan çeşmelerin sulama kanallarının bozulmasından dolayı boşa akıp durduğu anlaşılmaktadır (Yılmaz H. , 2015, s. 58).

Günümüzde sadece bazı duvar kalıntıları kalmış olan Bey Sarayı'nın yeniden Bursa'ya kazandırılmasına yönelik gerçekleştirilen görüşmeler ve yapılan başvurular sonucunda 2004 yılında çalışmalar başlatılmış ve zemin araştırmaları yapılmıştır. Elde edilen bulgularla saray alanı içerisinde araştırma noktalarında zemine yakın kotlarda duvar izleri ve boşluklar olduğu belirlenmiştir. Devletten imparatorluğa geçişte önemli bir rol üstlenen Bey Sarayının yeniden ayağa kaldırılarak Bursa'ya kazandırılması beklenmektedir (Elbas, 2014, s. 17).

5.2 KÜLLİYELER

5.2.1 Orhan Gazi Külliyesi

Katalog No: 2.1

Yeri: Bursa/ Osmangazi İlçesi/ Nalbantoğlu Mahallesi

İnşa Tarihi: H.740/M.1339-1340

Mimarı: Bilinmiyor.

Banisi: Orhan Gazi (Anonim, 2011, s. 162)

Görsel No: 18-19

Çizim No: 6

Tarihçe:

Orhan Gazi şehrin büyümesi için hisar dışında yapılanmayı daha doğru bulmuştur. Bunun için de Gök dere'nin yatağı değiştirilerek elde edilen araziye ilk olarak Cami, medrese, imaret-zaviye, han, hamam ve mektepten oluşan Orhan Gazi Külliyesi yaptırılmıştır. Hisar'ın kuzeydoğusunda Tahta Kale'den Setbaşına giden yolun bir tarafında inşa edilen külliye camii, medrese, imaret ve zaviyesi yoldan oldukça içerde, Emir Hanı ve Hamamı ise yolun hemen kenarında inşa edilmiştir. Külliye binalarından camii, han ve hamam ayakta olup bakımlı durumdadır. Medresenin yerine bugünkü belediye binası yapılmış yanına da Hüdavendigâr Valisi olan Mahmut Celaleddin Paşa tarafından bir bahçe yapılmıştır. Mektep 1855 depreminde tamamen yıkılmış, imaret ve ambar depremde az zarar görmüş tamir edilmiş fakat günümüze ulaşamamıştır. Ancak imaretin 1906-1907 tarihinde belediye binasının alt tarafında bulunduğu, öğrencilere ve fakirlere ekmek, pilav ve zerde verildiği bilinmektedir (Yavaş, 2007, s. 387) (Çizim 6).

Bursa'da inşa edilen ilk Osmanlı külliyesi olan Orhan Gazi Külliyesi içerisinde bulunan ticari ve sosyal işlevli yapılar, sonraki sultanlar zamanında eklenen diğer yapılar ile etrafı giderek şenlenmiş ve günümüz sınırlarına ulaşarak Tarihi Çarşı ve Hanlar Bölgesi adını almıştır. Bulduğu bu bölge kentsel sit alanı içerisinde olan Orhan Gazi Külliyesinin çekirdek alanı içerisinde 106.800 m²'lik bir alanı kapsadığı bilinmektedir (Anonim, 2013, s. 25).

Orhan Cami Bursa'da zaviyeli/tabhaneli planda yapılan ilk eser olma özelliğini taşımaktadır (Yavaş, 2007, s. 388). Cami son derece sağlam heybetli ve süslüdür. Caminin doğusunda ve şehrin ortasında, haftada iki defa pazar kurulmaktadır. Bu nedenle Orhan Cami'nin cemaatinin çok olduğu bilinmektedir. Orhan Caminin içinde, sol tarafta, çeşitli kitaplardan oluşan bir kütüphane ve avlusunda abdest almaya özgü bir şadırvanı vardır (Taib, 2009, s. 83-84).

Bursa Ulu Cami'nin Kuzeydoğu köşesinde fetihten sonra at pazarının kurulduğu bölgeye külliye gelir getirmesi amacıyla Emir Hanı inşa edilmiştir (Yavaş, 2007, s. 388). Bursa'nın merkezinde Bey Hanı adıyla da anılan yapı, Anadolu Türk Mimarisinde o zamana kadar görülenlerin en geniş kapsamlısı olan bu külliye'nin önemli bir parçasıdır. Neredeyse dağınık bir yerleşim arz eden külliye'nin ibadete ve eğitime ait binalarından soyutlanarak hamamın yanına inşa edilen Emir Hanı, Anadolu'nun ticaret hayatında önemi gittikçe artacak ve zamanla gelişecek olan ünlü Bursa çarşısının çekirdeğini oluşturmuştur (Tanman, 1995, s. 133).

Günümüzde Aynalı Çarşı adıyla kullanılmakta olan hamam ise yan yana inşa edilmiş bir çifte hamamdır. Etrafında yer alan Bıçakçı ve Hallaçlar gibi esnafların adıyla da anılmış bir ara sadece kadınlar hamamı sonra da kahvehane olmuştur. 1958 depreminden sonra tamir edilen hamamın erkekler kısmı çarşı olarak düzenlenmiş, su deposu dükkâna çevrilmiş, külhanı da tamamen yok olmuştur (Yavaş, 2007, s. 389).

Orhan Gazi Külliyesi, külliye'nin bütünü içinde ilk defa ticari amaçlı bir yapı olan Emir Hanı'nın da yer alması ile büyük önem taşımaktadır. Külliye yolun bir tarafında konumlanmıştır ve külliye'nin bütünü içinde cami ile medrese, imaret ve zaviye'nin yoldan oldukça içeride bulunmaları ve buna karşılık Emir Hanı ile hamamın yol kenarında olması yol unsuru ile ilgili tercihleri açıklamaktadır. Hamamın, hanın yakınında bulunması, yolcu ve tacirlerin kullanımı açısından önemlidir. Hem Emir Hanı'nın yol ile olan ilişkisi hem de külliye'nin Hisar dışında inşa edilmesi külliye'nin bir menzil kuruluşu olduğunu göstermektedir. Külliye'nin bütünü de bu anlayışla yorumlanmıştır. Bu külliye, Bursa şehrinin kuruluşunu etkilemiş ve Bursa'nın "*Hisar içi kasaba*" niteliğini bırakarak dini, sosyal, eğitim ve ticaret yapıları ile bir devlet başkenti görünüşü ve niteliği kazanmıştır (Cantay, 2002, s. 32).

Büyük bir avlunun içerisinde yer alan külliye yapılarının bütünlüğü II. Bayezid döneminde Koza Han'ın inşa edilmesiyle bozulmuştur. Etrafı çevrilen külliyenin daha sonra bütün aşağı şehri koruyacak şekilde genişletilmiştir. Bu duvarlar belgelerde “*Aşağı Hisar*” olarak geçmektedir (Sarıbaş, 2019, s. 43) (Görsel 18-19).

Bir şehrin ele geçirilmesinden sonra, surların dışında imaret kurarak yeni yerleşim merkezi oluşturmak Osmanlı döneminin karakteristik ve uzun ömürlü iskân politikasıdır. Orhan Gazi'de şehrin ilk merkezini oluşturan kurumları yapılaştırmış ve kalenin eteğinde, Türk göçerlerle Bizanslı halkın alışveriş yaptıkları Pazar yeri olan, bugün ise Bursa Çarşısı denilen yerde fetihten sonra ilk hanını kurmuştur. Şehrin alınmasında yararlı olan Gazilerin dervişlerin yerleşmesine yardım etmiş ve Uludağ eteklerinde zaviyeler yaptırmıştır (Kuban, 2007, s. 69-70).

5.2.2 Hüdavendigâr Külliyesi

Katalog No: 2.2

Yeri: Bursa/ Osmangazi İlçesi / Çekirge Mahallesi

İnşa Tarihi: H.766'dan sonra/ M. 1365-1368

Mimarı: Bilinmiyor.

Banisi: I.Murad (Anonim, 2011, s. 119).

Görsel No: 20-22

Çizim No: 7

Tarihçe:

Çekirge semtinde bulunan Hüdavendigâr Külliyesi cami, medrese, imaret, hamam ve türbeden ibarettir. Külliye'nin merkezinde bulunan cami ve medresesinin önünden geçen yolun diğer tarafında ovaya hâkim bir yer üstünde türbesi, arka tarafında aşhane-imareti, sol tarafında Gir-Çık Hamamı, doğusunda ise umumi tuvaletleri bulunmaktadır. Kentsel sit alanı içerisinde bulunan Hüdavendigâr Külliyesinin yapıları ile çekirdek alanda 11.750 m²'lik bir alanı kapladığı bilinmektedir (Anonim, 2013, s. 26) (Çizim 7). Külliye Çekirge'deki bir tepeye, cami merkezli olmak üzere doğal bir şekilde o dönem ki sokak dokusu ve topografik özellikler dikkate alınarak yayılmıştır (Peker, 2007, s. 18). Hüdavendigâr Külliyesinin en önemli parçası camisidir. Alışılmamış düzeni ve dış mimarisiyle şaşırtıcı bir karakteri olan bu yapı Türk sanatında benzeri olmayan bir anlayışla iki katlı olarak yapılmıştır. Yapı, alt katı cami, üst katı medrese olarak düzenlenmiş ilginç bir mimari stile sahiptir (Eyice, 1998, s. 292).

Hüdavendigâr külliyesinin ikinci önemli unsuru, caminin önünden geçen yolun öteki tarafında ovaya hâkim bir set üzerinde yer alan oğlu Yıldırım Beyazıt tarafından, babası için yaptırılmış I. Murad'ın türbesidir. Caminin kible yönünde arka tarafında büyükçe bir bina vardır. Buranın külliye'nin yiyecek ihtiyacını karşılayan aşhane imaret olduğu bilinmektedir. I. Murad tarafından yaptırılan imaret XIX. yüzyılda yıkılmıştır. Eski yapı hakkında fazla bilgi yoktur bugünkü yapı ise 1906 yılında Sultan Abdülhamid tarafından yaptırılmıştır (Kaplanoğlu, 2003, s. 161; Eyice, 1998, s. 294).

Hüdavendigâr Külliyesi'nin son parçası caminin sol tarafında bulunan, halk arasında Gir Çık Hamamı adıyla tanınmış ve birçok yayına öylece girmiş olan kubbeli bir yapıdır (Eyice, 1998, s. 294).

Caminin doğusunda, bugün de kullanılmakta olan umumi tuvaletler kaynaklara göre I.Murad'ın yaptırdığı Bekârlar Hamamı'nın kalıntılarıdır. Kuzeyde, sokağın diğer tarafında, yeni ilköğretim okulunun aynı şekilde XIV. yüzyıla dayanan bir Darülkurranın yerinde bulunduğu bilinmektedir. Bu okul ile türbe arasında uzanan terasta büfe ve çeşmeler yayılmıştır. Bu bütünün hepsi tekrardan düzenlenmiştir. Ancak burada sıcak ve soğuk suyu olan bir çeşme ile kırmızı balıkların yüzdüğü bir havuz bulunduğu da bilinmektedir (Gabriel, 2010, s. 62-63).

Bursa'nın batı yönündeki gelişmelerini ve sınırını belirleyen şehrin dışında ovaya hâkim Çekirge semtinde inşa ettirilen külliye, bulunduğu yerden dolayı Çekirge İmareti ve etrafında şifalı suların çıkması sebebiyle Kaplıca İmareti olarak da anılmıştır. Bu kaplıcalarla birlikte burada bir yerleşim yeri oluşmuş 1950'lerden itibaren büyümüş ve esas şehirle birleştiğinden Bursa'nın bir mahallesi durumuna gelmiştir. Dolayısıyla külliye de yoğun bir yerleşimin içinde kalmıştır (Cantay, 1992, s. 500; Eyice, 1998, s. 290) (Görsel 20-22).

5.2.3 Yıldırım Bayezid Külliyesi

Katalog No: 2.3

Yeri: Bursa/Yıldırım İlçesi/Yıldırım Mahallesi

İnşa Tarihi: H.793-797/ M.1391-1395

Mimarı: Bilinmiyor.

Banisi: Yıldırım Bayezid (Yavaş, 2013, s. 532)

Görsel No: 23-24

Çizim No: 8

Tarihçe:

Yıldırım Külliyesi şehrin doğusunda Şüşteri Bahçesi diye bilinen bir bölgede yer almaktadır. Bir tepe üzerine yerleştirilen külliye cami, medrese, imaret, hamam, türbe ve külliye uzakta yer alan darüşşifadan meydana gelmektedir. Bünyesinde barındırdığı yapıları ile kentsel sit alanı içerisinde bulunan Yıldırım Bayezid Külliyesinin çekirdek alanı içerisinde 15.290 m²'lik bir alanı kapladığı bilinmektedir (Yavaş, 2013, s. 532; Anonim, 2013, s. 27). Tepe üzerine yerleştirilmiş olan külliye merkezinde cami, caminin kuzeybatısındaki düzlükte medresesi, medresenin doğusunda medreseyle aynı düzeyde türbesi, caminin 250 metre kuzeydoğusundaki yamacın en altında ise darüşşifası bulunmaktadır (Mercan, 2017, s. 90) (Çizim 8).

Bursa şehrinin doğusunda, Yıldırım Bayezid tarafından inşa ettirilen külliye geride kalan yapılar ve kalıntılar külliye, merkezde cami olmak üzere medrese, hamam, imaret, türbe, bezzazistan ve darüşşifa olarak tasarlandığını, fakat bezzazistan ve darüşşifanın külliye bütünlüğü içerisinde düşünülmediğini göstermektedir. Vakfiyede anılan türbenin ise külliye sonradan Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman Han tarafından ilave edildiği bilinmektedir (Yediyıldız, 1998, s. 40).

Külliye su kemerleri ile Uludağ'ın meşhur pınarlarından Akçağlayan suyu getirilmiştir. Başlı başına bir su tesisi olan ve külliye binalarından biri sayılması gereken bu kemerler günümüze ulaşamamıştır. Külliye duvarlarını çeviren ihata duvarından ise günümüze sadece bir kapısı kalmıştır (Yavaş, 2013, s. 532).

Yıldırım Külliyesine ait yapılar 3 farklı düzeyde konumlanmıştır. En üstte cami, caminin kuzeybatısındaki düzlükte medrese, medreseyle aynı düzeyde ve medresenin doğusunda türbe, caminin 250 metre kuzeydoğusundaki yamaçta en alt düzeyde ise darüşşifa yer alır. Yamaçta inşa edilen külliyenin dört yönde düzey farkları bulunur. Cami, medrese, türbe ve darüşşifanın yer aldığı düzlükler arası düzey farkları çok fazladır (Mercan, 2017, s. 90).

Bedestenin Ulu Cami'nin doğusunda inşa edilmesi, buranın şehrin sosyal, dini ve özellikle ticari merkezi olmasından, ilk Osmanlı hastanesi kimliğini kazanan darüşşifanın ise, Yıldırım Camininin 250 metre uzağında meyilli bir yerde inşa edilmesi, hastaların rahatsız edilmemesi ve çevreye hastalık bulaşmasını önlemek düşüncesinden kaynaklandığı bilinmektedir (Yediyıldız, 1998, s. 40).

Yıldırım Bayezid caminin yapımına başlandıktan sonra, Yıldırım Bayezid Ankara yakınlarında yapılan savaşta Timur tarafından yenilgiye uğradığı için caminin inşası yarım bırakılmıştır. Yapının inşasının yarım kalmış olması, duvarlarının boyutları ve süslemesinin bulunmayışı üzücü bir görüntü oluşturmaktadır. Bu cami her yerden görülebilir ve fark edilebilir bir yerde, Bursa'nın doğu yakasında yemyeşil bir vadinin içerisinde, çınarlar ve selvilere arasında, uzaktan bakıldığında işlenmemiş devasa bir kütle görünümündedir (Kandes, 2008, s. 119). Ters T planlı bu camide Osmanlı mimarisinde "*Bursa Kemerli*" diye adlandırılan bir kemer şekli de hem beş kubbeli son cemaat yerinde hem de taç kapı kemerinde kullanılmıştır (Peker, 2007, s. 25).

Caminin kuzeybatısında yer alan Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılan medrese Osmanlı mimarisinde önü kapalı ilk medresedir. Açık revaklı avlulu ve kubbeli dersaneli medrese tipinde yapılmıştır. 1908 yılına kadar kullanıldığı ve bu tarihte 73 öğrencisinin olduğu bilinmektedir. Çok sayıda onarım gören medrese, bugün dispanser olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Bayezid Külliyesi içerisinde bu medresenin yanında, ikinci bir medrese olduğu bilinmektedir. Ancak günümüzde mevcut değildir (Kaplanoğlu, 2003, s. 305). Külliyenin diğer

yapılarından farklı olarak, caminin 250 metre kuzeydoğusunda meyilli bir araziye yaptırılan Darüşşifa Anadolu'da Osmanlı Döneminin başlaması ile yaptırılan ilk darüşşifadır ve tıp tarihindeki ilk Osmanlı hastanesi ve tıp okulu olma özelliğini de taşımaktadır. Dikdörtgen planlı olan darüşşifa %7'lik eğim olan bir arazide kurulduğu için kademeli olarak yükselen bir yapıdadır.1855 depreminde zarar görmüş özellikle Gureba Hastanesi yapıldıktan sonra tamirine ihtiyaç duyulmadığı için harap bir şekilde bırakılmıştır. 1991 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü bu binanın yok olmaması için faaliyetler başlamış 1997-2001 yılları arasındaki büyük onarımdan sonra Göz Nurunu Koruma Vakfı'na tahsis edilerek bu vakfa bağlı olarak "Bursa Yıldırım Darüşşifa Göz Merkezi" adı altında Bursa'nın ilk Göz Hastanesi olarak hizmet vermeye başlamıştır (Erer, 2010, s. 243-245).

Kayıtlardan 1640 ile 1846 yılları arasında çeşitli zamanlarda imaretin onarım gördüğü ancak 1846 yılı sonu ve 1847 yılı başlarında iki ay arayla yapılan tamirde ve 1851'deki onarım sırasında imareten söz edilmez. Bu durumda imaretin günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Yıldırım Cami civarında olan imaretin yerinde yaptırılan mektep ise bir süre kullanılmışsa da günümüzde bu yapıdan da eser yoktur (Hızlı, 2001, s. 50-51).Medresenin doğusunda bulunan Yıldırım Bayezid'in türbesi ise Yıldırım Bayezid'in oğlu Emir Süleyman tarafından babası için yaptırılmıştır. Mimarı Hüseyin oğlu Ali olan türbe, önündeki revakıyla daha sonra yapılan revaklı türbelerin öncüsü olmuştur. Türbe, 1855 depreminde zarar görmüş ve onarılmıştır (Kaplanoğlu, 2003, s. 302).

Yıldırım Bayezid döneminin siyasi olaylarını kontrol altına aldıktan sonra gerek sosyal gerekse dini alanlara yönelik imar faaliyetlerini hızlandırmıştır. Onun zamanında hem Osmanlı Devleti hem de Bursa şehri en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde devlet olma yolunda mesafe alınmış ve yeni oluşmaya başlayan devletin heyecanına uygun kaliteli işçiliğe sahip abidevi eserler inşa edilmiştir. Hisar ve hisara yakın yerler yeterince şehirleştiği için Yıldırım Bayezid şehrin doğusunda yenir bir yerleşim yeri olacak şekilde Yıldırım Külliyesini inşa ettirmiştir (Yavaş, 2013, s. 532; Gökçurak, 2016, s. 23) (Görsel 23-24).

Bu külliye'nin bir semtin merkezi olduğu ve etrafında mahalleler olduğunu Bursa Şer'iyye Sicillerindeki bu belge göstermektedir; *“Mahruse-i Burusa'da merhum ve mağfurun leh Sultan Beyezid Han hazretlerinin darü's-şifalarına re'is-i etibbâ olan Mevlana Mehmed Çelebi bin Süleyman'ın yakınması kayıtlıdır. Adı geçen şöyle demektedir: “...kâdimden zikr olan darü's-şifaya carî olan suyu ba'zı kimesneler kadîmî mecrasından çıkardub evlerine icrâ edüb ve ba'zı kimesneler dahi harir ağartmak ile suya külli noksan müterettib olub ba'zı zamanda su lazım oldukda âher mahalleden getirülüb daruş-şifaya, ba'zı Müslümanlara zararı vardır. Ehl-i vukuf ve bi-garaz kimesneler cânib-i serden üzerine varılıb zararın def olunmasını talep ederim”.* Bunun üzerine Naib Abdurrahman Efendi ve Yıldırım Han mahallesinin sakinlerinden bazıları ile Çeşmeciler ehl-i hibresi Üstad Muharrem bin Sa'di durumu gözden geçirerek raporlarını şöyle vermişlerdir: *“Fi'l-hakikâ mâ-i mezbûru mahalle-i Cedid sakinlerinden Mustafa bin İbrahim ve Halil bin Mehmed nâm kimesneler kadimi mecrâsından çıkarub kendi menzillerine icrâ etmekle suya külli noksan gelüb ve harir ağardan kimesnelerin külli zararı mukarrerdir”.* Bunun üzerine mahkeme, suyun eski halinde akıtılmasına karar vermiştir(Ergenç, 2014, s. 72-73).

5.2.4 Çelebi Mehmed Külliyesi

Katalog No: 2.4

Yeri: Bursa/Yıldırım ilçesi /Yeşil Mahallesi

İnşa Tarihi: 1414-1430 (Anonim, 2013, s. 35).

Mimarı: Hacı İvaz Paşa

Banisi: I.Mehmed(Kuran, 1964, s. 80).

Görsel No:25-27

Çizim No:9

Tarihçe:

Ankara savaşıdan sonra kardeşleri Musa Çelebi ve Süleyman Çelebi ile uzun süren bir taht kavgası yapan Çelebi Mehmed devlete egemen olduktan sonra babası Yıldırım Bayezid'in şehrin dışındaki külliyesi gibi, Bursa ovasına egemen bir tepede, şehrin ortasında cami, imaret, medrese ve türbeden meydana gelen bu külliye yapılmıştır. Engebeli bir arazide kurulan külliye türbe caminin üst kotunda, medresesi caminin batısında türbenin ise kuzeybatısında yer alırken imaret ise caminin güneydoğusunda yer almaktadır. Kentsel sit alanı içerisinde bulunan Çelebi Sultan Mehmed Külliyesinin çekirdek alanı içerisinde 19.410 m²'lik bir alanı kapladığı bilinmektedir. İlk Osmanlı Bey ve sultanlarının yaptırdıkları imaret zaviye yapılarının en ünlüsü, özellikle çini bezemeleri, olağanüstü tasarımı ve kalitesi olan bir külliye (Kuban, 2007, s. 96; Anonim, 2013, s. 28) (Çizim 9).

Tarihi kaynaklarda İmare-i Sultan, İmare-i Sultan Çelebi Mehmed Han gibi isimlerle anılmakla birlikte cami, türbe ve medresedeki çinilerinden dolayı Yeşil Cami Külliyesi adı ile meşhur olmuştur. Banisinin, mimarının, süslemesini yapan nakkaş başının, ahşap işçiliklerini ve çinileri yapan ustaların adını veren altı adet kitabesi ile külliye Osmanlı mimarisinde tek örnektir (Yavaş, 2013, s. 492).

Külliyyenin kurulduğu arazi engebeli olduğu için yapılar belirli bir düzen içerisinde konumlandırılmamıştır. Bu durumdan dolayı türbe, caminin üst kotunda yer almaktadır. Külliyyenin bulunduğu arazi kuzeyde Gök Dere vadisine doğru sert bir meyil oluşturduğundan dolayı bu camiye giriş ancak dik merdivenlerle sağlanmaktadır (Alkan M. , 2013, s. 13).

Yeşil Cami Külliyesi servileriyle beraber şehrin bütün doğu manzarasına hâkim bir şekilde yerleştirilmiştir. Cami ile türbenin uzaktan bir arada görünüşü kusursuzdur ve genel manzaranın bir parçasını oluşturmaktadır. Fakat yakından bakıldığında cami, türbe ve medresenin arazi üzerine sıkışık ve ters oturtulduğu göze çarpmaktadır (Ayverdi, 1972, s. 46).

Set Başı'ndan Emir Sultan'a giden yoldan caminin önce arkası görülmektedir ve kapıya ulaşmak için yan duvarlar boyunca bir mesafe kat edilip iki defa dönmek gerekmektedir. Arazi gök dere vadisine doğru sert bir meyil yaptığı için yolu önünden geçirmek ve Emir Sultan'a doğru döndürmeye imkân yoktur. Fakat cami yapılırken 20 metre geriye 10 metre yana kaydırarak yolu önden geçirmek ve Emir Sultan'a doğru döndürmek mümkün olabilirdi. Böylece medresede geri çekilecek, cami girişi normal olacak ve külliyyenin yakından ve uzaktan görünüşü rahatlamış olacaktı (Ayverdi, 1972, s. 46).

Cami, medrese ve türbe büyük ölçüde korunarak günümüze kadar ulaşmış, imaretin ise sadece mutfak bölümleri ayakta kalmıştır. Günümüzde Yeşil Hamam olarak adlandırılan yapı ise külliyyenin bir parçası değil 1485 tarihinden önce var olduğu bilinen, külliye ile aynı yıllarda yapılmış bir hamamdır (Alkan M. , 2013, s. 13). Yeşil Cami, Hacı İvaz Paşa tarafından 1413-1420 yılları arasında Çelebi Sultan Mehmed adına inşa edilmiştir. Tezyinatı Çelebi Sultan Mehmed'in ölümünden sonra üç yıl daha devam etmiş 1424 yılında inşaat durdurulmuştur. Ön cephede görülen kemer üzengilerinden beş bölmeli bir son cemaat yerinin planlandığı fakat inşa edilmemiş olduğu anlaşılmaktadır (Kuran, 1964, s. 80). Yeşil Cami yan kanatlı yapılar grubuna girip ters T planlı bir yapıdır (Doğan, 2010, s. 16).

Mimari düzen olarak Yıldırım Camine çok benzemektedir. Yıldırım caminde görülmeyen bazı önemli elemanlarda görülmektedir. Merkezi hacmin ortasında Hüdavendigâr Camindeki gibi bir şadırvan vardır ve şadırvan üzerindeki kubbenin tepesi açık olup üzerine bir fener konulmuştur. Bu fenerin orijinal olmadığı ve bütün tepesi açık kubbelerin kapatıldığı gibi, sonradan kubbeye eklendiği bilinmektedir (Kuran, 1964, s. 80).

Bursa Osmanlı devletinin temellerinin atıldığı ilk iki asır içerisinde, âlimleri mutasarrıfları ve her türlü ilim ve kültür kurumları ile başta gelen bir merkez olmuştur. Kale içindeki yerleşim şehir merkezine taşındıktan sonra din, eğitim ve sosyal işlevli yapıların yer aldığı külliyeler yaptırılarak çevrelerinde yeni yerleşim yerlerinin ve mahallelerinin oluşması sağlanmış ve bu bağlamda Bursa Yıldırım Bayezid Medresesi ve Yeşil Medreseden sonra inşa edilen Muradiye Medresesi bu külliyelerin bir parçası olarak tasarlanmışlardır (Kuleli & Binan, 2019, s. 214).

Medrese, Yeşil Cami'nin 100 metre kadar batı, Yeşil Türbe'nin 100 metre kadar kuzeybatısında bulunmaktadır. Plan tipi bakımından Anadolu Selçuklu açık avlulu medreselerinin devamı niteliğindedir. Kare biçiminde avlusu olan medresenin köşelerinde iki adet merdiven bulunması, dershanenin yüksekte olması ve vakfiyedeki tanımlamaya dayanarak medresenin iki katlı olarak tasarlandığı ancak yarım kaldığı ileri sürülmektedir (Perker & Akkuş, 2017, s. 86). Yeşil Medrese başka bir yapıya bitişik olarak inşa edilmediği için bağımsız medreseler tanımıyla, plan özelliklerine göre ise açık avlulu, dershanenin medrese odalarından ayrı olarak, avlunun dördüncü kanadında yer aldığı U şemalı simetrik medreseler arasında sınıflandırılmaktadır (Kuleli & Binan, 2019, s. 215). Osmanlı'nın ilk medreselerinden olan Yeşil Medrese, günümüzde Türk-İslam sanatının üstün özelliklerini taşıyan XII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar tarihlendirilmiş olan çeşitli eserlerin sergilendiği bir Türk İslam Eserleri Müzesi olarak kullanılmaktadır (Perker & Akkuş, 2017, s. 86).

Caminin güneydoğusunda olan çatılı imaretin iki kubbeli matbahı vardır. Bu iki mekândan biri yemeklerin hazırlanıp dağıtıldığı yer diğeri ise yemekhane idi. Harap durumda iken son yıllarda restore edilen imaret günümüzde kahvehane olarak kullanılmaktadır (Yavaş, 2013, s. 494).

Bursa, kuruluş dönemi Osmanlı Padişahlarına, devlet adamlarına ve velilerine ait çok sayıda türbeye sahip olması ile ünlüdür. Bursa’da bulunan türbeler Orhan Gazi döneminden Tanzimat dönemine kadar uzayan beş asırlık bir zaman dilimi içinde bu yapı türünün gelişimini yansıtmaktadır. Yeşil Türbe de yalnızca Osmanlı döneminin değil Anadolu Türk mimarisinin en görkemli mezar yapısıdır. Anadolu Türk Mimarisinin geleneğine ters düşen bu anıtsallık, Çelebi Sultan Mehmet döneminde Fetret Devri’ni sona erdiren bu padişahın, yeniden kurduğu Osmanlı Devleti’nin gücünü gösterme gayretinin bir göstergesi olabileceği şeklinde de yorumlanabilmektedir. Yeşil Caminin kible tarafında merdivenler ile çıkılan bir setin üzerine yerleştirilmiş olan türbe külliyesinin diğer yapılarına tepeden bakmaktadır (Tanman M. B., 1892, s. 17).

Türbe, Selçuklu kümbetleri gibi sekizgen bir yapıdadır. Türbenin altında Selçuklu Kümbetlerinde olduğu gibi; girişi doğudaki yüksek sette görülen mezarlarla gizlenmiş basık tonozla örülü, beş hücreli üç bölümden meydana gelen bir cenazelik katı bulunmaktadır. Türbe, yüksek kasnaklı ve Türk üçgenlerine oturan kubbesiyle 25,5 metre yüksekliğe ulaşmaktadır. Böylece türbe Osmanlı türbelerinin en yükseğidir. Mimarisi ve süslemeleri ile Bursa’nın sembolü haline gelen Yeşil Türbe, yeşil ve firuze rengindeki çinileri ile kendisini “Yeşil Türbe” diye andırmıştır (Uslu, 2012, s. 24-28; Yavaş, 2013, s. 494).

Timur’un 1402’de Osmanlı Devleti’nin mağlup etmesinin ardından askerleri Bursa’ya kadar gelerek şehri yakıp yıkmışlardır. Savaşın son bulması ile girilen fetret döneminin ardından yaşanan taht kavgaları da şehri olumsuz yönde etkilemiş ve Orhan Bey ile başlayan iskân ve imar faaliyetleri durmuş, var olan yapılarında tahrip edilmesi ile şehir eski muazzam görüntüsü kaybetmiştir. Ancak fetret döneminin ardından başa geçen Çelebi Mehmed zamanından devletin başkenti Edirne olmasına rağmen Bursa’ya hâlâ önem verildiğini göstermek için Çelebi Mehmed Külliyesi inşa edilmiştir (Gökçurak, 2016, s. 25) (Görsel 25-27).

5.2.5 Muradiye Külliyesi

Katalog No: 2.5

Yeri: Bursa/Osmangazi İlçesi/ Muradiye Mahallesi

İnşa Tarihi: XV. Yüzyıl

Mimarı: Bilinmiyor.

Banisi: II. Murad

Görsel No: 28-29

Çizim No:10

Tarihçe:

Bursa sultan külliyelerinin son örneği olan Muradiye Külliyesi, Bursa Kalesinin kuzey batı eteklerinde sultan II. Murad tarafından inşa ettirilen ve bulunduğu semte de adını veren cami, medrese, hamam, imaret, çeşme ve türbeden oluşan yapılar topluluğudur (Sabuncuoğlu, 2014, s. 52). Caminin batısında medresesi, caminin kuzeydoğu köşesinde dik bir yamacın kenarında bulunan imareti, medresenin batısında hamamı, caminin güneybatısında II. Murad'ın türbesi, şadırvanları ve külliye içerisindeki diğer türbeleri ile biri cami avlusunun doğu girişinin yanında diğeri ise medresenin batısında yer alan çeşmeleriyle külliyenin çekirdek alan içerisinde 31.420m²'lik bir alanı kapladığı bilinmektedir (Anonim, 2013, s. 29; Altıntaş, 2008, s. 5). Muradiye külliyesi bünyesinde 13 adet türbe bulunmaktadır. Türbeler; II. Murad Türbesi, Şehzade Ahmed Türbesi, Şehzade Mustafa Türbesi, Şehzade Mahmut Türbesi, Alaaddin Türbesi, Cem Sultan Türbesi, Saraylılar(Cariyeler) Türbesi, Hatuniye(Hüma Hatun) Türbesi, Gülşah Hatun, Mükrim Hatun, Gülruh Hatun, Ebe Hatun ve Şirin Hatun Türbesidir (Altıntaş, 2008, s. 4) (Çizim 10).

Külliyenin bulunduğu yerleşim yeri önceleri Semaviye Mahallesi Olarak tanınırken, II. Murad'ın 1420'lerde külliye yapıldığıyla Muradiye adı ile anılmaya başlamıştır (Albayrak, 2015, s. 21). II. Sultan Murad devrinde şehir tam olarak gelişimini tamamlamış ve yerine oturmuş bir vaziyete girmiştir. Önceki padişahlar döneminde kalenin altından Çınar Özü'ne kadar açılmış olan şehrin doğu ucu, Muradiye denilen cennet bahçesi ile tam olarak yerleşmiştir. Muradiye

Külliyesi, cami, medrese ve türbeler zinciri ile şehrin kuzey batı eteklerini Bursa'nın en güzel parçası haline getirmiştir (Ayverdi, 1972, s. 275).

Muradiye Külliyesi, kendinden önce inşa edilen Orhan Gazi, I. Murad Hüdavendigâr, Yıldırım Bayezid ve Yeşil külliyesi gibi şehrin açılımını ve gelişimini sağlamak amacıyla şehrin kuzey batı varoşlarında inşa edilmişse de külliye binaları onlar gibi dağınık değil, çizgi halinde bir hat üzerinde planlanmıştır (Yavaş, 2013, s. 14).

Muradiye Cami, külliyenin ana binası niteliğindedir. Muradiye Medresesi caminin 40 metre batısında, cami ile aynı hizada inşa edilmiştir. İmaret, caminin kuzey doğu köşesinde dik bir yamacın kenarına yakın bir yerde bulunmaktadır. Muradiye Hamamı, medresenin batısında dört yol ağzında inşa edilmiş, sonradan yapılan yol düzenlemeleri nedeniyle külliye bahçesinin dışında kalmıştır. II. Murad'ın Türbesi, caminin güney batısında yer almaktadır. Külliyenin içerisindeki diğer türbelerin tamamı ise aynı bahçe içerisinde. Türbelerin haricinde caminin güneydoğusunda büyük bir alanı kaplayan mezar taşına sahip bir mezarlık ve Muradiye Medresesi'nin doğu duvarının hemen yanından küçük bir mezarlık alanı daha bulunmaktadır. Külliyenin içerisinde üç adet şadırvan ve iki adet çeşme bulunmaktadır. Şadırvanlardan biri caminin son cemaat yerinin önünde diğer ikisi ise türbelerin arasında yer almaktadır. Çeşmelerden biri cami avlusunun doğu girişinin yanında diğeri ise medreseye ait olup medresenin batısında yer almaktadır (Altıntaş, 2008, s. 5).

Külliyenin ana yapısı olan cami, bir buçuk yıl gibi kısa bir sürede yapılarak 1426'da tamamlanmıştır. Yıldırım Cami ve Yeşil Cami gibi özenle yapılmış yapılardan sonra Muradiye Cami, Orhan Cami'nin sadeliğine hem plan hem de kitlesel dengesiyle bir geri dönüş niteliğindedir. Kesme taştan özenle yapılan Yıldırım ve Yeşil Caminin aksine Muradiye Camide, üç sıra tuğla hatıllı, dere taşından yapılan alışılmış duvar örgüsüne dönüldüğü görülmektedir (Yenal, 2012, s. 193). Cami, 1855 depreminde hasar görmüş ve o tarihlerde Bursa Valisi olan Ahmet Vefik Paşa yıkılan ve hasar gören yapıları onarmak üzere Leon Parville adında bir Fransız mimarı görevlendirmiştir. Ancak bu mimarın gerçekleştirdiği onarımlar, yapının üslubu ile tam bir uyum içerisinde olmamış XIX. yüzyıl zevk ve inşa gelenekleri ile onarıldığı için cami bazı değişikliklere uğramıştır (Öney, 2000, s. 113).

Cami ile aynı hizada bulunan Muradiye Medresesi, 1426 yılında inşa ettirilmiş olup Bursa'nın orijinal abidelerinden biridir. Medrese, tuğla işçiliğinin en güzel örneklerinde biridir. Fakat 1951 yılında yapılan onarım ile yapının üslubu ve karakteri bozulmuştur. Genel görünüş olarak Selçuklu medreselerini andıran yapı kare bir avlu etrafında 16 öğrenci hücresi, giriş ve bir dershaneden oluşmaktadır. Güney cephesine birleştirilen dersane eyvanı hariç dikdörtgen plana sahiptir (Berik, 1966, s. 14; Altıntaş, 2008, s. 19). Medrese, harabe halde iken dönemin sağlık bakanı tarafından 1951 yılında restore ettirilmiş ve Verem Savaş Dispanseri olarak kullanılmaya başlanmıştır ve günümüzde de bir sağlık kurumu olarak kullanılmaya devam etmektedir (Yavaş, 2013, s. 16).

Külliyenin en batısında ve dört yol ağzında yer alan hamam üç sıra moloz taş ve üç sıra tuğla hatıllı olarak inşa edilmiş çok basit ve sade bir yapıdır. 1986 yılına kadar dökümhane olarak kullanılmakta iken bu tarihte onarılıp yine aslına döndürülmüştür. Son olarak Bursa valisi Şahabettin Harput tarafından özürülü vatandaşlar için iyileştirme merkezi olarak düzenlenmiş ve hizmete açılmıştır. Caminin kuzey doğu köşesinde bulunan Muradiye İmaretleri ise moloz taştan inşa edilmiş ve alaturka kiremitlerle kaplanmıştır. Sosyal açıdan düşünüldüğünde külliyelerin en önemli yapılarından biri olan imaretler, insanlara ücretsiz yemek dağıtan kurumlardır. “fukaranın, yetimlerin, miskinlerin ve acizlerin doyurulması” emrine uyarak inşa edilen bu yapılar, o mahalle halkına hizmet ederler. Muradiye İmaretleri de bu amaçla inşa edilmiş uzun yıllar depo halinde ve bakımsız kaldıktan sonra 1996 yılında restore edilmiştir. Günümüzde ise Daruzziyafe olarak kullanılmaktadır (Yavaş, 2013, s. 17).

Külliyenin avlusunda toplam 13 türbe yer almaktadır. Bu türbeler her ne kadar Muradiye Türbeleri olarak adlandırılıyorsa da, bunların cami ile aynı dönemden olmadıkları, 1449 ile 1573 yılları arasında kalan, yaklaşık 125 yıllık bir zaman dilimi içinde inşa edildikleri bilinmektedir (Ersoy, 1990, s. 27).

Muradiye Külliyesi, Semerkant'taki Şah Zinde ve İstanbul'daki Eyüp Sultan ile birlikte, Türk İslam dünyasının sayılı türbe topluluklarından birisini bünyesinde toplamaktadır. Asırlık çınarların gölgelendirdiği, havuzlardan su seslerinin yayıldığı, sessiz ve dingin bir bahçenin içinde, katı bir geometriye uymaksızın dağılmış bulunan irili ufaklı Muradiye Türbeleri, derviş kökenli Osmanlı mimarisinin, diğer kültür ortamlarında her zaman ürkütücü ve soğuk olan mezar mimarisine giydirmeyi başardığı huzur verici dış görünüşün en güzel örneklerinden biridir. Türbelerin çoğu XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın başlarına aittir. Muradiye Türbelerinin en eskisi, külliyenin banisi olan II. Murad'a aittir (Tanman M. B., 1892, s. 15).

Külliye inşaatı II. Murad vasiyeti üzerine Bursa dışında öldüğü takdirde cesedinin nakledilerek bir Perşembe günü nakledilmesini ve çok yakın olmamak kaydıyla oğlu Alâeddin Ali'nin yanına ve doğrudan toprağa gömülmesini istemiştir. 1451 tarihinde Edirne'de rahatsızlanıp vefat etmiş ve Bursa'da inşa ettirilen türbesine gömülmüştür. Vasiyetnamesinde, türbesinin dört köşe, üstü açık ve çevresinin kapalı olmasını, yanına kimsenin gömülmemesini istediği bilinmektedir (Öney, 2000, s. 116). Günümüzde II. Murad türbesinin kendi vasiyetine uygun olarak kare şeklinde, üzerine yağmur yağması için üstü açık, hafızların Kuran okuması için etrafı galerili olarak inşa edilmiş II. Murad'ın kendisi de doğrudan toprağa gömülmüştür (Yavaş, 2013, s. 17) (Görsel 28-29).

Bursa şehri, II. Murad döneminde hızla büyüme ve toparlanmaya başlamıştır. II. Murad'ın yaptırdığı Muradiye Külliyesi ve Fazlullah Paşa, Hacı İvaz Paşa, Hasan Paşa, Umur Bey, Cebe Ali Bey gibi birçok paşanın yaptırdığı vakıflar ile yeni bölgeler ve mahalleler meydana gelmiştir. 1432'de şehri gören bu de la Broquiere de Bursa'yı çok güzel bir yer, şehrin çarşılarında her cins ipekli kumaşın, değerli taşların ve incilerin ucuz fiyatla satın alınabildiği, Ceneviz, Venedik ve diğer devletlerin tüccarlarının ticari faaliyetlerini sürdürdüğü önemli bir ticaret merkezi ve Türklerin en muazzam beldesi şeklinde vasıflandırdığı bilinmektedir (İnalcık, 1992, s. 446).

Osmanlı döneminde cami, medrese, türbe, imaret, darüşşifa, han ve hamam gibi yapılar topluluğu bir şehrin planının öğelerini oluşturuyordu. Genellikle birbirinden uzak ve şehrin silüetine egemen yerlerde kurulan bu yapıların araları da diğer vakıfların yaptırdığı yapılar ile doldurulunca şehir, klasik şeklini almış oluyordu. Bursa da ilk beş padişah döneminde, bu tür bayındırlık faaliyeti sonucu yaratılmış bir şehirdir. Şehrin belli başlı külliyelerinin her biri, kuruldukları yer açısından şehrin silüetinde belirginleşecek bir özelliğe ve etraflarında kısa süre de bir şehir semti ortaya çıkarma özelliğine sahiptirler. Bu gelişmede en önemli rolü dini ve sosyal yapılar oynamıştır. Başta padişahlar olmak üzere hanedan mensupları, devlet görevlileri ve halktan bazı kişilerin tesis ettikleri vakıflarla canlandırılan bu yapılar, şehrin gelişimini sağlamıştır (Özcan G. , 2017, s. 70-74).

5.3 CAMİLER

5.3.1 Alâeddin Bey Cami

Katalog No: 3.1

Yeri: Bursa/Osmangazi İlçesi/ Alâeddin Mahallesi

İnşa Tarihi: H. 726/M.1326/27 ve H.1278/M.1861/62

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Alâeddin Bey ve Sultan Abdülaziz (Anonim, 2011, s. 53)

Görsel No: 30-31

Çizim No: 11

Tarihçe:

Hisar içinde cami ile aynı isimle anılan Alâeddin caddesinin sonunda yer alan cami ilk olarak 1326/27 yıllarında Orhan Gazi'nin kardeşi Alâeddin Bey tarafından yaptırılmıştır. 1855 depreminde önemli ölçüde hasar gören cami 1861/62 yıllarında Sultan Abdülaziz döneminde yeniden yaptırılmıştır (Anonim, 2011, s. 53). Alâeddin caddesinin sonunda yer alan yapı, Bursa'da yapılan ilk cami olarak gösterilmektedir. Dört sütunlu üç bölümlü son cemaat yeri bulunan cami kare planlıdır (Çizim 11). 1861-62 yıllarında önemli ölçüde onarım gören Alâeddin Cami, Osmanlı devletinin ilk devir yapılarında, "Ters T" planlı camilerin gelişmesine öncülük etmiştir. Caminin avlusu eski bir duvarla çevrilidir ve doğusunda yer alan tuğla ile örülü minaresi de orijinaldir. Avlunun batısında eski bir yapının izleri de vardır. Ayrıca avlunun batısında çok sayıda eski ve güzel taşlı mezarlar bulunmaktadır. Caminin dış kapısının yanında büyük Osmanlı kemeri altında bir çeşme ile anıtsal bir çınar ağacı da bulunmaktadır (Kaplanoğlu, 2003, s. 63).

1855 depreminde zarar gören caminin 1861-62 yılında yapılan tamirde bazı kısımları değiştirilmiş, revakı yeniden yapılmış ve cephesine Türk sanatına çok yabancı üçgen alınlık eklenmiştir. 1960 yılında Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından tamir yaptırılmış ise de 1861-62 tamirinde esas mimariyi bozan bazı unsurlar kaldırılmamış orijinal biçime dönülmemiştir (Eyice, 1989, s. 323).

Alâeddin Bey'in şehrin batı ucundaki Kaplıca Kapısı civarında yaptırdığı bu cami etrafında bir mahalle meydana gelmiştir ve bu mahalle de kendi adını taşımaktadır. Âşık paşazade ve Osman Neşri gibi Erken Osmanlı Devrini anlatan kaynaklarda da Alâeddin Bey'in evinin bu caminin yanında olduğu bilinmektedir. Bu özellikleri ile cami, Bursa'da Türk hâkimiyetinin ilk eseri ve işareti olarak özel bir değere sahiptir (Yenal, 2012, s. 146; Eyice, 1989, s. 323) (Görsel 30-31).

5.3.2 Ayasofya (Orhan) Cami

Katalog No: 6.2

Yeri: Bursa/ İznik İlçesi/ Mahmut Çelebi Mahallesi

İnşa Tarihi: H. 731/ M. 1331

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Bilinmiyor

Görsel No:32

Çizim No: 12

Tarihçe:

Orhan Gazi tarafından İznik fethedildikten sonra bir fetih işareti olan şehirdeki en büyük kilisenin camiye çevrilmesi İznik'te de gerçekleştirilmiş şehrin merkezinde ki Ayasofya Kilisesi camiye çevrilmiştir. Böylece şehri imar etme yolunda ilk adım atılmıştır. Sur içerisinde Kılıçarslan Caddesi ile Atatürk Caddesinin birleştiği köşede yer alan Ayasofya kilisesinin konumu hiçbir dönemde değişmemiştir.

Ayasofya Kilisesinin inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. 787 yılında yapılan VII. Ökümenik Konsili burada yapılmıştır. Kaynaklarda adı da ilk kez bu konsil ile anılmıştır. Kilisenin mimari özellikleri ve Sanat Tarihi içerisinde yerini inceleyen araştırmacılar yapıyı genel olarak VIII. yüzyıl içerisinde değerlendirmişlerdir. N. Brunoff incelemeleri sonucunda dört ayrı yapı dönemi tespit etmiştir. A.M. Schneider ise kiliseyi üç ayrı döneme ayırmıştır. Schneider'e göre ilk yapı V. ve VI. yüzyılda bazilikal planlı ve üç nefli bir yapıdır. 1065 yılındaki deprem sonrasında da ikinci dönem olarak alan Schneider kilisenin zemininin yükseltilerek kubbeli postoforium hücrelerinin eklendiğini ve neflerin payelerle sınırlandırıldığını söylemektedir. Üçüncü dönem olarak ise Orhan Gazi'nin 1331 yılında İznik'i fethettikten sonra kiliseyi camiye çevirerek yaptığı değişiklikler ve eklemeler dönemidir (Ötügen, Durukan, Acun, & Pekak, 1986, s. 208).

Orhan Gazi'nin İznik'i fethettikten sonra camiye çevirdiği kiliseyi kaynaklar “*Bir ulu kilisa'yi cami itdi*”, “*Bir ulu kilisa'yi Cuma mescidi idüp bir manastır'ı medrese kılub*” şeklinde ifade etmişlerdir. Evliya Çelebi ise “*Asıl şehir yirmi altı mihrabdır. En meşhuru Orhan Gaazi Cami'idir. Kiliseden cami'e tahvil edilmiş kurşunla mestûr bir ma'bed-i azimdir. Çarşı içinde olmağla cemâat-i kesîreye mâlik bir minareleridir. Lakin muahharen yandığından Süleyman Han Mimar Sinan'a tamir ittirmiştir.*” şeklindeki ifadeleri ile en meşhur ve en önemli caminin bu cami olduğunu belirtir (Ayverdi, 1966, s. 160).

Kilisenin dikdörtgen planlı üç nefli bir bazilika olduğu, doğu yönünde içten yuvarlak dıştan yedi cepheli bir apsisi bulunduğu bilinmektedir. Orhan Gazi tarafından camiye çevrildikten sonra ise güney nefin güney duvarına bir mihrap eklenmiş giriş bölümünün kuzey batı köşesine de kare kaideli bir minare yapılmıştır (Yılmazyaşar H. , 2003, s. 96).

Kanuni Sultan Süleyman döneminde çıkan yangında harap olan yapı Mimar Sinan tarafından onarılmıştır. Zemini yaklaşık 1 metre yükseltilerek giriş sahnelerinin aralarındaki kemerler ve bunları taşıyan sütunlar kaldırılmış yerine dört büyük paye yerleştirilmiş ve bu payelere oturan büyük kemerli açıklıklar yapılmış ve böylece namaz saflarının mihrabı görmesi sağlanmıştır. Batıdaki giriş bölümünün güney yönüne de beş bölümlü ikinci bir mihrap eklenmiştir (Eker, 2007, s. 90) (Çizim 12).

Mimar Sinan tarafından yapılan tamirlerle büyük ölçüde mimarisi değiştirilerek yenilenen cami'nin ikinci defa ne zaman harap duruma geldiği bilinmemektedir. Yabancı seyyahlardan J. Von Hammer 1804 yılında İznik'e uğradığında Ayasofya'yı harap ve yarı yıkık durumda bulmuştur. Bu bilgiye göre caminin XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren terk edildiği XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyılın başlarında harap ve yıkık durumda olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımsızlık iki yüzyıldan fazla sürmüş caminin içi yeşillikler ve sarmaşıklar ile kaplanmıştır. 1935'lerde A.M. Schneider tarafından çalışmalar yapılmış, 1953'te içindeki kalın toprak tabakası müzeler idaresince kaldırılmıştır. Son yıllarda içi ve etrafı temizlenmiş duvarlarına bazı eklemeler yapılmış ve yapı koruma altına alınmıştır (Eyice, 1991, s. 220) (Görsel 32).

5.3.3 Hacı Özbek Cami

Katalog No: 3.3

Yeri: Bursa / İznik İlçesi

İnşa Tarihi: H.734/ M.1334

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Hacı Özbek B. Muhammed (Ötüken, Durukan, Acun, & Pekak, 1986, s. 204)

Görsel No:33

Çizim No:13

Tarihçe:

Sur içinde şehrin doğusunda Lefke Kapıya giden ana caddenin kenarında yer almaktadır. Hacı Özbek Cami'nin inşa tarihini veren üç satırlık kitabesinden 1334 yılında Hacı Özbek b. Mehmed tarafından inşa ettirildiği anlaşılmaktadır (Eyice, 1996, s. 492)

İnşa tarihini veren kitabesi şu şekildedir; “*kad ‘ammere hâzihi’l-mescidi-l-mübârek. Hâlisân muhlisan li-vechillâhi Teâlâ., Hacı Özbek bin Muhammed târihuhu fi seneti erba’ ve selâsin ve seb’a mia (Bu mübarek mescidi imar etti. Allah’ın rızasını halis ve temiz bir şekilde isteyerek. Hacı Özbek bin Muhammed, tarihi yedi yüz otuz dört senesindedir.)*”(Ötüken, Durukan, Acun, & Pekak, 1986, s. 205).

Hacı Zeynel Mescidi, Çarşı Mescidi gibi çeşitli isimlerle anılan caminin revak kısmının yıkıldığı ve kapsamlı bir onarım gördüğü 1940 yılındaki yol genişletme çalışması sırasında giriş bölümünün yıkılmasıyla kitabesinin batı tarafındaki pencerenin içine yerleştirildiği 1959 yılındaki diğer bir yol çalışması sırasında da son cemaat yerinin yıkıldığı bilinmektedir (Eker, 2007, s. 94).

Orijinal yapının kare bir plana sahip tek kubbeli bir ibadet mekânı ile yapının batı duvarına bitişik üç bölmeli bir son cemaat yerinden ibaret olduğu ve minaresinin bulunmadığı bilinmektedir. Kubbe kasnağına kadar moloz taş ve tuğla hatıl ile inşa edilen yapının dörtgen bir kasnak üzerine oturan kubbesinin çok belirgin olması bu küçük yapının ilk dönemlerde yapılmış olmasından kaynaklanmaktadır. 1959 yılındaki yol genişletme çalışmalarından sonra mihrabın karşısına kapalı bir son cemaat yeri yapılmış, yapının sokağa bakan duvarına pencereler eklenmiş, orijinal kapı pencere haline getirilmiş ve dört eş pencereci bir cephe düzeni ortaya çıkmıştır. Cami içinin orijinalliği ise harime eklenen ahşap balkon dışında korunmuştur (Kuran, 1964, s. 8; Yetkin, 1965, s. 223) (Çizim 13).

Selçuklu döneminde Konya ve çevresindeki ilk kubbeli mescit modelinin batıya geldiğini göstermesi açısından, kubbeli mekânda alt yapı ile kubbe arasında Türk üçgenleri kullanılması, kubbesinin Bizans geleneğinde olduğu gibi kiremitle örtülmesi, duvarlarında taş tuğla almaşıklığı ile yerel Bizans duvar tekniğini sürdürmesi, tarihi bilinen ilk camiden başlayarak Anadolu Selçuklu çağının yapı tipleri ile yerel inşaat tekniklerinin Osmanlı mimarisinin yüzünü oluşturan bir İslami biçim olan yerel yapı tekniğinin birleşimi olması gibi pek çok açıdan öncü durumunda olan bir yapı olmuştur. Ayrıca Hacı Özbek Cami İznik'te Müslüman Türklüğün ilk simge yapısı olması bakımından da önemlidir (Kuban, 2007, s. 125) (Görsel 33).

5.3.4 Orhan İmaret Cami

Katalog No: 3.4

Yeri: Bursa / İznik İlçesi

İnşa Tarihi: H.735/ M.1335

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Orhan Gazi (Aslanapa, 2004, s. 226).

Görsel No:-

Çizim No:14

Tarihçe:

Sur dışında, Yenişehir kapısından 400 m kadar dışarıda yolun sol tarafında Orhan Gazi tarafından inşa edilen imaret caminin inşa tarihi 1335'tir. İznik şehrinin ilk camisi olan Hacı Özbek Cami 1334 tarihli olduğuna göre bu yapının bulunan kitabesindeki 5 rakamı ile Cami'yi 1335 yılına tarihlemek mümkündür (Aslanapa, 2004, s. 226).

Evliya Çelebi İznik'in camilerinden bahsederken en eskisinin Yenişehir Kapısı dışındaki Orhan Mescidi olduğunu ancak bu yapının cemaat tarafından terk edilmiş kendine has bir cami olduğunu söylemiştir. Kitabesinde geçen "*İmaret-i şerife*" ifadesinden caminin ayrıca bir matbahhanesi olduğu da bilinmektedir (Yüksel, 1984, s. 164; Aslanapa, 2004, s. 223). Mehmed Neşri'nin "*Taamın Orhan kendi elile üleşdirüp çerağın dahi gice kendi eliyle uyardı*" şeklindeki ifadesinden de matbahhanesinin olduğu anlaşılmaktadır (Neşri, 1949, s. 169).

Bulduğu yer Orhan imareti mahallesi olarak adlandırılan bu caminin günümüze sadece kalıntıları ulaşabilmiştir. 1962-63 yıllarında yapılan kazı çalışmaları sonucunda dikdörtgen planlı, kuzey güney doğrultusunda giriş ve ibadet mekânı ile onlara bitişik iki yan mekânın bulunduğu, kuzeyde ise 5'i yıkılmış 1'i çevredeki bir arazide bulunmuş 6 sütunlu bir son cemaat yerinden oluştuğu anlaşılmıştır. Ön mekânın arka mekândan 40 cm daha alçak olan yapının inşasında kesme taş, devşirme malzeme, tuğla, harç ve moloz taş kullanıldığı bilinmektedir.

Herhangi bir iz veya kalıntısına ulaşamayan minaresinin son cemaat yerinin batı köşesinden çatı hizasında yükseldiği oradaki insanların verdiği bilgilere göre tahmin edilmektedir. İlk Osmanlı camilerinin Ters T planlı yapısına uygun olan bu cami Osmanlı döneminin kanatlı camilerinin öncüsü olmuştur (Ötüken, Durukan, Acun, & Pekak, 1986, s. 244; Aslanapa, 2004, s. 226) (Çizim 14).

Etrafında kendi adıyla bir mahalle meydana gelen Orhan İmaret Cami onunla birlikte inşa edilen hamamı ile de hem şehirleşmeye katkı sağlamış hem de Erken Osmanlı şehirleşmesinde görülen sur içi ve sur dışındaki mimari faaliyetlerle planlı ve karşıt bir şehirleşmenin ilk örneklerinden biri olmuştur.

İmaret kelimesi genel olarak ihtiyaç sahiplerine yemek dağıtmak üzere kurulmuş olan hayır evi yani aş hane anlamında kullanılmaktadır. Osmanlı mimarisinde ise yaygın olarak Erken Osmanlı dönemi Ters T planlı zaviyeleri, Osmanlı külliyesi içinde yer alan mutfakları ve bir şehri imar etmek için inşa edilen tüm yapı türlerini tanımlamak gibi üç farklı anlamda kullanılmıştır. Osmanlı'nın mimari programında yer alan yapılar zaviyeli cami, Ters T planlı cami, imaret, Bursa tipi camiler, çok fonksiyonlu yapılar, tabhaneli cami gibi çok işlevli yapılar olarak anılmıştır. Bu yapılardan da bazıları hala imaret olarak adlandırılmaktadır. Orhan Gazi İmaret Cami de bu yapılardan biridir (Budak, 2016, s. 22).

5.3.5 Hacı Hamza Bey Cami

Katalog No: 3.5

Yeri: Bursa / İznik İlçesi

İnşa Tarihi: H. 746/ M. 1345

Mimarı: Hacı Ali (Aslanapa, 2004, s. 228)

Banisi: Hacı Hamza b. Erdemşah (Eyice, 1996, s. 479)

Görsel No:-

Çizim No:15

Tarihçe:

Bir diğer adı Çukur Cami olan bu yapı sur içinde şehrin merkezinde Ayasofya Cami'nin karşısında Lefke Kapısına giden ana caddenin kenarında bulunmaktadır. Caminin kapısı üzerinde yer alan dört satırlık kitabesinden 1345 yılında Hacı Hamza b. Erdemşah tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Eyice, 1996, s. 479).

Tek kubbeli, önünde az derin bir eyvan biçiminde bir son cemaat yeri olduğu ve kalın, kısa gövdeli bir minaresinin bulunduğu ancak eski fotoğraflardan anlaşılabilir (Aslanapa, 2004, s. 228). Yunan işgali sırasında tahrip edilmiş olan yapı 1930'lu yıllarda İznik Belediyesi tarafından restore edilmek yerine tamamen yıktırılmıştır. Bu yüzden yapıdan günümüze herhangi bir iz ulaşmamıştır. Osmanlı beyliğinin ilk merkezi olan İznik'te yaptırılan ilk eserlerden biri olduğu için özel bir değer ve öneme sahiptir (Eyice, 1996, s. 479) (Çizim 15).

5.3.6 Şahadet Cami

Katalog No: 3.6

Yeri: Bursa / Osmangazi İlçesi/ Osmangazi Mahallesi

İnşa Tarihi: H. 767/ M. 1365

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: I.Murad (Anonim, 2011, s. 187).

Görsel No:34-35

Çizim No:16

Tarihçe:

Şahadet Cami, Hisar içinde Sultan I. Murad tarafından 1365 yılında Bey Sarayı'nın karşısında inşa ettirilmiştir (Anonim, 2011, s. 187). Osmangazi Türbesi'nin 100 metre güneybatısında bulunan Şahadet Caminin, Âşık paşazade ve Neşri gibi araştırmacıların Erken Osmanlı Devrini anlatan kaynaklarında Hüdavendigâr Gazi eseri olduğu belirtilmiştir. I. Murad, caminin açılışını yaptıktan sonra Kosova savaşında şehit olduğu için camiye Şahadet Cami adı verilmiştir. Ayrıca kale içinde yer alması nedeniyle Kale Cami de denilmektedir. Caminin doğu kapısı üzerinde mermerden bir kitabe bulunmaktadır. Ancak bu kitabenin bu camiye ait değil de bugün tamamen yıkılmış durumdaki Orhan Camiye ait olduğu, 1855 yılında harap olan Şahadet Caminin 1890-92 yıllarında tamir edilirken Vali Celaleddin Paşa tarafından buraya yerleştirildiği bilinmektedir (Tatar, 2019, s. 79).

Cami, Bursa'da yapılmış olan çok direkli ve çok kubbeli ilk halk camisidir. Bu tip cami planı I.Murad Hüdavendigâr döneminde başlamıştır. Arka arkaya iki eşit bölüm ile dört bölümlü son cemaat yerinden oluşan caminin üzeri iki büyük kubbe ile örtülmüştür. 1945 yılına kadar yıkık olarak kalan cami, askeri malzeme deposu olarak da kullanılmıştır. 1951 yılında Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından aslına uygun olarak onarılmış olan cami günümüzde ibadete açık durumdadır (Kaplanoğlu, 2003, s. 255) (Çizim 16).

Bursa'nın en güzel sokaklarından biri olan Kale Sokak'ın sonunda, sokakla bütünleşen Cami, Bursa'nın en önemli tarihsel anıtlarından biridir. Hisar içinde, Devletin güçlenip genişlemesine paralel olarak Bey Sarayı dışında I. Murad'ın yaptırdığı şehrin ilk ulu cami olan bu yapının etrafında Cam'i Kala veya Sarayı olarak anılan bir mahalle meydana gelmiştir (Kaplanoğlu, 2003, s. 256; Yenal, 2012, s. 146) (Görsel 34-35).

5.3.7 Demirtaş (Timurtaş) Cami

Katalog No: 3.7

Yeri: Bursa/ Osmangazi İlçesi/ Demirtaş Paşa Mahallesi

İnşa Tarihi: H. 792/ M. 1390

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Kara Timurtaş Paşa'nın Oğlu Ali Bey veya Kara Timurtaş Paşa (Anonim, 2011, s. 199)

Görsel No:36-37

Çizim No: 17

Tarihçe:

Cami, İnönü caddesinden kuzeye doğru ilerlerken, sağda cami, imaret ve hamamdan oluşan külliye içinde yer almaktadır. Demirtaş mahallesinde bulunan cami, 1390 tarihinde Kara Timurtaş Paşa'nın oğlu Ali Bey tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Ancak bazı kaynaklarda, yaptıranın Yıldırım Bayezid'in emiri Kara Timurtaş Paşa olduğu da belirtilmektedir (Anonim, 2011, s. 199).

İlk aşamada mescit olarak yaptırılmış olan cami 1573 yılında camiye çevrilmiştir. Ters T planlı camiler grubundan olan Demirtaş Cami, ortada merkezi bir kubbe yanlarda ve doğu-batı eyvanları güney yönde tonoz örtülü bir bölme ile genişletilmiştir. Kuzey yönünde orta bölmesi diğerlerine göre geniş olan beş bölümlü son cemaat yeri yer almaktadır (Anonim, 2011, s. 199; Ötügen & Durukan, 1983, s. 44) (Çizim 17).

Caminin minaresi ana yapıdan seksen metre kadar uzakta bağımsız küçük bir yapı halindedir. İki aşamada yaptırılan minarenin kenarları yaklaşık üç metre olan altıgen planlı yapı, altıgen tuğla ayakların taşıdığı minarenin ayakları arasında küçük bir şadırvan yer almaktadır. Döneminin en özenli tuğla işçiliğinin sergilendiği minarenin Osmanlı mimarlığında başka bir örneği daha bulunmamaktadır (Yenal, 2012, s. 196).

Tonozlu küçük bir yapı olan imaretin ise son cemaat yerinin batı ucunda 11 metre uzunluğunda binaya bitişik bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Bu iki ilginç özelliği ile cami Osmanlı mimarlığında yapılara sonradan verilen işlevlerin yerleştirilmesinde bu iki farklı yapısal ve mekânsal çözüm dikkat çekmektedir. Kapısının üzerinde 1966 yılı tamirat kitabesi olan caminin bahçesinde 15-20 kadar ilginç ve oldukça eski mezar vardır. Timurtaş Paşa'nın ve ailesine ait olan mezarların bazıları Bursa'nın en ilginç mezar örnekleridir (Kaplanoğlu, 2003, s. 113; Yenal, 2012, s. 196).

1573'te Demirtaş Mescidi, şehrin bir tarafından olup mahalleye yakın bir cami olmadığı için kış günlerinde ve bazı zamanlarda orada oturan insanlar, zayıf ve ihtiyar kimselerin Cuma sevabından mahrum kaldıkları vakıf sahiplerine bildirilmiştir. Hayırseverlerden Derviş Çelebi ise kendi vakıflarından mescidin camiye çevrilmesi için izin istemiştir. Ali Bey ise babası Demirtaş Paşa'dan kendisine kalan Geyve'deki Tekur Pınarı köyündeki hissesini bu camiye vakfetmiştir (Kepecioğlu, 2009, s. 270).

Demirtaş Paşa'nın o yıllarda şehrin dış kesimlerinde daha sonra çevrelerinde oluşabilecek yerleşmelerin odağı olma öngörüsüyle bu yapıyı yaptırdığı bilinmektedir (Yenal, 2012, s. 195) (Görsel 36-37).

5.3.8 Yeşil Cami

Katalog No: 3.8

Yeri: Bursa/ İznik İlçesi

İnşa Tarihi: H.780- 794/M.1378-1392

Mimarı: Hacı Musa

Banisi: Çandarlı Hayreddin Paşa ve oğlu Ali Paşa (Aslanapa, 2004, s. 228)

Görsel No:38

Çizim No:18

Tarihçe:

Şehre hâkim bir konumda olan ve bu konumuyla şehrin görünümünü belirleyen Yeşil Cami sur içerisinde şehrin doğusunda yer almaktadır. İki kitabesi bulunan yapının hariminin kuzeyinde ana giriş kapısının üzerinde yer alan birinci kitabesine göre imaretin inşasına I. Murad döneminde Cendereli Ali b. Halil'in izni ile 1378-1379 yılında başlanıp inşa edildiği, ikinci kitabesine göre ise mimarının Hacı Musa⁶ olan Mescidin inşasına Hayreddin Paşa'nın emriyle başlandığı ancak onun 1387 yılında ölümünden sonra oğlu Ali tarafından 1391-1392 yılında tamamlandığı yazılıdır (Ötüken, Durukan, Acun, & Pekak, 1986, s. 259).

Tek kubbeli olan bu caminin üç gözlü bir son cemaat yeri vardır. Tavanı aynalı tonoz olan son cemaat yerinin orta bölmesindeki kubbesinin yüksekliği yapının asıl kubbesinden daha yüksektir. Dışarıdan on iki köşeli kasağa oturan 11 m çapındaki büyük kubbe diğer sivri uçlu iki küçük kubbenin aksine tam bir yarım küre biçimindedir (Kuran, 1964, s. 15) (Çizim 18).

⁶İznik'teki Hacı Hamza Kümbetinin mimarı olan Hacı Ali'den sonra bilinen ikinci mimar.

Bütün sütun başlıkları ve mimari süslemeleri orijinal olan yapının mihrabı köşe sütunları ile mukarnaslı nişli geometrik geçmeler, rumi ve palmet süslü kabartmalarla süslü en eski ve döneminin en güzel Osmanlı örneği olup yeni bir üslubun doğuşunun da simgesidir. Alt kenarındaki geniş kuşakta birbirini kesen büyük sekizgenler ile düğüm ve yıldız motifleriyle Eski Türk ve Selçuklu örnekleriyle bağdaştırılan minaresinin yeşil, firuze, sarı ve mor renkli çinilerle süslenmiş tezyinatı da camiye adını vermiştir. Tek kubbeli klasik camilerde mekânı genişletmek için tek kubbeli mekânın öne doğru uzatılarak genişletilmesi yeni bir deneme çalışması olan iç ve dış mekânı ile abidevi bir etki bırakan bu yapı, doğu ve batı yönünde açılan iki kanat pencere sıraları ile Bursa Camilerinin pencereli duvarlarına öncü olmuştur. Ayrıca Selçuklu mimarisinden Milas'ta Firuz Bey ve Balat'ta bulunan İlyas Bey Camilerinin mimarisinden etkilenen Yeşil Cami, Selçukludan Osmanlı üslubuna geçişin bir simge yapısıdır (Aslanapa, 2004, s. 15).

Abidevi yapısıyla hem İznik şehrinde hem de Osmanlı mimarisinde önemli bir yere sahip olan İznik Yeşil Cami, XII. yüzyılın sonlarından itibaren bakımsızlıktan harap olmuş ve Yunan işgali sırasında da tahrip edilmiştir. 1956-1960 yılları arasında camisi 1961-1965 yılları arasında ise minaresi onarımdan geçirilmiştir (Çobanoğlu, 2013, s. 495) (Görsel 38).

5.3.9 Çandarlı Ali Paşa Cami

Katalog No: 3.9

Yeri: Bursa/ Osmangazi İlçesi / Ali Paşa Mahallesi

İnşa Tarihi: H. 796/ M.1394'ten Önce

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Ali Paşa (Anonim, 2011, s. 55)

Görsel No:39-41

Çizim No:19

Tarihçe:

Bursa'da kendi adını taşıyan Ali Paşa mahallesinde bulunmaktadır. Ali Paşa'nın bu mahallede cami, zaviye, imaret, medrese ve hamam yaptırdığı bilinmektedir. Caminin batısında olduğu bilinen medrese ve imaret ile doğusunda olduğu bilinen hamam yıkılmıştır (Çorum, 2002, s. 28).

Çandarlı Ali Paşa tarafından yaptırılan bu caminin kesin inşa tarihi bilinmemekle birlikte vakfiyesinin 1394 tarihli olmasından dolayı daha önceki bir tarihte yapıldığı anlaşılmaktadır. Zaviyeli cami tipinde olan yapının son cemaat yeri beş kemerlidir. 1855'teki büyük depremde kubbeleriyle tabhane odaları olan yan kanatları ve orijinal minaresi yıkılmıştır. Kalan mevcut izlerden son cemaat yerinde kemerlerin meydana getirdiği bölümlerin kubbeli oldukları anlaşılmaktadır (Ertuğrul, 1989, s. 428) (Çizim 19).

Ali Paşa Cami, Erken Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmiş benzer işlevdeki yapılar arasında mimari olarak bir ayrıcalık taşımasa da sahip olduğu bezemeleri ile dikkat çekicidir. Cami'nin iç mekân bezemeleri yapıya ait 1394 tarihli vakfiyede geçen “ *Cennet Köşkü*” benzetmesini doğrulamaktadır (Zeyrek, 2004, s. 299-303).

Hayreddin Paşa oğlu Ali Paşa'ya ait ve Arapça olan bu vakfiye de “ Allah'a şükürler olsun (Hamdüsena) ile başlayıp, Allah'ın insanları iyi yola girmesi için Kuran-ı Kerim-i gönderdiğini, salât ve selamdaki şerefin parlak yıldızının Hz. Muhammed (sav) ve yakınlarının üzerine olmasını, namaz borcunu yerine getirdikten sonra dünyanın bir kötülükler dünyası ve bela ocağı olduğunun anlaşıldığını, oturduğu yer yüce olan kerem, âlem ve sancak sahibi, kılıç ve kalem erbabını işe alan, soyu soppu temiz Hayreddin Paşa oğlu Ali Paşa dünyanın halini görünce ona göre hareket edip çareyi ölümle yaşam hallerinde sevabı sonsuz olan sadakada bulduğu” yolunda ifadeler kullanılmıştır. Bu ifadelerden sonra “Bursa'nın üst tarafında ulema, fukara ve miskinlerden gelen müsafirler için erkani muhkem ve binası kuvvetli mamur zaviye bina eyledi. Her kim zaviyenin içine girse cennet köşkünden bir köşk olduğunu zanneder.” cümlesini yazmaktadır. Sonra bu zaviye için bazısı mezkûr şehirde (Bursa'da) bazısı başka yerlerde olan bütün emlakını sayılacak şartlar altında ve tamamını bu zaviyede kullanmak şartı ile vakfettiği, vakfedilen emlaklarını ve burada çalışacak şahısları sayıp 13. sırada “mezbur zaviyeye ki ulemadan gelen müsafirlerin ve mütevellî tarafından kabul edilen müsafirlere Ebu İshak Kazeruni hazretlerine mensub fukaraya ve bu beldenin fukarasından ve yiyeceği olmayan yetimlerinden kimselere vakfeyledi” denilmektedir (Çorum, 2002, s. 31).

XIV. yüzyıl ve XV. yüzyıla ait kalem işi tezhip, minyatür ve ağaç işçiliği gibi farklı bezeme dalları ile karşılaştırıldığında Cami'nin bezeme programı için çağının beğeni düzeyini yansıttığı söylenebilmektedir. Günümüz bilgilerine göre XIV. yüzyıl Anadolu yapılarında görülmeyen motif ve kompozisyon zenginliğine sahip cami'nin bezeme tasarımı aynı dönemde Fars bölgesindeki bezeme ustalarının elinden çıkma, türbe, hangâh gibi mimari yapıların kalem işleri ve kitap bezeme tasarımlarıyla yakın ilişki içindedir. Bu kalem işlerinin Fars bölgesinden gelen ve kendilerine İshaki, Mürşidi veya Kazeruni denen tarikatın dervişleri tarafından yapıldığı ileri sürülmektedir (Zeyrek, 2004, s. 303).

Yapıldığı ilk dönemde mescit iken 1551’de camiye çevrilmiş, Cuma ve bayram namazları kılınmaya başlamıştır. Bursa’nın yangınları bu camiyi birkaç defa yakmış ve her defasında tekrar imar edilmiştir. 1855 yılında olan depremde tamamen yıkılmış, zamanında büyük bir cami iken bu depremden sonra tekrar küçük olarak yaptırılmış ve caminin yanında olan zaviyesi kaldırılmıştır (Kepecioğlu, 2009, s. 126).

Cami, bugünkü şeklini bu deprem sonrasında geçirdiği büyük onarım sırasında almıştır. 1856 yılında tadilattan geçtikten sonra 1997 yılına kadar ibadete açık kalmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından ihaleye verilerek yapılan restorasyon 1999 yılında başlamış ve 2001 yılında tamamlanmıştır. Daha sonra caminin tadilata alınmayan bölümlerinin restorasyonu için tekrar ihaleye çıkarılmıştır. 2004 yılında tamamlanan restore çalışması 2006 yılında da çevre düzenlemesi ile birlikte camiden bağımsız olarak minaresi yapılmıştır (Bardakçı, 2019, s. 73).

Çandarlı Ali Paşa’nın o yıllarda şehrin dış kesimlerinde daha sonra çevrelerinde oluşabilecek yerleşmelerin odağı olma öngörüsüyle bu yapıyı yaptırdığı bilinmektedir (Yenal, 2012, s. 195) (Görsel 39-41).

5.3.10 Orhan Gazi Cami

Katalog No: 3.10

Yeri: Bursa/ Yenişehir İlçesi

İnşa Tarihi: XIV. Yüzyıl

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Orhan Gazi (Aymergen, 1969, s. 10).

Görsel No:42

Çizim No:-

Tarihçe:

Yenişehir'in merkezinde, cumhuriyet alanına yakın bir mesafede yer alan Orhan Gazi Cami kesin tarihi belli olmamakla birlikte XIV. yüzyılda vakıf muhasebe defterlerindeki kayıtlara göre Orhan Gazi tarafından yaptırılmıştır (Aymergen, 1969, s. 10).

İki tapu defterinde cami hakkında “*Cemâat-i huffaz-ı cami-i Orhaniye’de nefis-i Yenişehir on nefer hunta yigirmi müd zikrolan huffazın mezkûr olan buğdayları Yenişehir’de Hüdavendigâr haslalarından virilür deyu mukayeddin der Defter-i Atıyk*” açıklaması bulunmaktadır. Yine bu tapu defterlerindeki “*Ücret-i hamam-i saray hâliyâ mu’attal*” şeklindeki kayıttan saray hamamının camiye vakfedildiği anlaşılmaktadır (Ayverdi, 1966, s. 205).

1882 tarihli bir fotoğraftan üzeri ahşap çatılı, dikdörtgen planlı kargir bir yapı olan caminin önünde ahşap direkli bir son cemaat yerinin de bulunduğu anlaşılmaktadır. 1923 yılındaki onarımdan sonra caminin bir kısmı yeni temeller açılarak büyütülmüş, iki katlı bir son cemaat yerinin de ilave edilmesi ile 20 metre derinliğinde 10 metre genişliğinde bir cami meydana gelmiştir. Yunan işgali sırasında da harap olan caminin birçok kez tamir gördüğü 1923 yılındaki onarımda minaresi hariç gövdeden yeniden yaptırıldığı bilinmektedir. Minaresi Orhan Gazi dönemine aittir (Aymergen, 1969, s. 10; Ayverdi, 1966, s. 206).

Ulu cami olarak da adlandırılan Orhan Gazi Cami şehrin en büyük camisi olmamasına rağmen ilk yapıldığı dönemde Ulu cami sıfatına uygun görülmüş ve halk arasında bu isimle anılmaya devam etmiştir. Osman Gazi tarafından kurulan Yenişehir, Orhan Gazi döneminde merkez olmaktan çıkmış olmasına rağmen burada Orhan Gazi tarafından şehrin merkezinde şehirleşmenin önemli bir parçası olan caminin yaptırılması Yenişehir'in imar faaliyetleri ile şekillenmeye ve şenlenmeye devam ettiğinin bir göstergesidir diyebiliriz (Görsel 42).

5.3.11 Mahmud Çelebi Cami

Katalog No: 3.11

Yeri: Bursa/ İznik İlçesi

İnşa Tarihi: H. 846/M.1442-1443

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Mahmud Çelebi (Aslanapa, 2004, s. 229)

Görsel No:43

Çizim No: 20

Tarihçe:

Sur içerisinde şehrin güneydoğusunda yanındaki imaret ve kuzeyinde yolun karşısındaki çeşmesiyle birlikte inşa edilen kompleks bir yapıdır. Ancak çeşme ve imareti günümüze ulaşmamıştır. Ayasofya'nın 500 m güneyinde Yeşil Cami'den sonra şehirde inşa edilen ikinci abidevi yapı olan Mahmud Çelebi Cami II. Murad'ın veziri Mahmud Çelebi tarafından 1442-1443 yıllarında inşa edilmiştir (Aslanapa, 2004, s. 229).

Dedesi Halil Hayreddin Paşa, babası İbrahim paşa olan ve Çelebi Sultan Mehmed'in kızı Hafsa Sultan ile evlenen Mahmud Çelebi İznik'te önemli bir yere sahip olan Çandarlı ailesindedir. Bolu sancak beyliğinde bulunduğu sırada Sırp Kralı Brankoviç'e esir düşmüş kurtulduktan sonra 1447'de vakfiyesini düzenlemiştir (Aslanapa, 2004, s. 229; Ötügen, Durukan, Acun, & Pekak, 1986, s. 236).

Kare planlı tek kubbeli cami plan tipinde olan yapının doğu batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı bir de son cemaat yeri vardır. Üçgen kuşaklarla geçişi sağlanan sekizgen kasnak üzerine oturan ana mekânın güney duvarının ortasında beş cepheli ve mukarnaslı mihrap nişi bulunmaktadır. Caminin kuzeybatı köşesinde yer alan minaresinin gövdesindeki lacivert, firuze sırlı tuğlaları ile Yeşil Cami ve Şeyh Kutbuddin Cami minarelerine benzemektedir. Ayrıca harimin kubbe kasnağı ile doğu, batı ve güney duvarlarındaki pencerelerde bulunan kalem işi süslemeleri, bal peteği, dört, beş ve on iki köşeli yıldızlarla oluşturulmuş süslemeleri ile de dikkat çekmektedir (Eker, 2007, s. 113) (Çizim 20).

Yeşil Cami de görülen bazı özelliklerin geliştirilerek daha da sadeleştirilen yapı daha dikkatli işçiliğe sahip bir yapıdır. Şehre hâkim bir konumda olan İznik'in tüm yapılarından görülen bu yapı II. Murad devrinde yapılmış olmasına rağmen Bursa ve Edirne'deki yapılardan önemli farklılıklarla ayrılması dikkat çekmektedir (Ülgen, 1938, s. 60) (Görsel 43).

5.3.12 Hafsa Hatun (Bedreddin) Cami

Katalog No: 3.12

Yeri: Bursa/ Osmangazi İlçesi/ Kayhan Mahallesi

İnşa Tarihi: H. 847/ M.1443

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Hafsa Sultan (Anonim, 2011, s. 67)

Görsel No:44-46

Çizim No: 21

Tarihçe:

Cami, Kayhan Mahallesi'nin doğusunda Boyacıkulluğu köprüsü hizasında Simavi sokakta yer almaktadır. Çelebi Mehmed'in kızı Hafsa Sultan tarafından 1443 senesinde inşa ettirilmiştir. Hafsa Sultan Çandarlı Mahmud'un eşidir. O dönemde Mahmutlara Bedrettin denildiği için bu mescide de bu adın verildiği bilinmektedir (Anonim, 2011, s. 67; Kaplanoğlu, 2003, s. 87).

Yapımı giriş kapısı üzerindeki mermer taşa nesih harflerle yazılmış iki satırlık kitabesinde belirtildiği üzere; *"Bu mescidin yapılmasını Bayezid Han Gazi Oğlu Sultan Mehmed kızı Hafsa Hatun, Bayezid oğlu Mehmed oğlu Sultan Murad zamanında emretti. (Allah onun memleketeni daim ve devletini edebi kılsın) işe 847 senesi Muharrem başında başlandı, aynı senenin Recebinde bitirildi"*(Ötüken & Durukan, 1983, s. 34).

Ana ibadet mekânı kare planlı olan caminin üzeri içten silmeli bir korniş ile baklavali kuşağa, dıştan sekizgen bir kasnağa oturan büyük bir kubbeyle örtülüdür. Son cemaat yeri ile tonozla örtülüdür. Kalkan duvarı ile kemerlerde tuğla süslemeleri olan caminin batısındaki kısa külahlı minaresinde de çiçek motifi bulunmaktadır. Avlu duvarında bir çeşme vardır. Caminin kuzeyinde bulunan haziresinde ise sadece bir mezar kalmıştır (Kaplanoğlu, 2003, s. 88; Anonim, 2011, s. 67) (Çizim 21).

Hafsa Hatun tarafından mahalle mescidi niteliğinde yaptırılan bu yapı, Bursa Eski Eserleri Sevenler tarafından aslına uygun olarak onarılmıştır. Günümüzde hala sağlam ve ibadete açık durumda olan cami Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün malıdır (Kaplıanoğlu, 2003, s. 67) (Görsel 44-46).

5.3.13 Selçuk Hatun Cami

Katalog No: 3.13

Yeri: Bursa/ Osmangazi İlçesi/ Selçuk Hatun Mahallesi

İnşa Tarihi: H. M.1450

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Selçuk Hatun (Anonim, 2011, s. 175).

Fotoğraf No:47-48

Çizim No:22

Tarihçe:

Selçuk Hatun Cami, Kayhan semtinde Kayhan Hamamın güneyindedir. Yapı, Selçuk Hatun Sokağı üzerinde dört yolun kesişme noktasında yer almaktadır. Minareli, üstü kurşunla kaplı büyük bir kubbeye sahip olan yapı minbersizdir ve namaza açıktır. İç kapısı üzerindeki mermer taş kitabesinde “ *Bu camininin yapılmasını Bayezid Han gazi oğlu Sultan Mehmet’in kızı Selçuk Hatun emretti. Ramazan sene 854 H-1450*” ifadesinin Arapçası yazılıdır (Baykal, 1993, s. 127).

Selçuk Hatun tarafından 1450 yılında yaptırılmış olan Cami'nin ana ibadet mekânı kare planlıdır ve üzeri, dıştan sekizgen bir kasmağa, içten ise prizmatik üçgen motifli bir kuşağa oturan kurşun kaplı bir kubbe ile örtülüdür. Duvarları iki sıra tuğla ve bir sıra moloz taş ile örülmüş olan caminin kuzeybatı köşesinde sekizgen kaideli silindirik gövdeli ve sivri külahlı bir minaresi bulunmaktadır. Avlunun köşesinde ise sokağa cepheleli ikiyüzlü bir çeşme bulunmaktadır (Anonim, 2011, s. 175) (Çizim 22).

Bursa'nın uğradığı deprem ve yangın gibi felaketlerde zarar görmüştür. 1616 yılı Celali istilasında cami ve minaresi ve birçok vakıfları yandığı için vakıfla beraber tamir edilmiştir. 1659'da Bursa'da yeniden yapılan sarayın kapısı yanına inşa edilen on üç odalı mescidin vakfı iken yıkılmış ve bunlara karşılık olarak yapılan Bursa ipek mizanından on beş akçe yevmiye tahsis edilmiştir. 1760 yılında lodos rüzgârının şiddetinden kubbesi üzerine düşen kurşunları zarar görmüş ve minaresinin külahı yıkılmıştır. Daha sonra 17.853 akçe ile tamir edilmiştir (Kepecioğlu, 2009, s. 90).

Bu cami bulunduğu yere adını vermiş etrafında kendi adı ile bir mahalle meydana gelmiştir ve bu mahalleye vakıfenin ismiyle Selçuk Hatun Mahallesi denilmiştir (Taib, 2009, s. 96) (Görsel 47-48).

5.3.14 Emir Sultan Cami

Katalog No: 3.14

Yeri: Bursa / Yıldırım İlçesi / Emir Sultan Mahallesi

İnşa Tarihi: XV. Yüzyıl Başı

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Hundi Fatma Sultan (Anonim, 2011, s. 88)

Görsel No:49-51

Çizim No:23

Tarihçe:

Bursa'nın doğu kesiminde şehre hâkim bir yer de tarikat külliyesi niteliğinde kurulmuş olan, içerisinde derviş hücreleriyle diğer tekke bölümleri, imaret, türbe, Hundi Fatma Hatun'un 1429'da inşa ettirdiği hamam, Çelebi Sultan Mehmed'in torunu Hatice Hatun'un yaptırdığı mektep ve Cezeri Kasım Paşa'nın ilavesi olan medrese binaları bulunan yapı topluluğu içerisinde yer almaktadır (Tanman M. , 1995, s. 148).

Bursa'nın doğusunda Emir Sultan mezarlığının yanında selvi ve çınar ağaçlarının yanında yer alan cami, türbe ile birlikte Emir Sultan'ın eşi Hundi Fatma Hatun tarafından yaptırılmıştır (Acar, 2014, s. 9).

Cami ilk yapıldığı zaman tek kubbeli iken 1507'de avlu ve üç kubbeli revak eklenmiştir. Batıdaki merdivenlerden çıkılarak iki sütun arasındaki kapıdan geçilip geniş bir avluya girilmektedir. Ortada şadırvan, güneyde cami, kuzeyde türbe ve ahşap odaların yer aldığı caminin avlusu ahşap revaklarla çevrelenmiştir. Kuzey cephesinin köşelerinde kesme taştan iki minaresi bulunan cami sekizgen kasnak üzerine oturan tek kubbeye sahiptir (Demirci B. , 2012, s. 13).

Caminin giriş bölümünde şadırvanlı geniş ve güzel bir avlusu vardır. Bursa camileri içinde en geniş ve güzel avlusu olan camidir. Bunun nedeni, depremler nedeniyle sürekli tahrip olan yapının, yapılan onarımlarla orijinallliğini yitirmiş olmasıdır. Bugünkü görünümü ile cami ve avlusu XIX. yüzyıl özellikleri taşımaktadır. Cami, 1795 yılında tamamen yıkılmış, 1804 yılında III. Selim tarafından tekrar yaptırılmıştır. 1855 depreminde tekrar zarar gören cami yeniden onarılmıştır. Bugün cami, sağlam ve ibadete açık bir durumdadır (Kaplanoğlu, 2003, s. 120) (Çizim 23).

Bursa vakıflarla ve selâtin külliyesi ile fiziki çehresi şekillendirilen ve daha sonra fethedilen yerler için de bu yönüyle örnek teşkil eden bir şehirdir. Emir Sultan Cami ve Külliyesi de zamanla nüfusu etrafına çekmiş, şehrin genişlemesine büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca bir tarikat tesisi olması nedeniyle ona ait başka özelliklerde bu nokta da rol oynamıştır. Külliye'nin ana yapısı olan caminin yapımından önce bu bölge, şehir nüfusunun henüz rağbet etmediği تنها bir yer iken caminin varlığına bağlı olarak burada kısa sürede bir mahalle meydana gelmiştir. Nüfus göçünün gerçekleşmesinde ve yerleşiminin oluşumunda devrin siyasi, sosyal, iktisadi şartları önemli rol oynamıştır (Ateş, 2017, s. 201) (Görsel 49-51).

Bursa'nın fethinden sonra devam eden Horasan kökenli derviş akınları sırasında Bursa'ya gelmiş olan Emir Sultan, padişahlarla birlikte savaşlara katılmış, onlarla yakın ilişkiler kurmuş ve Bursa'nın doğu yamacında adına yaptırılan bu cami ile bölgenin inşa ve imar süreci başlamıştır. Emir Sultan dervişleri, onunla birlikte cami ve çevresine yerleştiği bilinmektedir. Ayrıca caminin etrafında ikamet edenlere vergi muafiyeti getirilmesi, nüfus artışını ve mahalle oluşumunu hızlandırmıştır. Emir Sultan Mahallesi XV. yüzyıl sonlarında Bursa mahalleleri içinde en fazla nüfusa sahip mahalle olmuştur. Bu mahallenin etrafında da zamanla yeni mahalleler kurulmuş, bu yeni mahallelerin kuruluşunda da dervişler önemli rol oynamıştır. Böylece Emir Sultan, dervişleri ve camisi ile etrafının fiziki ve kültürel olarak şekillenmesinde etkili olmuştur (Ateş, 2017, s. 210).

5.3.15 Koca Naib Cami

Katalog No: 3.15

Yeri: Bursa/ Osmangazi İlçesi/ Koca Naib Mahallesi

İnşa Tarihi: XV. Yüzyıl İlk Yarısı

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Koca Naib Mahmud (Anonim, 2011, s. 142).

Görsel No:52-54

Çizim No:24

Tarihçe:

Muradiye Mahallesi Esen sokakta yer alan cami yüksekçe bir tepe üzerindedir. Kitabesi bulunmadığı için yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen cami, XV. yüzyılda Koca Naib Mahmud Efendi tarafından yaptırılmıştır. Yapı, tek kubbeli ve kalkanlı duvarlı yapıların ilk örneklerindedir (Kaplanoğlu, 2003, s. 201; Ötügen & Durukan, 1983, s. 114).

Ekrem Hakkı Ayverdi, “*Kalkanlı son cemaat mahalline sahip Bursa’dki ilk örneğin Koca Naib Cami olduğunu ifade etmektedir. Daha eski tarihlerde inşa edilmiş Bursa Gazi Orhan Bey(1339) ile Demirtaş Paşa camilerinin (1390) de kalkan duvarı vardır. Ancak bu camiler, hem plan bakımından hem de beş kemerli cephe düzenlemeleriyle diğer kalkanlı camilerden ayrılmaktadır.*” Bu sebeplerden dolayı Ekrem Hakkı Ayverdi’nin de Koca Naib Cami’nin Bursa’daki kalkan duvarlı camilerin ilk örneği olarak kabul ettiği bilinmektedir (Güler, 2019, s. 64).

Cami, tek kubbeli harim ve kuzey yönündeki son cemaat yeri olmak üzere iki kısımdan meydana gelmektedir. Asıl ibadet mekânı kare plana sahip olup beden duvarlarından kubbeye geçiş içten üçgenlerle sağlanmış, dışarıda ise kubbe sekizgen kasağa oturtulmuştur. Minareye girişi son cemaat yerinden sağlanan caminin güney yönündeki bahçede çok sayıda mezar yer almaktadır (Ötügen & Durukan, 1983, s. 115) (Çizim 24).

Koca Naib tarafından mahalle mescidi niteliğinde yaptırılmış olan bu cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün malıdır ve hâlâ sağlam olup ibadete açıktır (Kaplanoğlu, 2003, s. 201) (Görsel 52-54).

5.3.16 Şeyh Kutbuddin Cami

Katalog No: 3.16

Yeri: Bursa/ İznik İlçesi

İnşa Tarihi: XV. Yüzyıl

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: İbrahim Paşa (Ülgen, 1938, s. 59)

Görsel No:55

Çizim No:-

Tarihçe:

Şehrin doğusunda Yeşil Cami ve Nilüfer Hatun İmaretî'nin arasında kendisine bitişik olan türbesi ile II. Bayezid'in veziri İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır. Yapıya adını veren Şeyh Kutbuddin'in İznik'te doğduğu bu yüzden kendisine Kutbuddin İzniki denildiği de bilinmektedir. Şer'i ilimler ve tasavvuf konularında çok geniş bilgilere sahip olduğu bilinen Şeyh Kutbuddin ayrıca Mevlana Hasan Paşa'dan ve Molla Fenari'den de ders aldığı, Eşrefoğlu Rumi'ninde sohbetlerinde bulunduğu bilinmektedir. Günümüzde İznik'te hâlâ yol gösterici olarak kabul edilip değer verildiği bilinmektedir (Kartal, 2010, s. 535; Ülgen, 1938, s. 59).

Genel olarak XIV. ve XV. yüzyıla tarihlenen yapının inşa tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Tarihlendirme yapılırken genel olarak Şeyh Kutbuddin'in ölüm yılı olan 1418 tarihi esas alınmıştır. Ali Saim Ülgen türbe ve caminin aynı dönemde inşa edildiğini kabul eder. Ancak K.Otto-Dorn cami ve türbenin duvar tekniğindeki farklılıklarına dikkat çekerek türbenin 1418 sonrası, cami ve minaresinin ise 1453 öncesinde yapıldığını ileri sürmektedir (Ötüken, Durukan, Acun, & Pekak, 1986, s. 251).

İzник yangınında harap olan caminin ahşap çatılı ve üç gözlü bir son cemaat yeri olduğu, üstü kiremit örtülü kâgir bir türbe ve türbe duvarına bitişik bir minaresinin bulunduğu bilinmektedir. Bir sıra taş ve üç sıra hatıl ile inşa edilen caminin son cemaat yerindeki kompozit üsluplu sütun başlıklarının burada kullanılmış olması sanata verilen önemi göstermektedir. İzник Yeşil Cami minaresine benzeyen mat sırlı ve hafif renkli tuğlalarla inşa edilmiş olan minaresinin yine İzник'teki Eşrefoğlu Rumi Caminde olduğu gibi camiden ayrı inşa edilmiş olması dikkat çekmektedir (Ülgen, 1938, s. 59).

Yunan işgali sırasında harap olan, üst örtüsü ve duvarlarının büyük bir kısmı çöken caminin 1967 yılındaki depremde de minaresinin külahı düşmüştür. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2006 yılında restore edilerek tek kubbeli bir yapı şeklinde yeniden inşa edilmiştir (Eker, 2007, s. 195) (Görsel 55).

5.3.17 Acem Reis Mescidi

Katalog No: 3.17

Yeri: Bursa/ Osmangazi İlçesi/ Osmangazi Mahallesi

İnşa Tarihi: XV. Yüzyılın İkinci Yarısı

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Hoca Bedreddin Mahmud (Anonim, 2011, s. 57)

Görsel No:56-58

Çizim No:25

Tarihçe:

Acem Reis Mescidi; şehrin doğu yönüne doğru gelişmesini sağlayacak yeni mahallelerin birinin çekirdeğinin oluşmasını sağlamıştır. 1470'lerde Arap Hacı olarak tanınan Azerbaycanlı tüccarlardan Hoca Bedreddin Mahmut Bin Mehmet Acem tarafından yaptırıldığı bilinmektedir (Yenal, 2012, s. 213).

Yapı kare planlıdır ve sekizgen kasnak üzerine oturtulmuş, kurşunla kaplı tek kubbe ile örtülmüştür. Son cemaat yeri ortada dar, yanlarda geniş üç bölüm halindedir. Son cemaat yerinin batı yönünde ise girişi bulunan minare yer almaktadır. Bursa'ya özgü erken devir mimari özellikler gösteren bu cami, oldukça bakımlı durumdadır. Eskiden Gül sokağında iken, Haşim İşcan caddesi açılırken yol seviyesinin bir miktar altında kalmıştır (Anonim, 2011, s. 57; Ötüken & Durukan, 1983, s. 4) (Çizim 25) (Görsel 56-58).

5.3.18. Tuz Pazarı Mescidi

Katalog No: 3.18

Yeri: Bursa/ Osmangazi İlçesi/ Orhan Bey Mahallesi

İnşa Tarihi: H. / M. 1479

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Kara Ali Bey (Anonim, 2011, s. 200).

Görsel No: -

Çizim No: 26

Tarihçe:

Tuz Pazarı Mescidi, tümü Fatih döneminde yapılmış kareye çok yakın planı olan bir yapıdır. Yapı, Orhan Gazi döneminde olduğu bilinen Tuz Pazarı'nda yer almaktadır. Kim olduğu bilinmeyen Kara Ali adında bir kişi tarafından 1479 yılında yaptırıldığı bilinmektedir (Yenal, 2012, s. 214).

Doğu batı yönünde, dikdörtgen bir plan şeması gösteren cami tek kubbeli asıl ibadet alanı ile doğu yönünde buna eklenen ortada küçük bir kubbe, güney kuzey yanları tonoz örtülü, üç bölümlü bir son cemaat yerinden oluşmaktadır. Caminin son cemaat yeri, arsanın konumuna uygun olarak asıl ibadet alanının doğusunda yer almış, giriş de aynı yönde açılmıştır. Bursa'nın en güzel minarelerinden olan minaresi ise güney duvarına bitişik, dört köşe, dışa çıkıntılı minare kaidesi moloz taş ve tuğla ile yapılmıştır (Ötüken & Durukan, 1983, s. 184) (Çizim 26).

Bu mahallede caminin önünde birkaç mezar, hemen yanında ne zaman yapıldığı bilinmeyen bir muallim hane ve batı yönünde şehrin sahip olduğu zanaatlardan havlu el tezgâhlarının bulunduğu odalar mevcuttur. Bir Pazar yerinde yaptırılan mescidin namaz zamanları dışında, etrafında bulunan bazı esnaf loncalarının merkezi olduğu ve etrafında bir yerleşim meydana getirdiği, ibadet dışı başka işlevlerinin de olduğu bilinmektedir (Taib, 2009, s. 86; Yenal, 2012, s. 214).

Bursa'da fetihten sonra padişahlar, hanedan üyeleri ve devlet adamları tarafından çeşitli eserler meydana getirilmiştir. Bunlardan; Selâtin külliyesi ve Alâeddin Cami, Şahadet Cami, Timurtaş Paşa Cami ve Emir Sultan Cami, İznik Yeşil Cami, Mahmud Çelebi Cami günümüze ulaşan büyük abideler arasındadır. Ayrıca günümüze ulaşan büyük küçük daha birçok mescit ve cami de bulunmaktadır. Bu cami ve mescitlerden en eskileri arasında Ayasofya (Orhan) Cami, Hacı Özbek Cami, Yenişehir Orhan Cami, Selçuk Hatun Cami, Acem Reis Mescidi, Azep Bey Mescidi, Tuzpazarı Cami, Koca Naib Camii ve Hafsa Hatun Cami örnek olarak verilebilmektedir. Günümüze ulaşmayan ancak yapıldığı dönemde şehirleşmeye katkı sağlayan yapılara da Orhan Gazi İmareti Cami, Hacı Hamza Cami ve Şeyh Kutbuddin Camileri örnek olarak verilebilir (İnalçık, 1992, s. 449).

5.4 MEDRESELER

5.4.1 Orhan Gazi Medresesi

Katalog No:4.1

Yeri: Bursa/ İznik İlçesi

İnşa Tarihi: Bilinmiyor

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Orhan Gazi

Görsel No:-

Çizim No: -

Tarihçe:

Sur içerisinde Ayasofya (Orhan) Cami'nin güneybatı köşesinde, günümüzde halka açık tuvalet olarak kullanılan bölgede olduğu tahmin edilen medresenin kitabesi yoktur. Neşri'nin "*Bir ulu kiliseyi Cuma mescidi idüp ve bir manastırı medrese kulub ve medresenin müderrisliğine Mevlana Davud Kayseri dirlerdi, ana viridi. Andan sonra Mevlana Tacüddin Kürd'e viridi ki Konya'da Mevlana Siracüddin Konevinin şakirdi idi*" diye bahsettiği medrese Orhan Gazi Medresesidir (Eker, 2007, s. 209; Neşri, 1949, s. 163).

Neşri'nin bu ifadesinden manastırdan çevrildiği anlaşılan medresenin Molla Hüsrev tarafından 1428'de kaydedilen Orhan Gazi vakfiyesine göre manastırdan çevrilmediği anlaşılmaktadır. Bu vesika kaydından Orhan Gazi'nin İznik'te Hayruddin Paşa Cami yakınında bir medrese yaptırdığı 1437-1438 yıllarında Molla Hüsrev tarafından vakfın kaydedildiği daha sonra vakfiyenin 1489-1490 yıllarında II. Sultan Bayezid'e sunulup 1497'de tekrar tescil edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu vakfiyeden Hayruddin Paşa Cami'nin kuzeyinde ve Nilüfer Hatun İmaretinin doğusunda kale duvarları ile çevrili boş arazinin bu medresenin arsası olduğu da anlaşılmaktadır (Ayverdi, 1966, s. 172).

Osmanlı'da kurulan ilk medrese olduğu genel olarak kabul edilen Orhan Gazi Medresesi'nin müderrisleri arasında; Davud Kayseri, Teceddin Kürdi, Alâeddin Esved, Mevlana Kutbuddin Mehmed İzniki ve Taceddin İbrahim Hatipzade gibi isimler bulunmaktadır. Osmanlı'nın diğer iki önemli başkenti olan Bursa ve Edirne'de inşa ettirilen medreselerden sonra bile önemini kaybetmemiş dönemin en ünlü âlimleri bu medresede müderrislik yapmaya devam etmişlerdir. Günümüze ulaşmayan bu medresenin mimari özellikleri hakkında da herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Furat, 2003, s. 187).

5.4.2 Süleyman Paşa Medresesi

Katalog No: 4.2

Yeri: Bursa/ İznik İlçesi/ Yakup Çelebi Mahallesi

İnşa Tarihi: XIV. Yüzyıl

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Süleyman Paşa (Ötüken, Durukan, Acun, & Pekak, 1986, s. 247)

Görsel No:59

Çizim No:27

Tarihçe:

Yakup Çelebi Mahallesi'nde Süleyman Paşa ile Maltepe Sokağı'nın kesiştiği köşede yer almaktadır. Bulunduğu yere adını veren Süleyman Paşa Medresesi'nin Evliya Çelebi Darülhadis ve Darülkurrası olduğunu belirtmiştir. Ancak bunlar günümüze ulaşmamıştır. Medresenin kitabesi bulunmamaktadır. Tarihlendirmesi yapılırken Yekta Demiralp ve Ekrem Hakkı Ayverdi Süleyman Paşa'nın 1335-1336 yıllarından sonra Karesi Sancağında daha sonra da Rumeli fetihlerinde bulunmuş olmasını ve bu tarihlerde İznik'ten ayrıldığını gerekçe göstererek yapının bu tarihten önce inşa edilmiş olabileceğini belirtmişlerdir. K.Otto-Dorn Süleyman Paşa'nın yaşadığı dönem ve mimari özelliklerinden dolayı XIV. yüzyıl ortalarına tarihlendirme yapmaktadır. Ali Saim Ülgen herhangi bir neden göstermeden medreseyi XIV. yüzyıla tarihlendirmiş, Cahit Baltacı ise Süleyman Paşa'nın ölüm tarihini dikkate alarak yapının 1359-1360 yıllarından önce inşa edilmiş olduğunu belirtmiştir. Bunların aksine Aptullah Kuran medresenin mimari özelliklerinden dolayı XIV. yüzyılın erken olduğunu yapının XV. yüzyılda Yıldırım Bayezid dönemi özelliklerine göre yeniden inşa edilmiş olabileceğini ifade etmiştir (Eker, 2007, s. 151).

Evliya Çelebi'nin "*Dar'üt-tedrisleri, yedi medresesi var ise de Süleyman Paşa Medresesi hepsinden mükellef olup dar'ül hadis ve darül-kurra-ı mahsusu da vardır*" şeklindeki ifadesi ile önemini belirttiği medresede aynı zamanda İznik Orhan Gazi Medresesinde de müderrislik yapan Taceddin İbrahim'in elli akçe ile müderrislik yaptığı bilinmektedir (Ayverdi, 1966, s. 172; Furat, 2003, s. 188).

Açık avlulu, U planlı ve tek katlı olan medrese bir dersane ve on bir öğrenci hücrelerinden meydana gelmektedir. Avlu, doğu tarafından bir duvar ile kuzey, güney ve batı tarafından mekânlar ile çevrelenmiştir. Avlunun batısında bulunan dersane kuzeye kaydırılmıştır. Ayrıca bu dershanenin güneyindeki hücre ile bağlantısını sağlayan dikdörtgen planlı, yarım beşik tonoz örtülü bir dehlizi vardır. Dershanenin yanındaki müderris odası olduğu düşünülen oda ile bağlantısı sayesinde müderrisler ve öğrenciler içeriden geçmeden dershaneye ulaşabildiği bilinmektedir. Ancak bu ara geçişin daha sonraki dönemlerde eklendiği düşünülmektedir. Öğrenci hücrelerinde birer dikdörtgen ocak nişi bulunan medresenin içi sıvalı cepheleri ise moloz taş, tuğla ve harç ile örülmüştür (Ötüken, Durukan, Acun, & Pekak, 1986, s. 248; Furat, 2003, s. 188).

1968 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmış olan medrese bu onarım sonrasında İznik Müftülüğü'ne bağlanarak bir süre depo bir süre ise Kuran Kursu olarak kullanılmıştır. Daha sonraları bir süre boş kalan yapı 2001 yılında yeniden restore edilmiş ve bu onarımlar sırasında dersane hücreleri ile güneyinde yer alan öğrenci hücreleri arasındaki geçiş bir duvar ile kapatılmıştır. Medresenin kuzeydoğu köşesine ise bir tuvalet eklenmiştir. Medrese günümüzde çini atölyecileri tarafından kullanılmaktadır (Eker, 2007, s. 151) (Çizim 27) (Görsel 59).

Daha Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında cami planı araştırmalarının yapıldığı bir dönemde özellikle Selçuklu Medreselerinden farklı yeni bir medrese mimarisinin denemesi olan tamamen kendine özgü bir plana sahip bu medrese ayrıca ilk Osmanlı Medreselerinden biri olması bakımından da önemli bir yere sahiptir.

5.4.3 Süleyman Paşa Medresesi

Katalog No: 4.3

Yeri: Bursa/ Yenişehir İlçesi

İnşa Tarihi: Bilinmiyor

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Süleyman Paşa

Görsel No:-

Çizim No:28

Tarihçe:

Yenişehir'in kuzey tarafında Süleyman Paşa tarafından yaptırıldığı bilinen medrese ve türbesi bulunmaktadır. Süleyman Paşa'nın asıl türbesinin Bolayır'da olduğu buradaki türbesinin makam türbesi olarak yapıldığı bilinmektedir. Vakıf kayıtlardan 1771'den beri medreseye yapılan tayinler hakkında kayıt bulunmaktadır. Yunan işgali sırasında harap olmaktan kurtulan medrese 1930 yılında artık medreseye ihtiyaç duyulmadığı gerekçesi ile tamamen yıkılmıştır (Ayverdi, 1966, s. 207).

Günümüzde yeri arsa olan medresenin eski fotoğraflarından ahşap, yarı kâgir yapıda olduğu, kare planlı ve birbirine bitişik 25 odadan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Dershane ile kütüphanenin müderris odasının ucunda bulunduğu, türbe ile kütüphane arasında bir yol olduğu ve daha ileride haziresinin bulunduğu bilinmektedir. Medrese odaları çatılı duvarları moloz taş olan medresenin odalarının kubbeli olduğu da bilinmektedir (Aymergen, 1969, s. 21) (Çizim 28).

5.4.4 Lala Şahin Paşa Medresesi

Katalog No: 4.4

Yeri: Bursa/ Osmangazi İlçesi / Osmangazi Mahallesi

İnşa Tarihi: H. 740/ M.1339

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Lala Şahin Paşa (Anonim, 2011, s. 336)

Görsel No:60-64

Çizim No: 29

Tarihçe:

Bursa’da Hisar içinde, Kavaklı caddesi üzerinde bulunmaktadır.1339 yılında Orhan Bey ve I. Murad’ın kumandanı, Rumeli Beylerbeyi Lala Şahin Paşa tarafından yaptırılmıştır (Kaplanoğlu, 2003, s. 209). Osmanlı tarihinde ilk defa “paşa” unvanını alan Lala Şahin Paşa, Bursa’daki medresesini, savaşlarda alınan ganimetlerle yaptırmıştır. Vakfiyesinin tarihi, 1348 olduğuna göre medresenin de kesin olmamakla birlikte 1339 yılında yaptırdığı bilinmektedir. “*Lala Şahin Paşa, medresesi için pek çok evkaf bırakmıştır. Vakfiyeye göre, müderrise her gün sekiz akçe nakit, her sene yirmi yedi müd buğday ve medresedeki talebelere her gün üç akçe verilecektir. Müderrisin alim, ders vermeye kadir bir kimse olması ve tatil günleri dışında şer’i bir özrü olmadığı sürece dersleri kesinlikle terk etmemesi şart kılınmıştır*”(Hızlı, 1986, s. 35). Medresenin planında Selçuklu şeması ve geleneğinin devam ettiği görülmektedir. Medresenin; kubbeli bir girişi ve derin tonozlu bir eyvandan ibaret orta bölümünün iki yanına dizilmiş tonoz örtülü ve farklı büyüklükte yedi hücreli vardır (Aslanapa, 1989, s. 201).

Yapı plan olarak araştırmacılar tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Ekrem Hakkı Ayverdi ve Albert Gabriel yapının basitleştirilmiş Selçuklu medresesini andırdığını ifade etmişlerdir. Kazım Baykal ise, medresenin plan kurgusunu Bizans manastırlarına benzetmektedir. Bursa'daki hiçbir yapıya benzemeyen medrese de Bizans sütun başlıkları kullanılmış, gerek plan yapısı ve gerek yapıdaki bazı özellikler ağısından eski bir kiliseden dönüştürüldüğü savunulmaktadır. Ancak özellikle kapalı avlulu plan kurgusuyla Anadolu Selçuklu Medreselerini anımsatmaktadır. Medrese sırasıyla 1555, 1787, 1818, 1844, 1862, 1968 ve son olarak ise 2009 yıllarında bir takım onarımlar geçirmiştir. Bugünkü görünümünü 1968 yılında Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından yapılan onarım sonucunda almış, çocuk kütüphanesi olarak kullanıma ağılmıştır. Günümüzde aynı işlevini sürdürmeye devam etmektedir (Soydan, 2019, s. 79; Kaplanoğlu, 2003, s. 209). Medreseye, Lala şahin Paşa Medresesi dışında "Arabiye" ve "Sercaniye" isimleri de verilmiştir (Hızlı, 1986, s. 36) (Çizim 29).

Medrese, Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin türbelerinin, Alâeddin Cami, şahadet Cami, Bey Sarayı ve her ne kadar günümüze ulaşmasa da muhtemelen Orhan Gazi'ye ait olan caminin de yer aldığı iç kale iğıerisine inşa edilmiştir. Konum olarak kale iğıine, saltanat kapısının hemen yakınına inşa ettirilmesi yapıya farklı bir boyut kazandırmaktadır. şehir silüetinde özellikle Osmanlı başkentlerinde kaleler her zaman için önemli bir unsur olmuş ve Sultani bir anlam yüklenmiştir. Lala şahin Paşa'da medresesini iç kale iğıerisine Bey Sarayının ve Orhan Gazi'ye ait olduğu düşünölen caminin yer aldığı bölgenin hemen yakınına inşa ettirilmiş olması anlamlıdır. Bu Lala şahin Paşa'nın devlet yönetimi iğıerisindeki gücüne ve yetkisinin yüksekliğine işarettir (Soydan, 2019, s. 72) (Görsel 60-64).

5.4.5 Eyne Bey (İnebey) Medresesi

Katalog No: 4.5

Yeri: Bursa/ Osmangazi İlçesi / Tahtakale Mahallesi

İnşa Tarihi: XV. Yüzyıl Başı

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Eyne Bey (Anonim, 2011, s. 333)

Görsel No:65-67

Çizim No:30

Tarihçe:

Eyne Bey Medresesi, Ulu Cami'den Maksem'e çıkan caddenin sağında Tahta Kale'ye giden sokak içerisinde bulunmaktadır. Yapı, Yıldırım Bayezid döneminin ünlü isimlerinden, I. Murad'ın Subaşı Eyne Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Hamam ve medrese olmak üzere birbirine bitişik olarak inşa edilmiş olan medresenin inşa edilmiş olduğu tarih hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Eyne Bey'in Balıkesir'deki zaviyesi için düzenlemiş olduğu 1404 tarihli vakfiyede Bursa'daki medreseden söz edilmektedir. Bu belge göz önünde bulundurulduğunda medresenin 1404 tarihinden önce inşa edilmiş olduğu tahmin edilmektedir (İldız, 2006, s. 42).

Medresenin beden duvarları moloz taş ve tuğla ile inşa edilmiştir. Dokuz oda ve bir dershanesi bulunmaktadır. Üst katta ise bir kütüphane ve helâ yer almaktadır. Her odasında bir ocak, iki niş, bir kandillik ve dolap bulunan medresenin dershanesi kurşunla kaplı bir kubbe ile örtülmüştür. Merdivenli medrese olarak da bilinmektedir (Anonim, 2011, s. 333). Tahta Kale çarşısı içinde yapılan medrese, Bursa'da günümüze ulaşan medreseler içinde diğerlerinden farklı bir biçime sahip olup dershanesi tümüyle kapalı büyük bir oda olarak düzenlenmiştir (Yenal, 2012, s. 238) (Çizim 30).

1683 ve 1965 yıllarında onarım görmüş olan medrese geçirdiği onarımlar sırasında hamamın medreseye nem vermesini engellemek amacıyla hamam ile medrese arasında 75 cm'lik bir boşluk oluşturulmuştur. Medrese uzun bir dönem konserve fabrikası olarak kullanılmıştır. Günümüzde sağlam durumda olan medrese onarılarak İnebey Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi olarak hizmete açılmıştır (İldız, 2006, s. 44; Ötüken & Durukan, 1983, s. 315) (Görsel 65-67).

5.4.6 Molla Fenari Medresesi

Katalog No: 4.6

Yeri: Bursa/ Osmangazi İlçesi / Molla Fenari Mahallesi

İnşa Tarihi: XV. Yüzyıl İkinci Yarısı

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Molla Fenari (Kaplanoğlu, 2003, s. 213)

Görsel No:-

Çizim No:-

Tarihçe:

I.Bayezid döneminde yapılan Molla Fenari Medresesi, Molla Fenari Cami ile birlikte 1430 yılından önce Molla Fenari tarafından yaptırılmıştır. Mahkeme sicillerinde “*Mevlana Fenari*”, “*Fenari*”, “*Şemseddin Fenari*” isimleriyle anıldığı bilinmektedir. Medrese, Molla Fenari Caminin üst sokağında avlu kapısı karşısında camiye bitişik olarak yapılmıştır (Saraçoğlu, 2009, s. 68).

XV. yüzyılın ikinci yarısında yaptırılan medresenin 1908 yılında 35 öğrencisi olduğu bilinmektedir. Yapı, 1914 yılına kadar ayakta iken bugün yok olmuştur. 1892 yılında hazırlanmış Bursa’daki bir imar raporunda, harap durumda olan medresenin ev olarak kullanıldığı belirtilmiştir. Daha sonra yapılan yardımlarla tekrar üç hücreli tamir edilip bir de mutfak yapılarak eğitim faaliyetine geçirildiği bilinmektedir. Ancak bugün sadece ufak bir duvar kalıntısı kalmıştır (Kaplanoğlu, 2003, s. 219).

Molla Fenari’nin Osmanlı Devleti’nin kuruluş devrinde 1350-1434 yılları arasında yaşamış olması, onun devletin kurumsallaşmasıyla eş zamanlı olarak gelişen ilmiye teşkilatını çok yönlü olarak şekillendirmesine imkân sağlamıştır. Çünkü Molla Fenari, Osmanlı medrese ve düşünce sisteminin şekillenme döneminin en kritik zamanlarında yaşamış, ilmi birikimi, kaleme aldığı eserleri, yetiştirdiği öğrencileri ve devlet adamlarına yakınlığıyla bu şekillenmede en önemli kişilerden biri olmuştur. İslam medeniyetinin en önemli kurumlarından biri olan medreseler, Osmanlı döneminde, devletleşme sürecinin en yoğun şekilde yaşandığı kuruluş döneminde ve yükseliş döneminde Osmanlı coğrafyasının en

üçra şehirlerine ve kasabalarına kadar büyük bir hızla inşa edilmiştir. Dolayısıyla, Molla Fenari, ilmi teşkilatın kuruluş döneminde müderrislik yapmış ve bunun bir sonucu olarak devletin ilmi sitemine yön verme imkânı elde etmiştir. Osmanlı Medrese geleneği üzerinde, Anadolu'nun bir ilim merkezi haline gelmesinde etkili olmuştur (Gürer, 2015, s. 122-125).

5.4.7 Şair Ahmet Paşa Medresesi

Katalog No: 4.7

Yeri: Bursa/ Osmangazi İlçesi / Muradiye Mahallesi

İnşa Tarihi: XV. Yüzyıl

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Ahmet Paşa (Anonim, 2011, s. 344)

Görsel No:68

Çizim No:31

Tarihçe:

Muradiye Mahallesinde bulunan Muradiye medresesi karşısında Beşikçiler Caddesi üzerinde yer alan medrese, Fatih Sultan Mehmet döneminin önemli şairlerinden biri olan Veliyüddin oğlu Ahmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Ezine Pazarı'nda bulunan Geyikli Köyü bu medreseye vakfedilmiştir. Bu nedenle Geyikli Medrese adı ile de anılmaktadır (Ötüken & Durukan, 1983, s. 311; Kaplanoğlu, 2003, s. 59).

Medrese U biçiminde yapılmış olup, önünde 7,5 metrelik bir açıklık vardır. Açıklığın tam karşısında üzeri büyük bir kubbe ile örtülü bir eyvan çıkıntısı bulunmaktadır. Arkasında on bir oda bulunan revakların üzeri aynalı tonozlarla örtülmüştür. Taş ile döşenmiş dikdörtgen planlı avlunun tam ortasında bir şadırvan, batısında altı doğusunda ise beş odası ve her odanın dışa bakan bir penceresi vardır. Medresenin duvarları kesme taş ve tuğla ile örülmüştür (Kaplanoğlu, 2003, s. 59) (Çizim 31).

Şair Ahmet Paşa Medresesinin bir özelliği de, İznik'te bulunan Süleyman Paşa Medresesi'nin yapımından yaklaşık 150 yıl sonra tekrardan önü açık avlulu düzene dönülmüş olmasıdır. Bunun nedenleri arasında arsanın küçük oluşu, bulunduğu bölgenin ortaya çıkardığı topografik zorlukların yanında; manzaraya yönelme amacı gibi bazı verilerin bulunduğu da düşünülmektedir (Yenal, 2012, s. 237).

Medrese 1560, 1950 ve 1967 yıllarında onarımlar geçirmiş, 2003 yılında İnoksa'nın katkıları ile Esat Uluumay tarafından onarılarak Osmanlı Kıyafetleri Müzesi olarak açılmıştır. Medrese günümüzde de aynı işlevini sürdürmektedir (İldız, 2006, s. 85) (Görsel 68).

1326 ve 1606 yılları arasında Bursa'da varlıkları belgelerle kanıtlanmış bulunan toplam; 48 medrese, 19 mektep, 5 Dar-ül Kurra, 3 Dar-ül Hadis, 1 Dar-üş şifa şehir içinde altı alt bölgeye dağılmış olarak yer aldıkları bilinmektedir. Günümüze ulaşan 9 medreseden külliyeleere ait olanların dışında en önemlileri, Orhan Bey döneminde yapılan Lala Şahin Paşa Medresesi, I. Bayezid dönemine ait Eyne Bey ve Molla Fenari Medreseleri ve fatih döneminde inşa edilen Şair Ahmet Paşa Medresesi'dir. Günümüze erişen tüm bu yapılar restore edilerek yeniden işlevlendirilmiştir (Yenal, 2012, s. 248; İncalık, 1992, s. 449).

5.5 TEKKE VE ZAVİYELER

5.5.1 Pustinpuş Baba Zaviyesi

Katalog No: 5.1

Yeri: Bursa/ Yenişehir İlçesi

İnşa Tarihi: XIV. Yüzyılın ilk yarısı

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Orhan Gazi (Ötüken, Durukan, Acun, & Pekak, 1986, s. 605)

Görsel No:69-71

Çizim No:32

Tarihçe:

Pustinpuş Baba, Sultan İmareti, Seyyid Mehmed Dede Zaviyesi, Baba Sultan Zaviyesi gibi çeşitli isimler ile anılan yapı Yenişehir ilçesinin kuzeybatısında, antik şehrin yerinde meydana gelen 6 metre yüksekliğindeki Baba Sultan höyüğünün oluşturduğu alçak bir tepenin üzerine kurulmuştur (Karakaya, 2007, s. 334).

Kaynaklarda Aşıkpaşazade'den itibaren Yenişehir'deki bu zaviyenin I.Murad tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Ekrem Hakkı Ayverdi ise XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerindeki kayıtlarla zaviyenin Orhan Gazi tarafından yaptırıldığını kanıtlar. Evliya Çelebi kendisinin ziyaret ettiği zaviyeyi; "*Ziyaret-i sahib-i tarik Âl-i Abâ eş-şeyh Hazret-i Pustinpuş Baba Horasan erenlerinden ulu sultanıdır ve Bursa yolunda şehrin haricinde Kılıç Dede ve Pustin Baba asitânesinin Orhan Gazi oğlu Şehzade medfundur*" şeklindeki anlatımı 1571 tarihli tahrir defterlerinde de tekrarlanmaktadır. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin bu bilgileri ile zaviyenin I. Murad dönemi olan 1362-1389 yılları arasına değil Orhan Gazi dönemi olan 1324-1362 yıllarına yani XIV. yüzyılın ilk yarısına ait olduğunu ve banisinin de Orhan Gazi olduğunu kanıtlamıştır (Ötüken, Durukan, Acun, & Pekak, 1986, s. 605).

Kuzeyinde bir giriş eyvanı ile sınırlanan büyük bir ibadet mekânı ile kuzey ve güneyde buna bitişik iki yan kanattan meydana gelmektedir. İbadet mekânı kare olan yapının giriş eyvanı, güney ve kuzey kanatları kuzey güney yönünde dikdörtgen planlıdır. İbadet mekânı ve yan kanatları kubbelerle örtülü yapının giriş eyvanının iki yanında bulunan küçük koridorlardan kubbeli misafir hane mekânlarına geçilmektedir. Koridorların üzerindeki bindirme taş tavan basık bir kubbeyle örtülüdür. Bu kubbelerin üzerinde aydınlık deliği bırakılarak kapalı avluda aydınlık feneri düşüncesi uygulanmıştır. Zaviyenin mihrap nişi ise giriş ekseninde değil kapının solundaki duvarda yer almaktadır (Karakaya, 2007, s. 334; Ötügen, Durukan, Acun, & Pekak, 1986, s. 605) (Çizim 32).

Vesika kayıtlarından çok geniş olmayan, gelip giden geçici dervişleri olan yani belirli bir mürid topluluğu bulunmayan zaviyede şeyh, şeyhe vekâlet eden yardımcısı ve kâtipten oluşan üç idareci ile aşçı, ekmekçi ve satın alma gibi işlemlere bakan hizmetlilerin bulunduğu bilinmektedir (Ayverdi, 1966, s. 212).

XIX. yüzyıla ait bir Divan-ı Hümayun kaydına göre asıl adının Seyyid Mehmed Hammâri olduğu ancak Pustınpuş Baba adı ile tanındığı bilinen bu erenin Orhan Gazi zamanında Buhara'dan gelip Bursa'nın Yenişehir ilçesine yerleştiği bilinmektedir. Pustınpuş Baba'dan sonra XVIII. yüzyıla kadar zaviyede kimlerin görev yaptığı bilinmemektedir. XVIII. yüzyılda 1701 yılında Elbistanlı Derviş Hacı Mehmed'in zaviyeyi tamir ettirerek gelene gidene yemek yedirdiği ve buranın zaviyedarlığını üstlendiği bilinmektedir. Zaviyeye ne zaman şeyh olduğu bilinmeyen Osman Oğlu Mehmed Baba'nın 1815 yılında zaviyeye ait vakfin depo edilen mallarına el koyduğu ve vakıf mallarına başkasına sattığı için mahkemeye verildiği bilinmektedir. 1850 yılında ise zaviye tamir ettirildikten sonra Kâdiri'ye tarikatından olan İsyâni Baba Efendi'nin mürşitliğin işareti olan posta oturduğu ve zaviyeye ait vakfin gelirlerinin artırılması için çaba sarf ettiği bilinmektedir. Bu bilgilerden zaviyenin gelip geçici dervişleri olduğu daha iyi anlaşılmaktadır (Çift, 2001, s. 231; Ötügen, Durukan, Acun, & Pekak, 1986, s. 604).

1950'li yılların başında harim kısmı su deposu olarak kullanılan yapı 1965'te Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilerek cami olarak kullanıma açılmış, etrafı genişçe bir park olarak düzenlenmiş ve parka Baba Sultan parkı adı verilmiştir (Karakaya, 2007, s. 335) (Görsel 69-71).

5.5.2 Abdal Murad Tekkesi

Katalog No: 5.2

Yeri: Bursa/ Osmangazi İlçesi / Alacahırka Mahallesi

İnşa Tarihi: XV. yüzyıl

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Abdal Murad (Kaplanoğlu, 2003, s. 53)

Görsel No:72-73

Çizim No: -

Tarihçe:

Uludağ sırtlarında, günümüzde aynı adı taşıdığı mahallede, Orhan Gazi tarafından yaptırıldığı bilinen tekke, Orhan Gazi döneminde yaşayan Abdal Murad tarafından kurulmuştur. Orhan Gazi'nin Abdal Murad Tekkesi için Sarıkaya mevkiine kadar olan alanı vakfettiği bilinmektedir (Kaplanoğlu, 2003, s. 53).

Tekke yapısından günümüze Abdal Murad Cami yanındaki mezarlıkta kitabesi mevcut olan iki adet mezar ve iki adet mezar taşı gelebilmiştir. 1949 yılında tekke ve ahşap türbenin kalıntıları olduğu bilinmektedir. Bu nedenle ahşap türbenin XX.yüzyılın ilk yarısına kadar ayakta olduğu tahmin edilmektedir. Mezarların yanında bulunan, eskiden tekkenin bulunduğu alan üzerine yapıldığı düşünülen Abdal Murad Cami de özgün olmayıp betonarmeden yapılmış yeni bir camidir (Çalığıuşu, 2019, s. 19).

Evliya Çelebi Abdal Murad Tekkesinden şöyle bahsetmektedir; “*Bursa’ya bakan yeşillik ve gölgelikler içinde bir gezinti ve dinlenme yeri olan Al-i Aba Tekkesi, yani Bektaşî Tekkesi’dir. Yalınayak başıkabak, güçlü kuvvetli, İlahî aşk ile ciğeri yanık, sinesi kebab olmuş canlar vardır ki dinlenmeye ve gezmeye varan canlara can-u gönülden hizmet ederler. Bu tekkeyi Orhan Gazi yaptırmıştır. Binden fazla sahan, tencere ve kazan gibi bakır kaplar vakfî vardır. Bütün ziyaretçiler orada sohbet edip ibadet ederler*”(Dağlı & Kahraman, 2008, s. 19).

40-50 yıl öncesine kadar kalıntıları bulunan tekke 1925 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. 1933 yılındaki bir yangında ise kısmen yanmıştır. Günümüzde yalnızca haziresinin bir kısmı mevcut olan tekkenin Alacahırka Mahallesi'nde bulunan kireç ocağının güneyindeki türbesinin ise bugün yalnızca kalıntıları kalmıştır (Kaplanoğlu, 2003, s. 53; Taşkın, 2017, s. 159) (Görsel 72-73).

5.5.3 Emir Sultan Tekkesi

Katalog No: 5.3

Yeri: Bursa/ Yıldırım İlçesi / Emir Sultan Mahallesi

İnşa Tarihi: Bilinmiyor

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Emir Sultan (Şemseddin Muhammed) (Çalıkları, 2019, s. 19)

Görsel No:74-75

Çizim No:-

Tarihçe:

Emir Sultan Cami'nin kible yönünde yer alan ve orijinal hali günümüzde tamamen ortadan kalkmış olan tekke ile Emir Sultan Külliyesinin çekirdeği atılmıştır. Daha sonra Hundi Hatun'un inşa ettirdiği yapılarla tarikat külliyesi niteliğinde olan Emir Sultan Külliyesi kurulmuştur (Tanman M. , 1995, s. 148; Çalıkları, 2019, s. 19).

Emir Sultan Tekkesinin, iki katlı, dikdörtgen planlı her iki katında sofa etrafına sıralanmış dörder odası olan, ahşap hatıllar arası kerpiç ve moloz taşı dolgu sistemi ile bağdadi tekniğinde yapılmış olduğu üzerinin ise geniş saçaklı bir çatı ile örtüldüğü bilinmektedir. Aynı zamanda üst kattaki tavan ve pencere kenarlarında kalem işi süslemelerin bulunduğu odada büyük bir manzara resminin olduğu, alt katın batı cephesinde ise tuğla kemerli bir bölüm olup, yanında saksı motifi yapılmış yalak taşı bulunan harap halde bir çeşmenin olduğu da bilinmektedir (Kaplanoğlu, 2003, s. 122).

Eski fotoğraflardan iki katlı, büyük boyutlu olduğu ve bünyesinde yer alan geniş bir mekânın tevhidhane olarak kullanıldığı bilinen selamlık binasının, cephe düzenlemesinden II. Abdülhamid döneminde onarım geçirdiği, iki katlı olan harem binasının cephe düzeninden ve üst kattaki mimari ayrıntılarından da III.Selim döneminde yenilendiği anlaşılmaktadır. Tekkelerin kapatılmasından sonra selamlık binası ortadan kaldırılarak yerine Emir Buhari İlkokulu inşa edilmiş, 1979'da Bursa Belediyesi tarafından harem binası yıktırılmış, 1980 yılından sonra ise Vakıflar Genel Müdürlüğü önceden yapılmış rölevelere göre

binayı yeniden yaptırma kararı almış ancak ihaleye talip olan müteahhit olmadığı için arsası belediye tarafından kamulaştırılarak parka dönüştürülmüştür (Tanman M. , 1995, s. 151).

Emir Sultan'ın Bursa'ya ilk geldiği zaman Gökdere vadisindeki bir mağaraya yerleştiği ancak bir gönül adamı olan Emir Sultan'ın kaldığı yer halk tarafından keşfedilince bugünkü türbesinin olduğu yere yerleştiği bilinmektedir. Çok sayıda insanın ziyaret ettiği asıl adı Şemseddin Muhammed zamanla Emir Sultan olarak anılmaya başlamıştır. Evliya Çelebi'nin ifadesiyle Şemseddin Muhammed Bursa'ya ilk yerleştiğinde; *“Ey ihvan-ı Basefa! Bizim ömrümüz kandili bu şehirde sönecek, makamımız bu şehir olacak, işaret-i cedd-i mücteba böyledir: Ey kardeşler! Bizim ömrümüzün kandili bu şehirde sönecek, makamımız bu şehir olacak (Allah'ın iradesiyle bu şehirde öleceğiz ve kabrimiz bu şehirde olacak)! Cenab-ı Hak tarafından seçilmiş olan ceddimizin (Peygamber Efendimizin) işareti böyledir.”* dediği bilinmektedir. Yıldırım Bayezid'in kızı Hundi Hatun ile evlendikten sonra şehrin manevi imarı için yoğun çalışmalar yaptığı ve böylece sohbet halkası oluşturarak hem halkın bilgilenmesine hem de ilmi akademik bir çevrenin gelişmesine yardımcı olarak Bursa'nın ilmi, sosyal ve kültürel hayatına çok önemli katkıları olmuştur (Algül, 2018, s. 41-42).

Erguvanların çiçek açtığı bahar mevsiminde Anadolu'nun dört bir yanından dervişler ve halkın Bursa'ya geldiği, Emir Sultan'ın dergâhında topluca zikir ettikleri, sohbet dinledikleri, şehir çevresinde düzenlenen gezilere katıldıkları ve böylece o dönemin sivil kuruluşları olarak çeşitli konularda fikir alışverişinde buldukları bilinmektedir. Bir hafta süren bu faslın adını Erguvanlardan aldığı, bu sebeple zamanla bu faaliyete “Erguvan Cemiyeti”, “Erguvan Faslı” denildiği bilinmektedir. Evliya Çelebi bu durumu; *“Senede bir defa Emir Sultan Hazretlerinin Erguvan Cemiyeti Faslı olup her taraftan deniz gibi insanlar toplanır ki, bu kalabalık cemiyeti anlatmakta kalem acizdir. Böyle bir cemiyet ancak Emir Sultan sevgisiyle olur...”* şeklinde ifade etmiştir. Bursa halkının katılımıyla adeta bir şenliğe dönüşen bu etkinlik Bursa'nın ekonomik hayatına da bir katkı sağladığı için bereket sebebi olarak görülmüş Emir Sultan'ın vefatından sonra beş asır boyunca da devam etmiştir (Algül, 2018, s. 42) (Görsel 74-75).

5.5.4 Somuncu Baba Tekkesi

Katalog No: 5.4

Yeri: Bursa/ Osmangazi İlçesi / Molla Fenari Mahallesi

İnşa Tarihi: XV. Yüzyıl

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Somuncu Baba (Şeyh Ebu Hamit) (Yenal, 2012, s. 266)

Görsel No:76-78

Çizim No:33-36

Tarihçe:

Bursa şehrinin kuzey tepelerinde “Bistami” tarikatının temsilcisi Şeyh Ebu Hamit tarafından 1390’larda yapıldığı bilinen tekkenin ana yapısı kubbeyle örtülü kare biçimli küçük bir mescittir (Yenal, 2012, s. 266).

Tekke yapısı ahşap bir meşruta hane, cami, çilehane, fırın ve bahçenin bir köşesindeki hamam ve helâdan oluşmaktadır. Meşrutahane, çilehane ve fırın birbirinden bağımsız farklı iki yapı olarak karşılıklı planlanmış olup tevhidhane ise bu yapılardan 80-90 metre uzaklıktadır. Ev olarak kullanılan meşruta hanenin tamamen ahşap karkas sisteminde yapılmış olduğu tuğla fırının ise çift gözlü olmasına karşın bacasının tek ve bir ocaklı olduğu bilinmektedir. Meşruta hanenin doğusundaki tevhidhanenin ise XV. yüzyıl’ın ilk yarısında Şeyh Ebu Hamit adına Başçı Hacı Sevindik tarafından yaptırıldığı bilinmektedir (Taşkın, 2017, s. 85) (Çizim 33-36).

Şeyh Ebu Hamit’in evi, Molla Fenari Cami’nden İvaz Paşa Mahallesine doğru inerken, caminin batı köşesinde dir. Evin içinde çilehanesi, ibadet ve zikir yaptığı oda ile iki küçük fırını vardır. Bursa’ya geldiğinde bir eşiği olduğu, onunla köyden kuru odun getirip, hamur karıp bu fırınlarda ekmek pişirip Ulu Cami karşısında Sahaflar Çarşısının orta yerinde sattığı ayrıca bu fırında pişirdiği ekmeklerle, Ulu Cami’nin yapımında çalışan işçilere ekmek yetiştirdiği bilinmektedir. Ulu Cami’nin açılışına kadar halktan bir kimse olarak bilinen Şeyh Ebu Hamit bu gizlilikten hoşnut olmuş ve yıllarca Bursa’da kalmıştır. Ancak onun değerini anlayan ve ondan feyz alan Emir Sultan Ulu Cami’nin açılışında onun

hutbe vermesini istemiştir. Ulu Cami de verdiği hutbeden sonra birden meşhur olmuştur. Bu durum Somuncu Baba'nın meşrebine ters düştüğü için ani bir kararla Bursa'yı terk ettiği bilinmektedir (Hızlı, 1987, s. 266).

Bursa'da Pınarbaşı Mezarlığının güneybatı doğrultusunda, dağa doğru çıkılan yerde İvazpaşa Mahallesi bulunmaktadır. Bu mahallenin üstünde, Molla Fenari Cami'nin altında kalan semte "*Şeyh Ebu Hamit Mahallesi*" denilmiştir. Yakın zamana kadar, Somuncu Baba'nın ekmek sattığı yer olduğu bilinen bölgede çarşı esnafının sabahları dükkânlarını açmadan önce toplanıp dua ettikleri ve sonra dükkânlarını açtıkları bilinmektedir. Bütün bu bilgilerden hayatının hemen hemen tamamı gizlilikle örülü ve hakkında pek çok menkıbe bulunan Somuncu Baba'nın Bursa'nın kültür hayatında önemli bir yer işgal ettiği anlaşılmaktadır (Hızlı, 1987, s. 266-269) (Görsel 76-78).

5.5.5 Üftade Tekkesi

Katalog No: 5.5

Yeri: Bursa/ Osmangazi İlçesi / Molla Fenari Mahallesi

İnşa Tarihi: XVI. Yüzyıl

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Üftade Mehmet Muhiddin Efendi (Yenal, 2012, s. 266)

Görsel No:79-80

Çizim No: 37

Tarihçe:

Celvetiyye Tarikatı kurucusu Mehmet Muhyiddin Üftade tarafından 1550'lerde Pınarbaşı civarında Molla Fenari Mahallesi'nde aynı isimle anılan mescit ile birlikte kurulan bu tekke, mescit, semahane, harem, selamlık, derviş odaları, çilehane ve çeşmeden oluşmaktadır. Uludağ'ın eteklerinde güneyden kuzeye doğru dik meyilli bir arazide inşa edilen Celveti Tekkesi, Bursa'da hizmet veren tekkelerin en büyüklerinden biridir ve kurulduğu tarihten itibaren hiç kesintiye uğramadan 1925 yılına kadar varlığını sürdüren tasavvufi kurumlardan biri olmuştur (Yenal, 2012, s. 266; Taşkın, 2017, s. 115).

Restorasyon dönemine kadar tekke ile aynı çatı altında olan semahane, mescidin son cemaat yeri olarak kullanılmıştır. Tevhidhane ve harem birimleri farklı binalarda ancak bitişik ve birbirleri ile ilişkili olarak planlanmış, selamlık ve çilehane ise diğer yapılardan bağımsız ayrı bir yerde planlanmıştır. Oldukça eğimli bir arazide kot farkı da kullanılarak inşa edilen tekkenin alt kotta kalan ön bahçesinden ahır, çilehane ve harem girişi bulunmaktadır (Taşkın, 2017, s. 115).

Dokuz pencere ile aydınlatılan semahanenin içinden merdivenle çıkılan yeni ikinci bir kat yapılmış, ahşap tavanı ve döşemesi yenilenmiştir. Haremin kuzeye bakan avlusundan merdivenle çıkılan ve içerisinde eskiden dergâhta kullanılan, Üftade ile Aziz Mahmut Hüdayi'ye atfedilen bir takım eşyaların sergilendiği çilehane, altı taş duvarla örülü bir giriş kat ile küçük bir kapıdan girilen üst kattaki odadan meydana gelmektedir. Mescit tarafından olan girişte en dikkat çeken yer olan pembe ova Bursa ovasına hâkim bir konumda olduğu bilinmektedir. Kubbeli oda denilen bu odanın üstü künde-kârî işçiliğiyle ahşap işlemsi ve kalem işlerinin güzel bir örneğidir. Mescidin batı duvarında bulunan ve Hû Çeşmesi diye bilinen çeşmenin yenilenmiş parçasının üzerinde 1566 tarihi ile Kuran'da su hakkındaki ayet olan el-enbiya 21/30 suresi yazılıdır (Öcalan, 2012, s. 284) (Çizim 37).

Celvetiyye Tarikatı'nın usullerinin uygulandığı bir yer olan ayrıca misafir ve yoksulların doyurulduğu imarethane görevi de görmüş olan tekke, 1670, 1800, 1975,1980-82 ve 2009-2014 yıllarında onarım görmüştür. Üftade Hazretlerinin torunu olan Kutub İbrahim Efendi 1670 yılında tekkeyi tamir ettirmiş, daha sonra ise 1800'lü yıllarda Sultan III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde ampir üslubunda tekrar onarım görmüştür. 2009-2014 yılları arasında Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından restore edilmiştir. Günümüzde camisi ibadete açıktır. Yapının diğer bölümleri ise müze ve öğrenci yurdu olarak kullanılmaktadır (Çalığıuşu, 2019, s. 132).

Asıl ismi Muhammed Muhyiddin olan Üftade Hazretleri 1490 yılında Bursa Araplar Mahallesi'nde doğmuştur. 16 yaşında iken hocası olan Hızır Dede'yi kaybetmiştir ve 18 yaşında Ulu Cami de fahri müezzinlik görevine başladığı bilinmektedir (Sertyüz, 2016, s. 360).

Tekkesini Uludağ eteklerinde kurmasına rağmen kendisini hiçbir zaman halktan soyutlamamıştır. 30 yaşına kadar imamlık ve müezzinlik yaparak hayatını devam ettirdiği bilinen Üftade Hazretleri 30 yaşından sonra Kayıhan, Doğan Bey ve Namazgâh gibi camilerde vaaz ve nasihatlerde bulunmuştur. Birçok Sufi'nin yetiştiği tekke uzun yıllar bir yandan öğrenciler yetiştirirken diğer taraftan önemli bir sosyal merkez olarak işlev görmüştür (Elbas, 2013) (Görsel 79-80).

5.5.6 İsmail Hakkı Tekkesi

Katalog No: 5.6

Yeri: Bursa/ Osmangazi İlçesi / Tuz Pazarı Mahallesi

İnşa Tarihi: H.1135 /M.1723

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Şeyh İsmail Hakkı Bursevi (Çalığıuşu, 2019, s. 163)

Görsel No:81

Çizim No:38

Tarihçe:

Bursa'da Tuz Pazarı semtinde Tekye Mescidi sokağında bulunan tekke, İsmail Hakkı Bursevi'nin 1685 yılında Bursa'ya geldiğinde oturduğu evde evine bitişik çilehane, misafırhane, semahane ve camisinden oluşan yapı grubudur. Hikmetizade Dergâhı, İsmail Hakkı Asitanesi, İsmail Hakkı Hankâhı, Sırrı Zaviyesi gibi isimlerle de anılan tekkeden günümüzde sadece çilehane, türbe, hazire ve çeşmesi ayakta kalabilmiştir (Yurtsever, 2001, s. 110).

İsmail Hakkı'nın Tuzpazarı'nın kuzeyinde kalan eserlerinin bulunduğu mahallenin kaynaklarda Tekye Mescid olarak anıldığı ancak bu ismin, buraya inşa edilen tekke ve mescitten sonra ve özellikle tekkeden dolayı verilmediği yaklaşık iki asır önce de bu mahallenin aynı isimle anıldığı bilinmektedir. Ayrıca İsmail Hakkı Bursevi'nin bu mahalledeki eserleri mahkeme sicillerinde tekke olarak değil de daha çok zaviye, hankâh ve dergâh biçimiyle anıldığı bilinmektedir (Hızlı, 2004, s. 6).

Derviş Ali Efendi'nin Bursa'daki irşad görevine bıraktığı yerden devam etmesini istediği bir mektup alan İsmail Hakkı, Bursa'ya dönerek eski tekkesine yerleşmiştir. Tekkede öncelikle bir kütüphane kurduğu ve tekkeyi genişleterek bir cami inşa etmeye başladığı bilinmektedir. 1925 yılına kadar hizmet veren yapı grubunda yer alan ev ve konuk evi yıkılmıştır. Kendi evini tekkeye dönüştüren İsmail Hakkı'nın müştemilatı ve semahaneyi kendi imkânları ile yaptığı bilinmektedir (Taşkın, 2017, s. 144).

Tevhidhanesi meşruta hane ile bitişik ancak ilişkisiz olarak planlanmış tevhidhanenin alt katı derviş odaları ve kütüphane olarak kullanılmıştır. Ahşap semahanenin 1950'li yıllarda bakımsızlıktan yıkıldığı ve betonarme bir tevhidhane inşa edildiği bilinmektedir. 1964 yılında ise eski tevhidhanenin yerine yeniden bir cami inşa edilmiştir. Caminin batısında yuvarlak kemerli bir kapıdan girilen üzeri beşik tonoz örtülü, yanında ve üstünde odalar bulunan çilehane yer almaktadır. Caminin kuzeyinde 1723 tarihli kitabesi bulunan bir çeşme, güneyinde ise İsmail Hakkı Bursevi'nin kabri başta olmak üzere aile bireylerinin ve tekke şeyhlerinin mezarları bulunan hazire yer almaktadır (Çalığışu, 2019, s. 165; Taşkın, 2017, s. 147) (Çizim 38).

1740, 1843, 1900, 1925, 1978 ve 2005 yıllarında onarım görmüş olan yapının eskiden tevhidhane olarak kullanılan kısmı günümüzde cami olarak ibadete açık, tevhidhanenin alt katındaki odaların günümüzde kuran kursu, çilehane ise öğrenci yurdu olarak kullanılmaktadır. Haziresi ise ziyaret edilebilir durumdadır (Çalığışu, 2019, s. 165) (Görsel 81).

Bursa'da XIV. yüzyıl sonlarından itibaren belgelerde adı geçen 150'yi aşkın tekke ve zaviyenin kurulduğu bilinmektedir. Bu durum Bursa'da inanç sisteminin Bursa'da ne denli köklü olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu yapıların şehirsiz mekâna olan yansıması ile mahallelerin oluşum ve gelişimlerini etkilemiş ve yapıyı çevreyi biçimlendirmiştir. Şehrin fetih sürecinde Hisar'ın dışında Abdal Murat Tekkesi'nin kurulmasıyla oluşan Alacahırka Mahallesi ile Hisar'dan oldukça uzakta kuzeydoğudaki bir tepenin yamacında Abdal Musa'nın kurduğu tekke çevresindeki mahalle bu yönetimin ilk örnekleri olmuştur. Hisar'dan oldukça uzakta yine kuzeydoğu'da bir yerde Kübreviye Tarikatı'na bağlı olarak Emir Sultan'ın 1390'larda kurduğu tekkenin çevresindeki mahalle, hızla gelişerek 1480'lerde de şehrin en kalabalık mahallesi haline gelmiştir. XIV. yüzyıl sonlarından itibaren Uludağ yamaçlarında kurulan, mahallelerin büyük çoğunluğu tekke ve zaviye odaklı mahallelerdir. Kültürel yönelimleri gereği gösterişli olmayan bu nedenle de yapısal ömürleri hayli kısa olan, birçoğu ortadan kalkmış, bağlı buldukları tarikatın etkinliği ya azalmış ya da tümüyle durmuş olan tekke ve zaviye odaklı mahalleler arasında; Somuncu Baba Mahallesi, Mecnun Dede Şeyh Abdi, Mevlana Fenari Türbesi gibi mahalleler bulunmaktadır.

XV. yüzyılda şehrin değişik yerlerinde çevresinde mahallelerin oluştuğu tekke ve zaviyeler ise; Abdüllatif Kudsi (Zeyniler Mahallesi), Seyyid Behlül veya Çıraklı Dede Tekkesi (Davuddede Mahallesi) Hüseyin Çelebi veya Düsturhan Tekkesi (Düsturhan Mahallesi), Eşref Rumi (Eşrefiler Mahallesi) ve Ahmet İlahi (Yoğurtlu Baba Mahallesi) örnek olarak verilebilir (Yenal, 2012, s. 257).

Osmanlı hanedanıyla tarikatlar arasında sıkı bir ilişki olduğu bilinmektedir. Bursa'nın fethinden sonra Hisar içinde ilk zaviyeyi Orta Pazar'da Ahi Hasan'ın kurduğu bilinmektedir. Hisar dışında ise; Orhan Gazi'nin eşi Nilüfer Hatun'un tekkesi Kaplıca Kapısı dışında bir yerde kurulmuş, Orhan Gazi'nin kardeşi Alâeddin Bey'in tekkesi ise Kükürtlü yakınlarında kurulmuştur. Bu tekkelerde, Osmanlı hanedanıyla tarikatlar arasındaki sıkı ilişki düzeninin ilk örnekleri sayılmışlardır (Yenal, 2012, s. 265).

5.6 KENT ÇARŞISI VE TİCARET YAPILARI

5.6.1 Emir Hanı

Katalog No: 6.1

Yeri: Bursa / Osmangazi İlçesi / Şehreküstü Mahallesi

İnşa Tarihi: H.740/ M.1339

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Orhan Gazi (Anonim, 2011, s. 240)

Görsel No:82

Çizim No:39

Tarihçe:

Ulu Cami'nin kuzeydoğu köşesinde yer alan Emir Hanı, Orhan Gazi tarafından XIV. yüzyılın ikinci yarısında külliye gelir getirmesi amacıyla yaptırılmıştır. Bursa'daki hanların ilk örneği olan yapı, tarihi kaynaklarda Bezzaz-1 Atik, Eski Bezzazistan, Bey Hanı, Sultan Hanı gibi isimlerle anılmaktadır (Şimşek & Perker, 2019, s. 656).

46x50 metre bir iç avlu çevresine sıralanan iki katlı revak ve buraya açılan odalardan oluşan Emir Hanı'nın birinci kat revaklarının dört köşesindeki birer kubbe dışında yapının tüm bölümlerinin üzeri tonozla örtülmüştür. Duvarları ise iki sıra tuğla, bir sıra taş ile örülmüştür. Şehir içi ticaretin tüm koşullarına uygun olarak yapılan bu handa; alt katta eşya depoları olarak penceresiz otuz altı mahzen bulunurken, üst katta otuz sekiz oda ve bu odaların içerisinde birer pencere ile ocak bulunmaktadır (Kaplanoğlu, 2003, s. 120) (Çizim 39).

1339'da yaptırılan yapının en önemli işlevi, tüm İslam şehirlerinde olan, geleneksel kurgudaki bir kurum sayılan Bedesten'in işlevini yüklenmiş olmasıdır. Ancak yapının plan ve yapısal özellikleri göz önünde bulundurulduğunda bu işlevin geçici olarak yüklenilen bir işlev olduğu da göz önünde tutulmalıdır. Han'ın Orhan Külliyesi'nin yerleşiminde batıya doğru en dıştaki öge olması, Hisardan gelen bir yolun üzerinde yer alması ve ana girişinin de burada bulunması, çarşı bölgesinin gelişimini yönlendirmeye yönelik bir anlayış içerisinde olduğunun ve avlu da bir mescit ya da şadırvanın bulunmaması, buranın sadece

kervanların getirdiği malların sergilendiği, satıldığı veya el değiştirildiği bir mekân olduğunun kanıtıdır. Emir Han'ı 1390'larda Yıldırım Bayezid'in gerçek anlamdaki Bezzazistan'ı yaptırması ile belirgin olarak işlevsel değişime uğramıştır. Ancak 1450 tarihli Şeriyye Sicillerinde Emir Han'ından "*Kentin Kapısı*" olarak söz edilmiş olması Han'ın önemini sürdürdüğünün bir kanıtıdır. 1544 yılındaki belgelerden Kepenekçilerin burada yerleşmiş olduklarını hanın içinde ve çevresinde çok sayıda atar, mücellid ve bıçakçı gibi iş yerlerinin bulunduğu belirtilmektedir. 1670 yılındaki belgelerde ise Han'dan "*Bahar Kapısı*" olarak söz edilmektedir (Yenal, 2012, s. 281-282).

Bursa'da Osmanlı Egemenliğinde kale dışında inşa edilen Orhan Gazi Külliyesi (Cami, medrese, imaret, hamam ve han yapıları) şehir merkezinin oluşumu açısından önemli bir yere sahiptir. Osmanlının temel planlama ilkeleri Orhan Bey zamanında bu şekilde atılmış, dini yapılar ile eğitim yapıları bir arada kurgulanmış, bu yapıların gereksinimlerini karşılayan ticaret yapıları da yakın çevrede inşa edilerek, yeni bir merkez oluşturulmaya çalışılmıştır. Emir Han'ı yapıldığı dönem itibari ile mekânsal sınırları çizilmiş ve yalnızca ticaret işlevine hizmet amacı ile inşa edilmiş, ticaretin gelişmesi için de önemli bir adım olmuştur. Değerli mal ve eşyaların satılması açısından da tipik bir bedesten işlevi görmüş, kendisinden sonra yapılarak yapılara öncülük etmiştir (Dede, 2010, s. 74).

Emir Han'ı XIX. yüzyıla kuzey cephesi tamamen yıkılmış ve üst kat revaklarının neredeyse tamamı ortadan kalkmış şekilde ulaşmıştır. Son olarak 1958'de bütün çarşayı harap eden yangında hasar görmüş, 1962-63'te aslına uygun olarak onarılmıştır. Bu onarımda yapıya plan olarak sadık kalınmış, dış görünümündeki ayrıntılar korunmuş ancak zamanın gerektirdiği bazı ufak tefek değişiklikler yapılmıştır. Han'ın yüzyıllar içerisinde pek çok depremden ve yangından etkilendiği ve birçok onarım geçirdiği değişikliklere maruz kaldığı ancak mimari özelliklerini büyük ölçüde koruduğu tespit edilmiştir. Günümüzde birçok dükkân ve ticarethaneyi barındıran yapı bakımlı durumdadır (Tanman M. , 1995, s. 133) (Görsel 82).

5.6.2 Kapan Han

Katalog No: 6.2

Yeri: Bursa / Osmangazi İlçesi

İnşa Tarihi: XIV. Yüzyılın İkinci Yarısı

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: I. Murad (Anonim, 2011, s. 248)

Görsel No:83

Çizim No:-

Tarihçe:

Atatürk Caddesi üzerinde bulunan han I.Murad tarafından artan tarım ürünlerinin pazarlanabilmesi, şehrin tüketim gereksinimi için köylünün sunduğu tarımsal ürünlerin dağıtım ve satışının yapılması için XIV. yüzyılın ikinci yarısında yaptırılmıştır (Bağbancı, 2007, s. 46).

Büyük bir avlu çevresinde sıralanan iki katlı ve revaklara açılan odaları bulunan Han'ın 1685 yılında 29 odasının bulunduğu bilinmektedir. 1614 ve 1684 yıllarında tamir görmüş olan yapı, yol genişletmesi nedeniyle güney tarafı tamamen yıkılmıştır. Önceleri Kapan Han'ın karşısında bulunan Güngörmez Mescidine kadar uzanmakta olduğu bilinmektedir. Günümüzde ise üzeri tonozla örtülü girişi ile kuzey kolundan çok az oda kalmıştır (Kaplanoğlu, 2003, s. 184).

Geleneksel İslam şehirleri modeline göre kurgulanan Osmanlı şehri Bursa'sının çarşı bölgesinde yer alması gereken bir kurumun yapısal biçimlenişi sayılan ve Ulu Cami'nin batısında yer alan Han'a ne tür malların getirildiği bilinmese de daha sonraları besin maddelerinin özellikle süt ürünleri ticaretine yönelik bir işlevi olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Bu nedenle yağ kapanı denilen ve avlusunda bir mescidin bulunduğu Han'da 1606 belgelerine göre attar ve boyacı iş yerlerinin bulunduğu bildirilmesi geçen süreçte Kapan Hanı'nın da Emir Han'ı gibi ticaretin yanı sıra şehir ölçekli üretime yöneldiğini kanıtlamaktadır (Yenal, 2012, s. 283).

Orhan Gazi'nin ölümünden sonra, Osmanlı İmparatorluğunun başına geçen oğlu I. Murad'ın şehirde gerçekleştirilen inşaat eylemlerinin bugünkü çekirge semtinde yoğunlaştığı görülmektedir. I.Murad, Orhan Gazi ile başlayan şehir merkezi oluşum çalışmalarına Kapan Han'ı ile katkı sağlamıştır (Dede, 2010, s. 77) (Görsel 83).

5.6.3 Bedesten

Katalog No: 6.3

Yeri: Bursa / Osmangazi İlçesi

İnşa Tarihi: XIV. Yüzyıl Sonu

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Yıldırım Bayezid (Gedik, 2015, s. 45)

Görsel No:84-87

Çizim No: 40

Tarihçe:

I.Murad'ın ölümünden sona tahta geçen I.Bayezid Emir Han'ının karşısında Bursa Bedesten'ini yaptırmıştır. Yıldırım Bayezid şehrin doğuya doğru gelişimini sağlayan külliye yapıtırdıktan sonra Hanlar Bölgesi'nde Ulu Cami, Bedesten, Vaiziye Medresesi, Şengül Hamamı ve Ertuğrul Bey Cami yaptırmış hanların çevresindeki çarşılarla birlikte ticari aks oluşmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğunun gelişmesiyle ticaret yolları açılmış yeni yapılarında eklenmesiyle bölgenin ticaret önemi artmaya başlamıştır (Gedik, 2015, s. 45; Dede, 2010, s. 80).

Yıldırım Bayezid tarafından bankacılığın ve borsacılığın çekirdeğini oluşturan Bedesten, ülkenin en değerli mallarının alınıp satıldığı ve kıymetli eşyaların saklandığı bir yer olarak kullanılmıştır (Bağbancı, 2007, s. 47).

Dikdörtgen planlı, tek katlı bir yapı ile bu yapıyı dört yandan çevreleyen dükkânlardan oluşan bedestenin ana yapısının kuzey ve güney yönlerinde, doğu batı doğrultusunda uzanan 32 mahzeni bulunmaktadır. Yapının iç hacmi, uzun kenarı boyunca sıralanan altı ayağa oturan 14 kubbeyle örtülüdür. Mahzen ve dükkânların üzeri ise beşik tonoz ile örtülüdür. Çarşıda sıralanmış 56 dükkân bulunmaktadır. Bedesten'in dış duvarları boyunca sıralanan dükkânlar daha sonra çevrede oluşacak çarşıların belirleyici doğrultuları olmuştur. Bedesten'in dört girişi de çarşının mekânsal alt bölümlenmesinin düzenleyicileri olmuştur. 1958 yılı Kapalı Çarşı yangınında büyük hasara uğrayan yapı 1960 yılında onarılmıştır (Bağbancı & Bağbancı, 2005, s. 790; Yenal, 2012, s. 285) (Çizim 40.).

Bedestenlerde bulunan mahzenler bodrumdan farklı bir anlam taşımaktadır. Kalın duvarlı küçük bir kapısı bulunan bu küçük hücreler, satış amaçlı olmayıp, sadece değerli malların saklanması için yapılmışlardır. Sabah namazından sonra açılan bedestenin mahzenlerinin önünde bulunan ahşap tezgâhlarda ise çoğunlukla değerli kumaşlar satılmakta, öğleden sonra ise toplanarak arkada bulunan mahzenlerdeki sandıklarda saklanmaktadır. Öğleden sonra da kapatılan Bursa Bedesteni'nde Hıristiyan ve Musevi tüccarlarda bulunduğu için bekçiler namaz vakitlerin de hiç kimsenin içeri de kalmasına izin vermemişlerdir (Yenal, 2012, s. 284).

Bursa çarşısının merkezinde yer alan Bedesten'in çevresinde diğer çarşılar kurulmuştur. Evliya Çelebi'ye göre; *“Bedesten'in dört yanında konumlandıklarını belirttiği çarşıların hepsi bedestenin işlevine uygun mal ve meslek gruplarını içermektedir. Bunlar; ipek alım satımının ve bükümünün yapıldığı Gazzazlar Çarşusu, başa giyilen sarıkların üretildiği Kavukçular Çarşusu, tekkelerin yapıldığı Takyeciler Çarşusu, İpekçiler Çarşusu, pamuklu ürünlerin satıldığı Bezzazlar Çarşusu, Terziler Esvakı, pamuk ve yünlerin dövülerek atıldığı Hallac Esvakı ve dokunacak kumaşların çeşitlerine göre çeşitli kalınlıkla ipekler hazırlayarak satan Hamhalet Çarşusu yer almaktadır. Kozayı işleyerek iplik haline getiren Harir Çarhçıların da ayrı bir yer de konumlandığını belirtmektedir.”* Bu bilgilerden Bedesten'in dört tarafında yer alan bütün çarşıların yine giyim, dokuma ve tekstil ürünleri ile ilgili esnaf ve dükkânlardan oluşmaktadır (Taş, 2011, s. 195; Kaplanoğlu, 2003, s. 87).

Bursa Bedesteni'nin etrafında kurulan çarşı, yakınında bulunan Ulu Cami ile Bedesten arasını kaplamaktadır. Bunların arasında Emir Hanı, Bey Hanı, Fidan Hanı, Koza Hanı, Geyve İvaz Paşa Hanı, Karacabey Hanı, Tuz Hanı, Pirinç Hanı, Katır Hanı, Eski ve Yeni Tahıl Hanları ile Gelincik Çarşısı, Sipahi ve Okçular Çarşısı gibi çarşılar bulunmakta, çok geniş bir alanı kaplayan bu yapıların aralarındaki belli bir düzeni olmayan sokaklarla da çarşı kompleksi tamamlanmaktadır. Bu sokakların bir kısmının üzeri sonradan örtüldüğü için Bursa'da bir kapalı çarşı meydana gelmiştir (Eyice, 1992, s. 305).

Bedestenin yapılması, çarşı oluşumu açısından en önemli adım olarak değerlendirilmektedir. Bedesten olarak inşa edilen ve içinde uluslar arası mal alışverişinin yapılabildiği, tüm dünya ticaretine yön verebilecek bir yapının ortaya çıkmasının bölge gelişiminde etkili olduğu bilinmektedir. Bursa çarşısında dükkânların bedesten kapılarına paralel şekilde inşa edilmesi düzeni, diğer büyük Osmanlı şehirlerindeki ticaret alanlarının oluşumunda örnek alınmış ve uygulama alanı bulmuştur (Dede, 2010, s. 80) (Görsel 84-87).

5.6.4 Geyve Hanı

Katalog No: 6.4

Yeri: Bursa / Osmangazi İlçesi / Nalbantoğlu Mahallesi

İnşa Tarihi: XV. Yüzyıl

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: I.Mehmed (Anonim, 2011, s. 242)

Görsel No:88-91

Çizim No:41-42

Tarihçe:

Kapalı Çarşı'dan Yorgancılar Çarşısı'na dönüşte Demirkapı denilen bölgede yer alan Geyve Han, XV. yüzyılda Hacı İvaz Paşa tarafından inşa edilip Çelebi Mehmed'e hediye edilmiştir. İvaz Paşa Han'ı veya Lonca Han'ı olarak da adlandırılan Geyve Han'ı Çelebi Sultan Mehmed Külliyesine gelir getirmesi amacıyla yapılmıştır. Kapalı Çarşının çekirdeği olarak kabul edilen ve etrafındaki çarşı ve hanların ona göre planlandığı Bedesten'in doğu kapısının karşısındaki Geyve Han'ı, Yorgancılar Çarşısı sokağında ve çarşı ekseninde bulunmakta olup, konumuyla kapalı çarşının en hareketli noktasındadır (Anonim, 2011, s. 242).

Tuğla ve moloz taştan yapılmış olan yapı iki katlı, kare bir avlu çevresinde sıralanan tonoz örtülü revaklar, bunlara açılan beşik tonoz örtülü odalarla, zemin katındaki üzeri tek kubbe ile örtülü mescitten oluşmaktadır. Alt katta 26, üst katta 30 odanın bulunduğu Geyve Han'ın üst kat odalarında alt kattakilerden farklı olarak ocak mevcuttur (Bağbancı & Bağbancı, 2005, s. 791). Payigâh, Lonca ve Ütücüler Han'ı olarak da anılan Geyve Han'ı, 1647, 1742, 1775 yıllarında onarım görmüş en büyük tehlikeyi 1958 yılındaki yangında atlattır. Günümüzde hala sağlam durumda olan Han çarşı olarak kullanılmaktadır (Kaplıanoğlu, 2003, s. 136) (Çizim 41-42).

Orhan Gazi döneminde yapılan Emir Han'ı, I.Bayezid döneminde yapılan Bedesten ve bu Bedesten'in etrafında sıralan dükkânlar bölgede bir yoğunluğa neden olmuştur. I.Mehmed döneminde de Bedesten'in bulunduğu sırada Geyve Han, Eski İpek Han'ı ve Yeni İpek Han'ı yapılmıştır. Bursa'nın uluslararası düzeyde bir ticari merkez olma oluşum aşamasında, özelliklede ipek ticaretinin yönlendirildiği hanların ilki olan Eski İpek Hanı Yeşil Cami'ne gelir getirmek için yapılmış, iki katlı, ortasında şadırvanlı bir mescidin bulunduğu avlunun etrafında 76 odası bulunmaktadır (Dede, 2010, s. 83; Yenal, 2012, s. 286). Aynı zamanda Paytoncular, Arabacılar, Sultan Han ve Han-ı Hariri olarak da anılan Eski İpek Hanı sadece alışverişin yapıldığı bir yer olarak değil ipek tüccarlarının ve iplikçilerin konaklaması için de kullanılmıştır. Bursa'da ipek alıp satan ve bunların büküm işlerini yapan kazazlar, bu hanın iki tarafında yer alan dükkânlarda çalıştıkları için hana Büyük Kazazhane de denilmiştir (Bağbancı Ö. K., 2007, s. 48).

Günümüzde sadece doğu duvarının bir bölümü ayakta kalmış olan Yeni İpek Han'ının ise eskiden Koza Han'ın karşısında bulunduğu bilinmektedir. Kuzey- güney doğrultusunda uzanan hücreleri bugün tümüyle yıkılmıştır (Kaplanoğlu, 2003, s. 295).

Çelebi Mehmed dönemi yapılarının da eklenmesi ile çarşı merkezinde doğu-batı doğrultusunda uzanan bir şehir mekânı oluşmuş, zamanla yapıların dış yüzeylerine yaslanan dükkânlar ile bir ticaret aksı meydana gelmeye başlamıştır. Geyve Han'ı ve İpek Han'ı da bu oluşumu destekleyen yapılar olmuştur (Dede, 2010, s. 83) (Görsel 88-91).

5.6.5 Sipahi arşısı

Katalog No: 6.5

Yeri: Bursa / Osmangazi İlçesi

İnşa Tarihi: XV. Yüzyıl

Mimarı: Bilinmiyor

Banisi: Dayı Karaca Bey (Kaplanoğlu, 2003, s. 259)

Görsel No:92-94

Çizim No:43

Tarihçe:

Kapalı arşı ile Cumhuriyet Caddesi arasında bulunan Sipahi arşısı, Bursa'nın en ünlü çarşılarından biridir. Bedesten'in yanında bulunan arşı, Fatih Sultan Mehmed'in vezirlerinden olan Dayı Karaca Bey tarafından yaptırılmıştır. Duvarları taş ve tuğla ile örölmüş olan çarşının üzeri beş büyük kubbe ve yuvarlak tonozlarla örtölüdür. İki taraflı olarak 24 dükkân bulunan arşı, 1536, 1616, 1685, 1777 yıllarında yapılan onarımlarla değişikliklere uğramış, 1958 yılında yapılan son onarımla ise aslına uygun olarak yeniden yapılmıştır. Yorgancılar, Döşekçiler, Sipahi Pazarı ve Sandıkçılar gibi isimlerle de anılan arşı da günümüzde çoğunlukla yorgancı ve mobilyacı esnafı bulunmaktadır (Kaplanoğlu, 2003, s. 259) (Çizim 43) (Görsel 92-94).

Çelebi Sultan Mehmed döneminden sonra başa geçen II. Murad arasta düzeninde üzeri kubbe ile örtölü Sipahi arşısı'nı ve Nalıncılar Hamamı'nın karşısında ukur Han da denilen Kütahya Han'ı yaptırmıştır. Orhan Gazi ile başlayan inşaat alışmaları II. Murad zamanında da önemli yapıların eklenmesi ile ticaret sokakları artmış ve arşı bölgesi oluşmaya başlamıştır (Dede, 2010, s. 85).

İstanbul'un fethinden sonra başkent İstanbul olmuş ancak bu dönemde de Hanlar Bölgesi önemini kaybetmemiştir. Fatih Sultan Mehmed döneminde Hanlar bölgesine Fidan Han ve Tuz Han yapılmıştır. II. Mehmed dönemine kadar hanlar bölgesine eklenen yapılarla ve çevresinde oluşan sokaklar ile bir yaya aksı oluşmaya başlamış ve II. Mehmed dönemi yapıları da doğu-batı yönünde uzanan aksı güçlendirmiştir. Özellikle Fidan Han'ı geleneksel yaya ticaret aksının belirginleşmesini sağlamıştır. Ayrıca Bedesten ve Sipahi Çarşısı arasında kalan bölümde Gelincik Çarşısı denilen bir çarşı yaptırılmıştır. Tuz Han'ı ise daha önce ticaret aksının güneyinde diğer ticaret yapılarına uzaklığıyla dikkat çeken Kütahya Han ile merkez arasında yapılmış önemli bir ticaret yapısı olmuştur (Dede, 2010, s. 87; Gedik, 2015, s. 45).

II. Bayezid döneminde İstanbul'da yapılacak olan yapılara gelir getirmesi amacıyla hanlar bölgesine Koza Han ve Pirinç Han yaptırılmıştır. Bu iki büyük han ile şehrin geleneksel ticaret bölgesinin sınırları kesin olarak çizilmiş, ticaret bölgesinin daha da hareketli bir duruma gelmesi sağlanmıştır. Pirinç Han'ı Bursa şehir merkezi ve hanlar bölgesinin bütünü düşünüldüğünde ticaretin hareketlenmesi ve bölgenin yoğun olarak kullanılmasında önemli bir yere sahip olmuştur. Yaya aksına en büyük katkıyı sağlayan Koza Han ise, aksın güney sınırının net bir şekilde çizilmesini sağlamış, her iki yanda da sınırlı ve tanımlı bir şehir mekânı oluşması ile doğu-batı doğrultusunda kesintisiz devam eden bir alışveriş sokağı ortaya çıkarmıştır (Dede, 2010, s. 89; Gedik, 2015, s. 46).

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yedi sultanı tarafından yapılan hem dini hem ticari yapılardan sonra eklenen diğer yapılar ile belirginleşen yaya ticaret aksı, var olan ana yapılar arasında kalan boşlukların küçük dükkânlar ile dolması, karşılıklı olarak sınırlandırılmış ve tanımlanmış bir şehir mekânı ortaya çıkarmış ve şehrin merkezini oluşturmuştur. İpek yolu üzerinde doğu batı doğrultusunda uzanmış, dünya ticaretine yön veren bu bölge üzerinde oluşan şehrsel mekân, zamanla geçirdiği değişiklikler sonrasında kendi içinde bölümlere ayrılarak daha özelleşmiş çarşı akslarını doğurmuştur (Dede, 2010, s. 89).

ALTINCI BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

Bursa şehrinin tarihi sürecini Tarih Öncesi Dönem, Bithynia Dönemi, Roma Dönemi ve Bizans Dönemi olmak üzere dört dönem içerisinde incelemek mümkündür. Bithynia döneminde Prusa'nın nasıl bir şehir yapısına sahip olduğu ve ne tür yapılar ile çevrelendiği bilinmemektedir. Roma döneminde tapınak mimarisinin yaygın olduğu ayrıca stadyum, hipodrom, tiyatro ve kamu yapıları gibi yapıların bulunduğu Bizans döneminde ise bu yapıların yerini Hıristiyanlık ile birlikte manastırlara bıraktığı bilinmektedir.

Bursa'nın Osmanlı dönemindeki imar faaliyetleri ise ilk önce askeri amaçla fetih aşaması sırasında inşa edilen Balabancık ve Aktimur kaleleri ile başlamıştır. Şehir gelişmeye başladıktan sonra da zamanla bu kalelerin içinde ve dışında yeni yerleşim yerleri ve yeni mahalleler meydana gelmiştir. Osmanlı döneminde her mahalleye bir cami anlayışı ile Osmanlı şehirleri ve mahalleleri gerek yapılan imar faaliyetleri gerek iskân politikası ile canlandırılmış ve zenginleştirilmiştir. Osmanlı devleti fethettiği yerlerin sosyal ve siyasi kültürünün yanı sıra önceden var olan yapı türlerinden de faydalanarak kendisinin benimsediği İslam Hukuku anlayışı ile fetih politikasını yürütmüştür. Fethettiği yerlerde gayrimüslimlerin kendi evlerinde oturmasına izin vermiş dışarıdan gelenlere ise yeni mahalleler kurarak şehri imar etmelerini söylemiştir. Osmanlı şehir yönetiminde gayrimüslimlerin genellikle hisar içinde yaşamalarına ve kendi evlerinde oturmalarına izin verilmiştir. Ancak bu izin Bursa'nın başkent yapılma isteğinden dolayı değiştirilmiş ve gayrimüslimler hisar dışına yerleştirilmeye başlanmıştır.

Her fethedilen Osmanlı şehirinde olduğu gibi Bursa'da fethedildikten sonra şehrin en büyük kilisesi camiye çevrilerek şehirleşme ve şehri imar etme yolunda ilk adım atılmıştır. Bey sarayı ile de yönetim merkezi ihtiyacı karşılanmıştır. Bu ilk adım atıldıktan sonra Orhan Gazi imar çalışmalarını hızlandırmış ve hisar içerisinde bir mescit türbe ve hamam inşa ettirerek şehri canlandırmaya başlamıştır. Şehrin diğer ileri gelenleri tarafından da yine Hisar içerisinde Alâeddin Bey Cami, Gazi Aktimur Mescidi, Ahi Hasan Mescidi, Çoban Bey Mescidi, Nilüfer Hatun Mescidi, Lala Şahin Paşa Mescidi, il-Eroğlu Mescidi ve

Süleyman Paşa Mescidi gibi yapılar inşa edilmiş böylece hisar içi yerleşimi bu yapılarla nüfus yönünden de giderek canlanmıştır.

Bursa'nın fethinden 6 yıl sonra alınan İznik'te de bir fetih işareti olan en büyük kilisenin camiye çevrilmesi Ayasofya Kilisesinin camiye çevrilmesi ile sağlanmıştır. Bir hisar içi şehri olan İznik'te atılan bu ilk adımdan sonra Orhan Gazi imar çalışmalarını hızlandırmıştır. İznik'te Orhan Gazi döneminde inşa edilen yapıların neredeyse tamamının şehrin doğusunda şehrin merkezine yakın bir yerde inşa edilerek şehirleşmeye katkı sağladığını söylemek mümkündür.

Bursa şehri ise başlangıçta bir hisar içi şehri iken hisar dışında kurulmaya Orhan Gazi Külliyesinin yaptırılmasıyla başlamıştır. Şehirleşmede önemli bir yeri olan külliye kuran Orhan Gazi ve diğer dört padişah özellikle yaptırdıkları külliyelerin su ile ilişkisine dikkat etmiş ve su külliyelerin tamamlayıcı ögesi olmuştur. Orhan Gazi Külliyesinin ve Yıldırım Bayezid Külliyesinin su ile ilişkisi gökdere ile kurulurken, Hüdavedigar Külliyesinin su ile ilişkisi Çekirge Semtinde doğal su kaynaklarının bulunduğu kaplıcaların olduğu yerde kurularak sağlanmıştır. Suya yakın yerde yerleşime Çelebi Sultan Mehmed ile II. Murad'da dikkat etmiş ve Çelebi Sultan Mehmed Külliyesinin su ile ilişkisi namazgâh deresine yakın kurulmasıyla, II. Murad Külliyesi de Cilimboz deresine yakın kurulmasıyla sağlanmıştır. Uludağ'ın eteklerinden beslenen sular yeni kurulan mahallelere getirilerek şehirleşmeye önemli bir katkı sağlamışlardır.

Bursa'da hisar içi yeterince şehirleştiği için Orhan Gazi hisar dışındaki ilk şehirleşme adımını Gök Dere'nin yatağı değiştirilerek elde edilen araziye Orhan Gazi Külliyesini yaptırarak atmıştır. Bursa'nın yapılaşmasında öncelikli yapılar külliye olmuştur. İlk beş padişah döneminde inşa edilen külliyelerin tamamlayıcı ögesi olan suya yakınlık ilişkisi de Orhan Gazi Külliyesi'nde Gök dereye yakın bir yerde inşa edilmesi ile kurulmuştur. Dağınık bir arazide kurulan Orhan Gazi Külliyesi ile birlikte hisar içindeki şehirleşmenin hisar dışında devam etmesi için ilk adım olmuş ve içerisindeki Emir Hanı ile de çarşı bölgesinin oluşumu başlamıştır. O dönemde ıssız bir yer olan külliye arazisi ipek yolunun üzerinde bir kesişme noktasında olduğu için Orhan Gazi Külliyesi yapıları ile buranın hem ekonomik hem sosyal yönden canlandırılmasını sağlanmış hem de toplumun ibadet ihtiyacının yanı sıra ticari yapısı olan Emir Hanı ile de gezgin ve yerli tüccarların konaklama ve alışveriş ihtiyaçlarını da karşılamıştır. Külliyenin

hisar ile bağlantılı bir şekilde yapılması hem askeri alanda hem de şehri imar etme konusunda atılan bilinçli bir adım olmuştur.

Orhan Gazi Külliyesinin vaziyet planına bakıldığında külliye; cami, medrese, imaret-zaviye, han, hamam ve mektepten oluşmaktadır. En doğuda medrese ve imaret, batıda hamam ve han, kuzeyde ise mektep yer almaktadır. Dağınık olarak yaptırılan külliye yapılarının önceden bir avlu içerisinde yer aldığı, II. Bayezid döneminde Koza Han'ın yaptırılmasıyla külliyenin vaziyet planının bozulduğu, daha sonra külliyenin etrafı bütün aşağı şehri koruyacak şekilde Aşağı Hisar adıyla anılan duvarlarla genişletildiği bilinmektedir.

Külliye, Orhan Gazi tarafından yaptırılan ilk dağınık Osmanlı külliyesidir. Bu dağınık külliyyede 1960'lı yıllara dek Özel ve Ters T planlı camiler olarak adlandırılan daha sonra Zaviyeli, Yan Mekânlı, Kanatlı, Eyvanlı, Çok İşlevli ve İmaret-Zaviye olarak adlandırılan yapı türünün Bursa'daki ilk örneği yer almaktadır (Yenal, 2012, s. 177). Orhan Cami Bursa'da zaviyeli/tabhaneli planda yapılan ilk eser olma özelliği taşımaktadır. Emir Hanı, XIX. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı Devletinde ortaya çıkan ve gerekli donanımlara sahip han plan şemasının ilk örneği olmuş ve sonraki yıllarda uzun süre bu plan şeması kullanılmıştır. Külliyenin yan yana inşa edilmiş çifte hamamı ise Osmanlı mimarisinin bilinen ilk hamamıdır. Tek kubbeli, dört eyvanlı olan tek mekânlı bu hamam büyük boyutlu hamamlara geçişin ilk örneklerinden biri olmuştur.

Külliye yapılarından cami, han ve hamam ayakta olup bakımlı durumdadır. Medresenin yerine bugünkü belediye binası yapılmış, mektep 1855 depreminde tamamen yıkılmış, imaret ve ambar depremde zarar görmüş, tamir edilmiş fakat günümüze ulaşamamıştır. Orhan Gazi Külliyesinin yaptırılmasından sonra Hisar dışındaki en büyük mahallelerden biri olan Orhan Bey Mahallesi meydana gelmiştir. Külliyenin yapıldığı alanın ticaret bölgesiyle iç içe olması nedeniyle zamanla etrafında Taht-el Kalâ, Balık Pazarı ve Debbağan Mahalleleri de meydana gelmiş ve günümüzde bulunduğu alan tarihi çarşı ve hanlar bölgesi adını almıştır.

Orhan Gazi'den sonra başa geçen diğer dört padişah (I. Murad, Çelebi Mehmed, Yıldırım Bayezid ve II. Murad) da yaptırdığı külliyeler ile şehrin gelişimine katkıda bulunmuşlardır. I. Murad inşa ettirdiği Hüdavendigâr Külliyesi ile şehrin batı tarafında yeni yerleşim yerlerinin oluşmasını sağlamıştır. Çekirge semtinin kuzeyinde termal sularla beslenen kaplıcaların olduğu alanda bulunan külliye çevresinden bağımsız olarak inşa edilmiştir. Ancak bulunduğu yere özgü bir külliye tasarımına sahip olan yapı topluluğu yine de tek başına bırakılmamıştır. Doğal su kaynaklarına yakın olduğu için külliyenin hamamı, şadırvanı, çeşmesi ve imaretinin külhana ihtiyaç duymadan su ihtiyacı termal sularla sağlanmıştır. Hüdavendigâr külliyesinin su ile ilişkisi de böyle kurulmuştur. Ayrıca doğal su kaynaklarına yakın alanda kurulması külliyenin merkez olmasını ve çevresinde yeni yerleşim yerlerinin oluşmasını sağlamıştır.

Hüdavendigâr Külliyesi; cami, medrese, imaret hamam ve türbeden meydana gelmektedir. Caminin önünden geçen yolun öteki tarafında ovaya hâkim bir yerin üzerinde I. Murad'ın türbesi, caminin arka tarafında aşhane-imaret, caminin sol tarafında ise Gir Çık Hamamı olarak tanınmış olan külliyenin hamamı yer almaktadır. Murad Hüdavendigâr Cami Osmanlı mimarlığında başka örneği olmayan alt katı cami, üst katı medrese olan iki katlı bir yapıdır. Külliyenin cami-medresesi ve türbesi ayakta olup bakımlı durumda iken gir çık hamamının sadece sıcaklık ve bölümü ve iki halvet hücresi ayakta kalmıştır. XIX. yüzyılda yıkılmış olan imaret ise 1906 yılında Sultan Abdülhamid tarafından yeniden yaptırılmıştır (Kaplanoğlu, 2003, s. 97-161; Yenal, 2012, s. 181).

Yıldırım Bayezid, Yıldırım Bayezid Külliyesini şehrin doğu tarafında yaptırarak bu seferde şehrin doğu tarafında yeni yerleşim yerlerinin hatta Yıldırım adıyla anılan bir ilçenin oluşmasını sağlamıştır. Yıldırım Bayezid Külliyesi içerisindeki yapıları ile kurulduğu ovaya hâkim ve her birimi bulunduğu arazinin farklı yerlerine yerleştirilmiş şehrin ve bütün yerleşimlerin uzağında net bir şekilde algılanabilmesi sağlanmıştır. Yıldırım Bayezid Külliyesinin merkez konuma gelmesini sağlayan su ile ilişkisi Orhan Gazi Külliyesinde olduğu gibi Gökdere ile kurulmuştur. Ayrıca bu külliye doğudan ve kuzeyden gelen gezgin tüccarlar için sultanın bir simgesi olarak görülmüş ekonomi ve sosyal hayatı da olumlu yönde etkilemiştir.

Yıldırım Külliyesi, cami, medrese, imaret, hamam, türbe ve külliye'den uzakta bulunan darüşşifadan meydana gelmektedir. Külliye'ye ait yapılar üç farklı düzeyde konumlanmıştır. En üstte cami, caminin kuzeybatısındaki düzlükte medrese, medreseyle aynı düzeyde ve medresenin doğusunda türbe, caminin 250 metre kuzeydoğusundaki yamaçta en alt düzeyde darüşşifa, şehir merkezinde ulu caminin doğusunda ise bedesten inşa edilmiştir.

Yıldırım Cami, Orhan Gazi Cami ile başlatılan çok amaçlı yeni bir yapı türünün gelişiminde “*Orta Sahn*” ve yan kanatların hem planlı oluşu hem de kitlesel düzenlenişlerin farklılığı nedeniyle bir ara araştırmayı oluşturmuştur. (Yenal, 2012, s. 184). Yıldırım Medresesi Osmanlı mimarisinde önu kapalı plan şemasına sahip ilk medrese özelliği gösterirken, Darüşşifa ise Anadolu’da Osmanlı döneminin başlaması ile yaptırılan ilk darüşşifa ve tıp tarihindeki ilk Osmanlı hastanesi ve tıp okulu olma özelliğini taşımaktadır.

Külliye'den günümüze cami, medrese, türbe, hamam ve darüşşifa olmak üzere beş yapı ulaşabilmiştir. Külliye'den geriye kalan yapılar külliye'nin merkezde cami olmak üzere medrese, hamam, imaret, türbe, bezzazistan ve darüşşifa olarak tasarlandığını fakat bezzazistan ve darüşşifa'nın külliye bütünlüğü içerisinde düşünülmediğini göstermektedir. Türbenin de Yıldırım Bayezid’in oğlu Süleyman Han tarafından sonradan ilave edildiği bilinmektedir. Külliye binalarını çeviren ihata duvarının iki anıtsal girişe sahip olduğu, bu kapılardan birinin duvarın kuzey tarafında olup Bursa’ya açılımı sağlarken diğeri batıda olup gelişen mahallelere giriş olanağı tanıdığı ancak günümüze sadece bir kapısının kaldığı bilinmektedir. Yıldırım Bayezid Külliyesi, olumsuz arazi koşullarına rağmen, vaziyet planı, mimarlık anlayışı, mekânsal düzen çözümlenişlerindeki tüm sorunlu arayışları ile yine de Osmanlı mimarlığının Bursa döneminde önemli bir ara aşaması olarak görülmektedir.

Çelebi Sultan Mehmed ise yine şehrin doğusunda şehrin en rahat görülebilen külliyesini Namazgâh deresinin doğusundaki yamaca hâkim bir tepe üzerinde inşa ettirmiştir. Bulunduğu yer ile hem kuzeyindeki ovaya ve kuzeydoğusundaki Yıldırım Bayezid Külliyesine hem de batısındaki ticaret merkezine hâkim bir hale gelen Çelebi Sultan Mehmed Külliyesinin su ile ilişkisi de Gök derenin iki kolu arasında inşa ettirilerek kurulmuştur. Hem Çelebi Sultan Mehmed Külliyesinin hem de Yıldırım Bayezid Külliyesinin şehrin doğusunda kurulması şehrin doğusundaki yerleşimi artırmış ve gelişimini sağlamıştır.

Çelebi Mehmed Külliyesi cami, medrese, imaret, türbe ve hanlardan meydana gelmektedir. Külliyenin kurulduğu arazi engebeli olduğu için yapılar belirli bir düzen içerisinde yerleştirilememiştir. Bu yüzden türbe caminin üst tarafında yer almaktadır. Medrese, Yeşil Caminin 100 metre kadar batı, Yeşil Türbenin ise 100 metre kadar kuzey batısında bulunmaktadır. İmaret ise caminin güneydoğusunda yer almaktadır. Cami ile türbenin uzaktan bir arada görünüşü kusursuz olsa da yakından bakıldığında cami, türbe ve medresenin arazi üzerine sıkışık ve ters oturtulduğu kolayca anlaşılmaktadır.

Çinilerinden dolayı Yeşil Külliye adı ile de meşhur olan Çelebi Sultan Mehmed Külliyesi banisinin, mimarının, süslemesini yapan nakkaş başının, ahşap işçiliklerini ve çinilerini yapan ustaların adını veren altı adet kitabesi ile Osmanlı mimarisinde tek örnektir. Camisi yan kanatlı yapılar grubuna girip Ters T plan şemasına sahiptir. Medresesi plan tipi bakımından Anadolu Selçuklu açık avlulu medreselerinin devamı niteliğindedir. Türbesi ise Osmanlı döneminin ve Anadolu Türk mimarisinin en görkemli mezar yapısıdır. Selçuklu kümbetleri gibi sekizgen bir yapıda olan türbenin altında bir cenazelik katı bulunmaktadır.

Külliyyeden günümüze cami, medrese ve türbe büyük ölçüde korunarak ulaşmıştır. Günümüzde kahvehane olarak kullanılan imaretin ise sadece mutfak bölümleri ayakta kalmıştır. Yeşil Hamam olarak bilinen yapının ise külliyenin bir parçası olmadığı 1485 tarihinden önce var olduğu bilinen külliye ile aynı yıllarda yapılmış bir hamam olduğu bilinmektedir (Alkan M. , 2013, s. 13). Çelebi Sultan Mehmed Külliyesinin Osmanlı'nın sıkıntılı süreci olan fetret devrini atlattıktan sonra o dönemin şartlarına göre sağlanan maddi destek ile kurulmuş, Osmanlı'nın ilk yüz yılının en üst düzeyinde ve en olgun örneği olduğunu söylemek mümkündür.

II. Murad tarafından inşa ettirilen Muradiye Külliyesi de Hüdavendigâr Külliyesi gibi şehrin batı tarafında şehre hâkim bir tepe üzerinde inşa ettirilmiştir. Kendisinden önceki padişahların şehrin ileri gelenlerinin inşa ettirdiği yapılarla şehrin büyük ölçüde sınırları çizilmiştir. Muradiye Külliyesi de bu sınırlar içerisinde inşa edilmiştir. Hisarın batısındaki dağın eteklerinde kurulan külliye su ile ilişkisi de Cilimboz deresine yakınlığı ile kurulmuştur. Muradiye külliyesi sadece ticari amaçlı olarak değil etrafında yeni yerleşim yerleri meydana gelmesi için kurulmuştur. İçerisinde II. Murad'a ait türbe bulunan külliye zamanla hanedan üyelerinin mezarları eklenmiş ve külliye XV. ve XVI. yüzyıllarda bir hanedan mezarlığına dönüşmüştür. Yüz yıllık çınarların gölgelendirdiği, havuzlardan su seslerinin yayıldığı, sessiz ve dingin bir bahçenin içinde, katı bir geometriye uymaksızın dağılmış bulunan türbeler, her zaman ürkütücü bulunan mezar mimarisine huzur verici bir dış görünüşün giydirilmesini başarmıştır. Muradiye Külliyesi bünyesindeki türbeler ile Semerkant'taki Şah Zinde ve İstanbul'daki Eyüp Sultan gibi sayılı türbe topluluklarından biri olmuştur (Tanman M. B., 1892, s. 15).

Muradiye Külliyesi cami, medrese, hamam, imaret, çeşme ve 13 adet türbeden oluşmaktadır. Külliye yapıları diğer dört padişahın yaptırdığı külliyeler gibi dağınık değil çizgi halinde bir hat üzerinde planlanmıştır. Cami, külliye ana binası niteliğinde, medresesi caminin 40 metre batısında, imaret caminin kuzey doğu köşesinde, hamamı medresenin batısında dört yol ağzında inşa edilmiş külliye II. Murad'a ait türbesi de caminin güneybatısında yer almaktadır. Büyük bir ağaçlık alan ile çevrili olan külliye güneyi XIV. ve XVI. yüzyıllar arasında sultanın ailesinden çeşitli üyelerin mezarları ile doldurulmuştur. Külliye içerisindeki diğer türbelerin tamamı ise aynı bahçe içerisinde. Külliye, biri caminin son cemaat yerinin önünde diğer ikisi türbelerin arasında yer alan 3 adet şadırvanı, biri cami avlusunun doğu girişinin yanında diğeri ise medreseye ait olan 2 adet de çeşmesi bulunmaktadır.

Muradiye Cami, Yıldırım Cami ve Çelebi Sultan Mehmed Cami gibi özenle yapılmış yapılardan sonra Orhan Caminin sadeliğine plan ve kitlesel dengesiyle bir geri dönüş niteliğinde olmuştur. Muradiye Medresesi geleneksel Anadolu medrese plan şemasını devam ettirirken II. Murad Türbesi de üzerine yağmur yağması için üstü açık, hafızların kuran okuması için de etrafı galerili olarak inşa edilmiştir. Külliye'nin güneyindeki boş araziye en sonuncusu 1573 yılında yapılan türbelerle yapısal gelişimin yüzyıl kadar sürmesi sağlanmıştır. Külliye'den günümüze ulaşan yapılar geçirdiği onarımlar ile cami, 1951 yılındaki geçirdiği onarımlar sonrası özgün durumunu koruyan ve günümüzde bir sağlık kurumu olarak kullanılmakta olan medrese, 1944 yılında restore edilmiş ve günümüzde restoran olarak hizmet veren imaret ile günümüzde Engelli Kişisel Gelişim Merkezi olarak hizmet vermekte olan Muradiye Hamamıdır.

Külliye'lerden başka tekli yapı grupları da Bursa'nın şehirleşmesine katkı sağlamıştır. Bunlardan cami grubu arasından İznik örneklerine bakıldığında; Orhan Gazi tarafından Bursa'nın fethinden 6 yıl sonra alınan İznik'te ilk olarak şehrin en büyük kilisesi camiye çevrilmiş ve şehirleşme yolunda ilk adım atılmış ve imar çalışmaları başlamıştır. Şehrin merkezinde bulunan bu kilisenin hiçbir dönemde konumu değişmemiştir.

Kiliseden çevrilen Ayasofya (Orhan) Cami günümüzde içi ve etrafı temizlenerek duvarlarına bazı eklemeler yapılmış ve koruma altına alınmıştır. Şehrin doğusunda inşa edilen Hacı Özbek Cami Osmanlı mimarisinde pek çok açıdan öncü durumda olmuş ve büyük ölçüde korunarak günümüze ulaşmıştır. Ayrıca İznik'te Müslüman Türklüğünde ilk simge yapısı olmuştur. Bir hisar içi şehri olan İznik'te ilk hisar dışı yerleşimi Orhan Gazi'nin hisar dışında Orhan İmaret Cami'i yaptırmasıyla başlamıştır. Günümüzde sadece kalıntıları kalan bu caminin etrafında kendi adıyla anılan bir mahalle meydana gelmiştir. Sur içerisinde Ayasofya (Orhan) Caminin karşısında inşa edilen Hacı Hamza Bey Cami Osmanlı'nın ilk merkezi olan İznik'te yaptırılan ilk eserlerden bir diğeri olduğu için özel bir değere sahiptir ancak yıktırıldığı için günümüze ulaşamamıştır.

İznik'te yine şehrin doğusunda şehre hâkim bir konumda olan ve bulunduğu yer ile şehrin görünümünü belirleyen Yeşil Cami'de tek kubbeli mekânın öne uzatılarak genişletilmesi gibi yeni bir deneme çalışması yapılmış, pencere sıraları ile Bursa camilerinin pencereli duvarlarına öncü olmuş ve Selçukludan Osmanlı üslubuna geçişin bir simge yapısı olmuştur. Geçirdiği birçok onarım ile günümüze ulaşmıştır. Yeşil Cami'den sonra ikinci abidevi eser olan Mahmud Çelebi Cami'de sur içerisinde şehrin güneydoğusunda inşa edilmiş bu yapının çeşme ve imareti günümüze ulaşmamıştır. Şehrin doğusunda inşa edilen ve Yunan işgali sırasında harap olan Şeyh Kutbuddin Cami de onarılarak tek kubbeli bir yapı şeklinde inşa edilmiştir.

Bursa'nın Yenişehir ilçesinde de Orhan Gazi, Orhan Gazi Cami'ni inşa ettirerek Osman Gazi'den sonra merkez durumundan çıkmış olan Yenişehir'i imar çalışmalarıyla şekillendirmeye ve şenlendirmeye devam etmiştir.

İznik ve Yenişehir'den sonra Bursa merkezinde Alâeddin Bey Cami şehrin batı ucundaki Kaplıca Kapısı civarında yaptırılmış ve bu cami etrafında Alâeddin Mahallesi adıyla bir yerleşim yeri meydana gelmiştir. Günümüzde de Alâeddin Mahallesi adı kullanılmaya devam etmektedir. Devletin güçlenip genişlemeye başladığı dönemlerde Hisar içerisinde yaptırılmasına rağmen Şahadet Cami etrafında da Cami'i Kala ya da Sarayı olarak anılan bir mahalle meydana gelmiştir. Şahadet Cami Bursa'da yapılmış olan çok direkli ve çok kubbeli ilk halk camisidir. 1957 yılında geçirdiği onarımlar sonucu hâlâ ibadete açık durumdadır. Demirtaş paşa, Demirtaş (Timurtaş) Paşa Camini, Çandarlı Ali Paşa ise Çandarlı Ali Paşa Camini şehrin dış kesimlerinde daha sonra çevrelerinde oluşabilecek yerleşimlerin odağı olma öngörüsüyle yaptırmışlardır. Şadırvanlı minaresi ile Osmanlı mimarlığında başka örneği olmayan Demirtaş (Timurtaş) Cami bulunduğu mahalleye adını vermiştir. Günümüzde hala aynı mahalle adı kullanılmaktadır.

Ali Paşa Mahallesinde bulunan Çandarlı Ali Paşa Cami de mimari olarak bir ayrıcalık taşımasa da iç mekân bezemleri ile dikkat çekmektedir. İlk yapıldığı zaman büyük bir cami iken 1855 depreminden sonra tamamen yıkılmış ve daha küçük boyutlu olarak yeniden yaptırılmıştır. Emir Sultan Bursa'nın doğu yamacında adına yaptırılan Emir Sultan Cami ile bölgenin inşa ve imar sürecini başlatmış, Emir Sultan Mahallesinde bulunan cami XIII.yüzyıl sonlarında Bursa'nın en fazla nüfusa sahip mahallesi olmuştur. Günümüzde hala sağlam ve ibadete açık durumda olan Emir Sultan Cami Bursa camileri içerisinde en geniş ve en güzel avlusu olan camilerden biridir.

Hafsa Hatun Cami, Bursa'da kalkan duvarlı camilerin ilk örneği olarak kabul edilmektedir. Koca Naib Mahallesinde bulunan Koca Naib Cami, Selçuk Hatun Mahallesinde bulunan Selçuk Hatun Cami de günümüzde hala sağlam ve ibadete açık durumda olup mahalle mescidi niteliğinde inşa edilen yapılar olmuştur. Acem Reis Mescidi şehrin doğu yönüne doğru gelişmesini sağlayacak mahallelerin birinin çekirdeğinin oluşmasını sağlarken, Tuz Pazarı Mescidi de bir Pazar yerinde yaptırılarak etrafındaki esnaf loncalarının merkezi olmuş, etrafında bir yerleşim yeri meydana getirerek ibadet dışı başka işlevlere de hizmet etmiştir. Acem Reis Mescidi ve Tuz Pazarı Mescidi de günümüzde hala sağlam ve ibadete açık durumdadır.

Medreseler Osmanlı döneminde, devletleşme aşamalarının en yoğun şekilde yaşandığı kuruluş ve yükseliş döneminde Osmanlı coğrafyasının en uzağındaki şehirlerine ve kasabalarına kadar büyük bir hızla inşa edilmiştir. Osmanlı'nın ilk merkezi olan İznik'te Osmanlı'nın ilk medresesi olduğu bilinen Orhan Gazi Medresesi, Orhan Gazi tarafından manastırdan çevrildiği söylenen ancak Molla Hüsrev tarafından kaydedilen Orhan Gazi Vakfiyesine göre manastırdan çevrilmediği ve Hayruddin Paşa Cami yakınında Orhan Gazi'nin bir medrese yaptırdığı anlaşılmaktadır.

Günümüze ulaşmamış olan bu medresenin Ayasofya (Orhan) Caminin güneybatı köşesinde günümüzde halka açık tuvalet olarak kullanılan bölgede olduğu tahmin edilmektedir. İznik'te Süleyman Paşa tarafından yaptırılan bir diğer medrese Süleyman Paşa Medresesidir. Günümüzde Çini atölyecileri tarafından kullanılmakta olan bu medrese bulunduğu yere adını vermiştir. Daha Osmanlı Devletinin cami plan araştırmaları yaptığı bir dönemde Selçuklu medrese mimarisinden farklı olarak tamamen kendine özgü mimari denemeye sahip olması bakımından önemlidir. Bursa'nın Yenişehir ilçesinde Yenişehir'in kuzeyinde yine Süleyman Paşa tarafından yaptırılan Süleyman Paşa Medresesi günümüze ulaşmamıştır. Bu yüzden mimari özellikleri ancak eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır.

Bursa'nın merkezinde bulunan 48 medresenin şehir içinde altı alt bölgeye dağılmış olarak yer aldıkları bilinmektedir. Ancak günümüze 9 medrese ulaşmıştır. Bunlardan külliyeleere ait olanların dışında şehirleşmeyi etkileyen diğer dört medrese; Hisar içerisinde yapılan Lala Şahin Paşa Medresesi, Eyne Bey Medresesi, Molla Fenari Medresesi ve Şair Ahmet Paşa Medresesidir. Kapalı avlulu plan şemasıyla Anadolu Selçuklu medreselerini anımsatan Lala Şahin Paşa Medresesi geçirdiği onarımlar sonucu çocuk kütüphanesi olarak kullanıma açılmış günümüzde hala aynı işlevini sürdürmeye devam etmektedir.

Günümüzde İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi olarak hizmet vermeye devam eden Eyne Bey Medresesi dershanesinin tümüyle kapalı büyük bir oda olarak düzenlenmiş olmasıyla Bursa'da günümüze ulaşan medreseler içinde diğerlerinden farklı bir biçime sahiptir. Günümüzde sadece ufak bir kalıntısı kalmış olan Molla Fenari Medresesi ise diğer medreselerin aksine bulunduğu mahalleye adını vermiştir. Geçirdiği onarımlar ile Osmanlı Kıyafet Müzesi olarak açılan ve günümüzde de aynı işlevini sürdürmekte olan Şair Ahmet Paşa Medresesi de İznik'te bulunan Süleyman Paşa Medresesi'nin yapımından yaklaşık 150 yıl sonra tekrar öne açık avlulu düzene dönmüş olma özelliği ile önemlidir.

Tekli yapı gruplarının bir diğere örneği olan Tekke ve zaviye örneklerine bakıldığında Bursa'nın Yenişehir ilçesindeki Pustınpuş Baba Zaviyesinin Yenişehir'in kuzeybatısında Baba Sultan Höyüğünün oluşturduğu alçak bir tepenin üzerinde kurulduğu bilinmektedir. Pustınpuş Baba'nın Orhan Gazi döneminde Buhara'dan gelip Yenişehir'e yerleştiği ve zaviyesinde görev yaptığı bilinmektedir. Gelip geçici olarak çok sayıda dervişi olan bu zaviye birçok onarım görmüş ve son olarak restore edilerek cami olarak kullanıma açılmıştır. Etrafı genişçe bir park olarak düzenlenmiş ve Baba Sultan adı verilmiştir.

Bursa fethine katılan dervişlerden biri olan Abdal Murat için Uludağ sırtlarında Abdal Murat Tekkesi yaptırılmıştır. Bu bölgede kurulan Abdal Murat tekkesi din, hayır ve kültür faaliyetlerinin odak noktası olmuş ve çevresinde cami, medrese gibi yapılarla da hâkimiyet usulünü sürdürmüştür. Tekke ile aynı adı taşıdığı mahallede bulunduğu bilinen Abdal Murat Tekkesinden günümüze sadece türbesinin kalıntıları kalmıştır (Gündüz, 1984, s. 20). Emir Sultan'ın 1390'larda kurduğu tekkenin çevresindeki mahalle hızla gelişerek 1480'lerde şehrin en kalabalık mahallesi haline gelmiş, etrafında sohbet halkası oluşturarak Bursa'nın ilmi, kültürel ve sosyal hayatına çok önemli katkıları olmuştur. Emir Sultan Tekkesinin günümüzde Emir Buhari İlkokulu olarak hizmet vermeye devam etmekte olduğu bilinmektedir. Bursa şehrinin kültür hayatında önemli bir yere sahip olan Somoncu Babanın Tekkesi meşrutahane, cami, çilehane, fırın, hamam ve helâdan oluşmaktadır. Bursa şehrinin kuzey tepelerinde Şeyh Ebu Hamit tarafından yaptırılan Somoncu Baba Tekkesi etrafında da yeni bir mahalle meydana gelmiştir. İvazpaşa ile Mollafenari Mahalleleri arasında kalan semte "Şeyh Ebu Hamit Mahallesi" adı verilmiştir. Uludağ'ın eteklerinde güneyden kuzeye doğru dik meyilli bir arazide inşa edilen Üftade Tekkesi ise Bursa'da hizmet veren tekkelerin en büyüklerinden biridir ve kurulduğu tarihten itibaren 1925 yılına kadar kesintiye uğramadan varlığını sürdürmüştür. Mescit, semahane, harem, selamlık, derviş odaları, çilehane ve çeşmeden oluşan Üftade Tekkesinin camisi günümüzde ibadete açık diğere bölümleri ise müze ve öğrenci yurdu olarak kullanılmaktadır.

Tuz Pazarı Semtinde Tekye Mescidi sokağında yaptırılan İsmail Hakkı Tekkesi ise zaviye grubuna örnek olarak verilebilmektedir. Bulunduğu mahallenin Tekye Mescit olarak anıldığı ancak bu ismin yapılan İsmail Hakkı Tekkesinden dolayı verilmediği önceden de bu isimle anıldığı bilinmektedir. Evine bitişik çilehane, misafirhane, semahane ve camiden oluşan İsmail Hakkı Tekkesinin camii günümüzde ibadete açıktır. Tevhidhanesinin alt katındaki odaları kuran kursu olarak, çilehanesinin ise öğrenci yurdu olarak kullanıldığı bilinmektedir. Haziresi de günümüzde ziyaret edilebilir durumdadır. Bursa'da yaptırılan bu tekke ve zaviyelerin şehir mekânına olan yansıması ile mahallelerin oluşum ve gelişimleri etkilenmiş ve yapıyı çevreyi biçimlendirmiştir

Kent çarşısı ve ticaret yapıları grubu arasında; Çarşı ve ticaret bölgesinin gelişimi Orhan gazi tarafından yaptırılan Emir hanı ile başlamıştır. Çarşı bölgesinin gelişimini yönlendirmek için Emir Hanı, hisardan gelen bir yolun üzerinde inşa edilmiş ve ana girişinin de burada bulunuşu çarşı bölgesinin gelişimine katkı sağlamıştır. Orhan Bey zamanında dini yapılar ile eğitim yapıları bir arada inşa edilerek Osmanlının temel planlama ilkeleri uygulanmış ve bu yapıların gereksinimlerini karşılayan ticaret yapıları da yakın çevrede inşa edilerek yeni bir merkez oluşturulmaya çalışılmıştır. Daha sonra I. Murad yaptırdığı Kapan Han ile Yıldırım Bayezid yaptırdığı Bedesten ile Çelebi Mehmed yaptırdığı Geyve Han, II. Murad ise yaptırdığı Sipahi Çarşısı ile kent merkezi oluşum çalışmalarına katkı sağlamıştır.

Böylece hem dini hem ticari yapılardan sonra eklenen diğer yapılar ile belirginleşen yaya ticaret aksı, var olan ana yapılar arasında kalan boşlukların küçük dükkânlar ile dolması karşılıklı olarak sınırlandırılmış ve tanımlanmış bir şehirselle mekân ortaya çıkararak şehrin merkezini oluşturmuştur (Dede, 2010, s. 89) (Görsel 95-96).

Bursa Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girmeden önce iki bin yılı aşkın geçmişi olan, özellikle Bizans'ın egemenliğinde iken varlığını durağan bir şekilde sürdüren bir şehir olduğu bilinmektedir. Osmanlıdan sonra Orhan Gazi ile birlikte ilk olarak hisar içi şehirleşmesi sağlanmış daha sonra şehir hisar dışına çıkarılmış ve hem doğu hem batı yönlerinde yapılan külliyeler ile şehir gelişmeye ve bir Müslüman Türk kimliği kazanmaya başlamıştır. Bütün İslam kentlerinde olduğu gibi Osmanlı Şehri Bursa'da da mahalleler odak noktası olarak ele alınmış ve her mahallede bir mescid, her mescidin cemaati ve bu cemaati denetleyen, gözeten ve koruyan bir imam ile şehir kurgusu yapılmıştır.

Mahalleler hisar içi ve hisar dışı olarak ele alınmış ve bu mahallelerin ayrımlarını da toplumdaki etnik, dinsel ve ait oldukları meslek grupları belirlemiştir.

Bursa'nın Osmanlı dönemindeki tarihi yapısal çevresinin yenilenmesinde başlıca etkenlerin yangınlar ve depremler olduğu bilinmektedir. Bursa'nın tarihin de geçirdiği iki büyük yangın vardır. Birincisi 1402'de Timur ordularının çekilirken çıkarttığı yangındır. İkincisi ise Karamanoğullarının 1413'te çekilirken çıkarttığı yangındır. Bu yangından sonrakiler; 1491, 1493, 1498, 1512, 1516, 1518-19, 1521, 1544, 1584, 1589, 1607-8, 1639, 1659, 1729 ve 1743 yıllarında çıkan yangınlar çoğunlukla konut ve iş yerlerinde bireysel hatalar sonucu ve çabucak çevreye yayılan yangınlar olmuştur. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında da Bursa'da sık sık yangın çıktığı bilinmektedir. Bunlar arasında; 1755, 1756, 1759, 1760, 1765, 1767, 1771, 1772 ve 1773 yangınları sayılabilmektedir. Tüm bu yangınlar sonucu yanan yıkılan yapıların büyük bir kısmının yeniden yaptırıldığı tahrir defterlerindeki kayıtlarından öğrenilmektedir (Yenal, 2012, s. 157).

Bursa'nın aynı zamanda geçirdiği depremlerde yapısal çevrenin yeniden şekillenmesinde etkili olmuştur. Sadece Osmanlı döneminde değil Roma ve Bizans dönemindeki 29-170-358-427-715 ve 1064 yıllarında olan depremlerde de büyük hasar görmüştür. Osmanlı döneminde ise: 1509, 1556, 1668, 1674 yıllarında ve XVIII. yüzyıl boyunca etkileri Bursa'da görülen 1705, 1719, 1754, 1766, 1767, 1794 yıllarında meydana gelen depremler olmuştur.

Bursa tarihi boyunca en büyük depremi 1855 yılında ilki 28 Şubat'ta 7.50 şiddetinde, ikincisi ise 11 Nisan'da 7.0 şiddetinde olmak üzere iki kere yaşanmıştır. 28 Şubat 1855 yılında 300 kişinin ölmesine yol açan depremi Ahmet Cevdet Paşa şöyle anlatmıştır; “Sultan Osman ve Sultan Orhan Türbeleri takımıyla ve Sultan Murad-ı Sâni ve Yıldırım Bayezid Han Cami-i şeriflerinin minareleri ve Ulucami'nin yedi adet kubbesi ile iki minaresi ve sair camilerin dahi minareleri hep münhedim olmuş ve Sultan Murad-ı evvelin inşâ-kardesi olan Urganlı köprüsünün bazı mahalleleri sakatlanmış ve Setbaşı köprüsü üzerinde mürûr ve ubûr mümkün olmayacak merteye varılmış, hârir fabrikaları yıkılmış ve nice hânumanlar harap olmuş...”

“Kal'anın bir tarafındaki duvar göçüp altındaki Yahudi hanelerini bastırmakla hayli nüfus telef olmuş ve altındaki kalan yıkıntılardan gece hârik zuhûr olup otuz kadar hâne ve bir iki dükkân yanmış ve Hareket-i arzın arkası kesilmeyip Kaplıcalardan bazılarının suları çekilmiş ve bazılarının suları çoğalmış. Ahali çadırlar ile bahçelerde ve kırlarda ikâmete mecbur olmuş...”

11 Nisan 1855 yılındaki gece meydana gelen ve 1300 kişinin ölümüne yol açan ikinci depremi de Ahmet Cevdet Paşa şöyle anlatmıştır; “Kâgir binalar harâb olmuş, Çarşı denilen Demirkapı ise bütün yıkılmış... Bu yıkıntılardan gece hârik zuhûr ile... Kazazan çarşısında külliyetli kereste olduğundan oraya sirâyet eden ateşin ifası kâbil olmayıp Tatarlar denilen mahalleye kadar sirâyet ile binbeşyüz kadar hâne ve dükkân külliyetli emval ve eşyalarıyla beraber muhterik olmuş...”

“Dört yüz elli seneden beri kaim ve metâneti ile meşhur olan Setbaşı ve Irgandı Köprüleri kâmilten yıkılmış, Gökdere suyu vakf-ı feyzanında Keşiş dağından yirmi otuz kiyyelik kayaları sürükleyerek getirip bu köprülere çarpar olduğu halde...”

“Devlet-i Âliyenin pâ-y-i taht-ı kâdimi olan Bursa'nın böyle hârab olması sahihen mucib-i teessüf-i azim mevaddandır. Buna Fuat efendinin bir şairane sözü vardır ki; Osmanlı tarihinin dibâcesi zâyî oldu deyû teessüf eylerdi.” Görüldüğü üzere 1855 depremleri birçok yapının yıkılmasına yıkılmayanların ise yıllarca harap durumda kalmasına yol açmıştır. Daha sonra birçok yapının özgün durumlarını yitirerek onarıldığı ancak yine de 1855 depremlerinin Osmanlı

Bursa'sının şehir kimliğinin büyük ölçüde ortadan kalkmasına neden olduğu bilinmektedir (Yenal, 2012, s. 159).

Şehirler ilk kurulmaya başladığı dönemde insanlar kendi yaşam alanlarını kendi inanç ve kültürleri ile kendilerine özgü mimariler kullanarak şekillendirmişlerdir. Her toplumun kendine ait bir kültürü ve estetik tarzı bulunmaktadır. İlk Osmanlı başkenti olan Bursa'da imar edilirken Osmanlı'nın inanç ve kültürü gereği mahremiyet duygusuna, komşuluk ilişkilerine, yardımlaşmaya ve özellikle yeşil alanların varlığına önem verilmiştir.

Yapılacak evlerin etrafındaki komşularıyla iş birliği içerisinde birbirinin güneşini kapatmayan, birbirine yakın, dar sokaklı ve en fazla 2 veya 3 katlı evleri ile evlerin güneş görmesi, avluları gibi özellikler dikkate alınarak inşa edilmişlerdir. Bu durum insanların yaşamlarında şehre ve şehirdeki yapılara ne kadar önem verildiğini göstermektedir.

Bursa şehri XIX. yüzyıla kadar hisarın dışında doğu tarafında Orhan Gazi Külliyesi, batıda Hüdavendigâr Külliyesi ve Muradiye Külliyesi, doğuda ise Yıldırım Külliyesi ve Çelebi Sultan Mehmet Külliyesi ile sınırı çizilmiş durağan bir şekilde devam etmiştir. Ancak XX. yüzyılda özellikle sanayileşme ve yoğun göç nedeniyle hızlı nüfus artışı yaşanmıştır. Cumhuriyetin ilk devlet yatırımlarından olan Merinos ile İpekiş fabrikalarının şehrin kuzeyinde İzmir yolu üzerinde yapılmaları ile şehir kuzey güney yönünde gelişmeye başlamıştır. 1938-1944 yılları arasında Çelik Palas ile Park Otelin yapılmasıyla da şehir batıya doğru bir gelişme göstermiştir. Bursa'da yaşanan en önemli değişiklik 1960'lı yıllarda Organize Sanayi bölgesinin kurulmasıyla yaşanmıştır. Bursa şehri Mudanya yolu üzerinde gelişmeye başlamış iş odaklı iç göçler ve 1989 yılındaki dış göç nedeniyle şehirde konut ihtiyacı artmıştır. Mevcut olan şehir dokusunda nüfusun ekonomik koşullarına cevap verecek boş alanlar bulunamaması, yerleşilebilir alanların eşik sınırına dayanması gibi nedenlerle şehir hızla ovaya doğru yayılmaya başlamıştır (Eriçok, 2015, s. 784).

93 harbiyle başlayan ve sonrasında devam eden Batı Trakya'dan, Balkanlardan gelen göçmenler ile sanayileşmeyle beraber Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinden gelen göçmenlere ev sahipliği yapan bir şehir haline gelmiştir. Birçok kültürü bir arada barındıran bir şehirde hemşeri mahalleleri kurulması da kaçınılmaz olmuş başka şehirlerden gelenler daha sonra eş dost akrabalarını da davet etmiştir. Bu durumda gecekondulaşma sürecini hızlandırmıştır. Kış turizmi, otomobil, tekstil ve elektronik eşya fabrikaları, OSB ve büyük limanların bulunması gibi etkenler hızlı göçe neden olmuştur. Hızlı göçe bağlı hızlı şehirleşme şehirde büyük bir betonlaşmaya sebep olmuş ve “Yeşil Bursa” olarak ifade edilen şehirde büyük bir şehirleşme problemi açığa çıkmıştır. Ucuz ve hızlı konutlaşma girişimleri, en az maliyetle en çok sayıda yapı yapma girişimleri sonucu estetik şehir dokusu önemini yitirmiş, kısa vadede konutlaşmanın maddi getirisi önem kazanmıştır.

Günümüzde Bursa'nın güneyde eğimli alanlarla kuzey ovaya doğru yayılan ve doğu-batı yönünde uzanan doğrusal niteliklerle sınırlandığı bilinmektedir (Çam Y. , 2019, s. 260; Eriçok, 2015, s. 785).

Şehir, insan hayatını çevreleyen, insanın hayatını düzenlemek için meydana getirdiği en önemli fiziki üründür. Bu yapının şekillenmesini sağlayan ise insanların inançlarıdır. Şehir, insan ilişkilerinde sosyal mesafenin en aza indiği yerdir. Bir arada yaşama zorunluluğu ilk insandan itibaren mekân üzerinde yapılan değişikliği ve gelişimi zorunlu kılmıştır. İlk şehirlerin oluşum süreçleri, insanların birbiri ile etkileşiminden doğup insanın korunma, barınma ihtiyacı ile mağaralara, açık alanlara inşa ettiği barınaklarla oluşmaya başlamıştır. Zamanla insanların yaşadığı coğrafik, tarihsel, ekonomik ve sosyolojik koşullar yaşama biçimine ve kültüre yansımış mimariye de yön veren bir anlayış ortaya çıkmıştır. Böylece her şehrin kendine özgü kültürel değerleri, birbirinden ayırt edici unsurları ve mimari anlayışları ortaya çıkmaya başlamıştır (Ekinci, 2016, s. 121).

Osmanlı şehirleri kendi teşkilat yapısını geliştirerek kendinden önceki Bizans ve Selçuklunun inşa ve imar ettiği sistemli yapısından sonra bir tasavvuf kültürü etrafında şekillenmiş, fetihlerle büyümüş ve sistemli şekilde ilerlemiştir. Sahip olduğu bu sistemli işleyiş sayesinde mahalle teşkilatına ve aile çevresine inerek, toplumsal hayatın bütününe hâkim olan bir anlayışa sahip mahalleler etrafında kurulmuştur. Mescidi merkez alıp, onun etrafında birleşen mahalleler, çeşmesi, imareti, sebili, medresesi, çarşısı ile hizmet odaklı yapılar Osmanlı şehrinin çekirdeğini oluşturmuştur. Bunun en güzel örneğini de Osmanlı Bursa'sında görmek mümkündür. Bursa'nın hem siyasi yönde yönetim merkezi olması, üretim merkezi olması, ipek ticaretinden dolayı uluslar arası ticaretin çekim odak noktası olması gibi özelliklerinin yanı sıra hemde halk kültürü, tasavvuf kültürü, esnaf kültürü gibi kültürlerin birlikteliğinin sağlandığı ve sürdürülebildiği bir Osmanlı şehri olması gibi birçok özelliği şehirleşmenin gelişim basamaklarını oluşturmuştur.

Osmanlı şehirleşmesinin temelinde yer alan vakıf sistemi ve vakıf kültürü şehri hem sosyal yönden hem de mimari yönden desteklemiş ve sistemin en temel yapısı olmuştur. Şehirlerin imar edilmesi, düzeltilmesi, İslamlaştırılması arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Din ve şehir ilişkisinin birbiriyle yakınlığı, şehrin dönüşümünde ve düzenlenmesinde şehrin insanına önemli bir yön vermiştir. Yaşadığı şehri kendi inancı etrafında rahatça kullanıp şekillendirebilen Osmanlı insanı, şehirle olan aitlik duygusunu da bu yolla güçlendirmiştir.

SONUÇ

Tez konusu olan “Osmanlı Şehirleşmesinde Mimari Düzenler ve Bursa Örneği” adı altında yapılan çalışmada Osmanlı'nın ilk yerleşim yerleri olan Karacahisar, Bilecik, Yarhisar, Yenişehir, Göynük ve İznik'in şehirleşmesi ve mimari gelişiminin yanı sıra günümüzde Bursa'nın ilçeleri konumunda olan İznik ve Yenişehir'deki belli başlı yapılar incelenmiştir. İncelenen bu yerleşim yerlerinde Osmanlı'nın şehir yönetimi, nüfus ve mahalle yapısı hakkında bilgi verilerek bu yerleşim yerlerinde külliye, cami, medrese, tekke ve zaviyeler ile kent çarşısı ve ticaret yapıları gibi mimari düzenlerin şehirleşmeye nasıl katkıda bulunduğu üzerinde durulmuştur.

Bu çalışmada şehirlerin savunma mekânı olan kaleler (Bursa ve İznik), yönetim merkezi olan saraylar (Bursa ve Yenişehir), içerisinde birçok amaca hizmet eden yapı barındıran Bursa'da ilk beş padişah dönemindeki külliyeler, 7 İznik, 1 Yenişehir, 10 Bursa olmak üzere 18 cami, 2 İznik, 1 Yenişehir, 4 Bursa olmak üzere 7 medrese, 1 Yenişehir, 5 Bursa olmak üzere 6 tekke ve zaviye ile 5 Bursa olmak üzere 5 kent çarşısı ve ticaret yapıları ile birlikte toplamda 45 yapı ele alınıp değerlendirilmiş bazıları yerinde görülüp fotoğraflanmıştır. Bu yapılardan birkaçı günümüze ulaşamamıştır.

Osmanlı şehirleri din ve ticaret odaklı gelişmiştir. Din, şehirlerin dönüşmesinde ve düzenlenmesinde Osmanlı insanına yön vermiştir. İnsanlar da bu yolla şehre olan aitlik duygusunu güçlendirmiştir. Ticaret odaklı gelişmesi ise hem sosyal hem kültürel yönden Osmanlı şehirlerinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Bunun en iyi örneğini de Bursa'da görmek mümkündür. Bursa bu yönüyle kendinden sonra kurulacak Osmanlı şehirlerine de öncülük etmiştir. Özellikle ilk beş padişah zamanında inşa ettirilen külliyeler etrafında şehir şekillenmiş ve daha sonra şehrin ileri gelenleri tarafından yaptırılan küçük büyük tekli yapı grupları ile şehir düzeni oturmuştur. Ancak bu düzenin sanayileşme ile bozulmaya başladığı görülmektedir. Turizm, kurulan fabrikalar ve iş imkânının nüfusu artırdığı ve bu nüfus artışının ise planlamadan uzak, rastgele yerleşimlere neden olduğu ve Bursa'nın şehir dokusunun, mimarisinin ve özellikle yeşilinin korunamadığı bilinmektedir.

Sonuç olarak Osmanlı şehirleri İslam şehirleri içinde birçok yönden en iyiyi ifade eden örneklerden olmuştur. En güzel örneği ise Osmanlı'nın ilk başkenti olan Bursa'da görülmüştür. Bu nedenle bu tez çalışmasında da Bursa'nın fiziki yapılanmasının yanı sıra kültür ve zihniyetinin, inanç ve yaşam biçiminin Osmanlı şehirleşmesine nasıl yansıdığı ele alınmıştır. Fiziki yapılanmasında en önemli rol oynayan külliye ve bu külliye şehirle nasıl birleştirilerek sosyal merkez işlevi gördüğü, vaziyet planları, ayırt edici mimari özellikleri, zamanla geçirdiği onarımlar sonucu şehirle ilişkisi ve günümüz durumları ele alınmıştır. Aynı şekilde tekli yapı gruplarında camilerin, medreselerin, tekke ve zaviyeler ile çarşı bölgesinin şehirleşmeye nasıl katkıda buldukları üzerinde durulmuştur. Bursa'nın şehirselleşmesini ve gelişimini, biçimlenişini, sosyal ve kültürel çevresini külliye ve tekli yapı gruplarının nasıl etkilediği tez çalışmasının amacıdır.

KAYNAKÇA

Acar, O. (2014). *Emir sultan ve Külliyesi*. (Bildiri). Uludağ Üniversitesi/ Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. Bursa.

Acun, F. (2001). Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin Gelişmesinde Devletin Rolü: Karahisar Örneği. *Belleten*, 242, 162-192.

Açık, T. (2014). Mahalle ve Camii. Osmanlı İmparatorluğunda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme. *Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 35, 1-39.

Akar, T. (2009). Osmanlı Kentinde Ticari Mekânlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekânları Litaratür Değerlendirmesi. *Türkiye Araştırmaları Litaratür Dergisi*. 13, 267-292.

Akın, A. (2016). Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, 179-211.

Akın, A. (2016). Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, 179-211.

Akkuş, M. (2011). Bursa Çarşı Bölgesi Mahalleleri. Anonim İçinde, *Çarşının Öyküsü Bursa* (s.61-69). İstanbul: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Akazan, F. (1969). Türk Külliyesi. *Vakıflar Dergisi*, 8, 303-308.

Aksun, Z. N. (1994). *Osmanlı Tarihi* (Cilt 1). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Albayrak, M. (2015). *Şehirlerin Gelişimi Açısından Külliye ve Hanların Önemi*. (Tarih Biliminde Projeleri Uygulama). Uludağ Üniversitesi/ Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bursa.

Algül, H. (2018). Gönüllerin Sultanı Emir Sultan. *Bursa Günlüğü*, 4, 40-43.

Aliagaoglu, A. & Uğur, A. (2016). Osmanlı Şehri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38, 203-225.

Alkan, F. & Yavaş, D. (2019). Bursa'nın Tahıl Pazarı ve Galle Hanı. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37, 659-687.

Alkan, F. (2019). *Günümüze Ulaşmayan Bursa Hanları*. (Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Alkan, M. (2013). *Bursa Yeşil Cami Süsleme Programı: Taş, Ahşap, Alçı ve Kalemşi Üzerine Bir İnceleme*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi/ Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Altıntaş, Z. (2008). *Muradiye Külliyesi ve Haziresindeki Türbeler*. (Yüksek Lisans Tezi). On Sekiz Mart Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

Altun, N. (2012). Kuruluşundan Günümüze İznik'in Yerleşim Özellikleri. *Coğrafya Dergisi*, 6, 345-366.

Alver, K. (2020). Mahalle: Mekân ve Hayatın Esrarlı Birlikteliği. *İdeal Kent*, 2, 116-139.

Aman, F. (2018). Turgut Cansever Düşüncesinde Zihniyet- Şehir İlişkisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2, 1240-1250.

Aman, F. (2019). Bursa: Osmanlı'nın Şehir Prototipi. *Bursa Günlüğü*, 5, 12-17.

Anonim. (1968). *Bursa İl Yıllığı 1967*. İstanbul: Fono Matbaası.

Anonim. (200?). *Bursa Kalesi ve Sur Yapıları*. Bursa: Osmangazi Belediyesi.

Anonim. (2007). *Bursa Osmangazi İlçesi Okçular Çarşısı*. Bursa: Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları.

Anonim. (2013). *Bursa (Hanlar Bölgesi & Sultan Külliyesi) ve Cumalıkızık Yönetim Planı 2013-2018*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Anonim. (2017). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. İskender Töre, Selim Kaynar (Haz). İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Anonim. (2017). *Kent Sosyolojisi*. Ankara: Murat Yayınları.

Anonim. (2018). *Dünden Bugüne Tarihi İstanbul Çarşıları*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.

Anonim. (2011). *Bursa Kültür Varlıkları Envanteri Anıtsal Eserler*. Neslihan Türkün Dostoğlu, Hamdi Dostoğlu (Haz). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Anonim. (2016). *Türkiye'de Medreseler ve Din Eğitimi* (Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi Raporu). İstanbul. s. 1-28.

Aras, K. (2015). Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşunda Tekkelerin Güreş Sporuna Katkıları. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 203-209.

Arıkan, F. M. (2018). “Deriphery” In *The Heartlands: Yenişehir And İznik (1863-1999)*. (Doktora Tezi). Sabancı Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Armağan, A. (2011). Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler. *Akademik Barış*, 9, 139-156.

Arseven, C. E. (1984). *Türk Sanatı*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Asarkaya, S. (2015). *Mahalle Muhtarlıklarının Mahalle Sorunlarının Çözümündeki Rolü: Aksaray Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Aksaray Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray.

Aslan, R. (2006). *16.Yüzyıl Ortalarında Bursa (A-84 VE a-202 Numaralı Bursa Şerhiye Sicillerine Göre)*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Aslanapa, O. (1989). Mimar Sinan’ın Medreseleri. *Vakıf Haftası Dergisi*, 0,201-212.

Aslanapa, O. (2004). İznik’te Türk Mimari Eserleri. Anonim İçinde, *Tarih Boyunca İznik*. (s.223-234). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınevi.

Aslantürk, İ. H. (2007). *16. Yüzyılda Yenişehir, Yarhisar ve Göynük Nahiyeleri (Tahrir Defterlerine Göre)*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Atabaş, A. (2018). *Geleneksel Mahallede Toplumsal Hafıza: Bursa Emir Sultan Mahallesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Atalan, Ö. & Arel, H. Ş. (2016). 15. Ve 16. Yüzyıllarda Yapılmış Osmanlı Han Yapılarının Mekânsal Analizi. *International Periodical For The Languages, Litarature And History Of Turkish Of Turkic*, 2, 217-228.

Ateş, N. (2017). *Emir Sultan Külliyesi (XV. XVII. Yüzyıllar)*. (Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bursa.

Ateş, N. (2017). Osmanlı'da Vakıf Külliye- Şehir İlişkisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 151-164.

Aydın, M. A. (2014). Kanunnameler ve Osmanlı Hukukunun İşleyişindeki Yeri. *Osmanlı Araştırmaları*, 24, 37-46.

Aymergen, F. (1969). *Yenişehir'de Türk Eserleri* (Basılmamış Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sanat Tarihi Enstitüsü. İstanbul.

Ayverdi, E. H. (1966). *İstanbul Mimari Çağının Menşei Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402). (Cilt.1)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Ayverdi, E. H. (1972). *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II.Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451) (Cilt.2)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Badur, S. (2016). Kufe'nin Sosyal ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış (7-10.yüzyıl). *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 4, 129-162.

Bağbancı, M. B. & Bağbancı, Ö. K. (2005). Bursa Hanlar Bölgesinde Yer Alan Hanlar, Bedesten ve Çarşıların Deprem Açısından İncelenmesi. *Deprem Sempozyumu*, 0, 788-796.

Bağbancı, Ö. K. (2007). *Bursa Hanlar Bölgesi Değişim ve Dönüşüm Sürecinin İncelenmesi ve Bölgenin Korunması Üzerine Bir Araştırma* (Doktora Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi/ Fen Bilimleri Enstitüsü. Bursa.

Bağbancı, Ö. K. (2007). *Bursa Hanlar Bölgesi Değişim ve Dönüşüm Sürecinin İncelenmesi ve Bölgenin Korunması Üzerine Bir Araştırma*. (Doktora Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi/ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Bakırcı, N. & Türkan, H. K. (2013). Tekke ve Zaviyelerin Balkanlar'daki Rolü ve Önemi. *Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 1, 145-160.

Baltacı, C. (1976). *XV-XVI Asırlarında Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası.

Bardakçı, V. V. (2019). *Osmanlı Klasik Döneminde Çandarlı Ailesi*. (Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bursa.

Barkan, Ö. L. (1963). Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Çalışmalar. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1-2, 239-296.

Barkan, Ö. L. (1995). *Kolonizatör Türk Dervişleri*. İstanbul: Hamle Yayınları.

Battuta, I. (2000). *İbnü Batuta Seyahatnamesi* (Cilt1). A. Sait Aykut (Çev). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bayartan, M. (2005). Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi*, 13, 94-107.

Bayartan, M. (2008). Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 1, 157-175.

Baykal, K. (1993). *Bursa ve Anıtları*. Bursa: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu.

Baykara T. (2002). Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi. Anonim İçinde, *Türkler Ansiklopedisi* (cilt.7. s.323-377). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Baykara, T. (1999). Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet Midir? Anonim İçinde, *Osmanlı Toplum* (Cilt.4 s. 528-534) Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Berik, İ. (1966). *Bursa Muradiye Külliyesi ve Muradiye Türbeleri*. (Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/ Sanat Tarihi Enstitüsü. İstanbul.

Beydilli, K. (2013). *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*. İstanbul: Pınar Yayıncılık.

Bozatay, S. A. & Demir, K. A. (2014). Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10, 72-89.

Bozkurt, N. "Medrese", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, C.28.

Budak, A. (2014). İmaret Kavramı Üzerinden Erken Osmanlı Ters T Planlı Zaviyeler İle Aşhanelerin İlişkisi: Osmanlı Aşhanelerinin Kökenine Dair Düşünceler. *Middle East Technical University Journal Of The Faculty Of Arhitecture*, 1, 21-36.

Cansever, T. (2006). *İslam'da Şehir ve Mimari*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Cantay, G. (1992). Bursa'da Osmanlıların İlk Tıp Kuruluşu, Anonim İçinde, *Bursa Tıp Tarihi Günleri Sempozyumu 14-15 Mayıs 1992 Konferans ve Bildiri Özetleri* (s.499-510). Türk Tıp Tarihi Kurumu Yayınları.

Cantay, G. (1999). Osmanlı Dönemi Külliyesi. Anonim İçinde, *Osmanlı Kültür ve Sanat Ansiklopedisi* (s.308-317). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Cantay, G. (2002). *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Cengiz, İ. (2008). *Prusa'dan Günümüze Bursa "Medeniyetin İpek Şehri"*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Cengiz, İ. (2008). *Prusa'dan Günümüze Bursa "Medeniyetin İpek Şehri"*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Cezar, M. (1985). *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Çakmak, B. (2019). *İznik (Nikaia) Kentinin Bizans Ortaçağında Sosyal ve Kültürel Yaşamı*. (Yüksek Lisans Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bursa.

Çalıklı, E. (2019). *Bursa Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri*. (Doktora Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bursa.

Çam, N. "Arasta", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, C.3.

Çavuş, R. (2018). Geçmişin Yorumlanmasında Nüfus Defterlerinin Rolü. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 1, 52-63.

Çetin, E. (2014). Türkiye'de Gündelik Hayatın Tanziminde Din ve Sekülerizm. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2, 265-285.

Çetin, O. (1994). *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Çetin, O. (1999). Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim- Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış). Anonim İçinde, *Osmanlı Toplum* (cilt.4. s.270-276). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Çetin, O. (2014). Mahalle Hayatından Kadı Sicillerine Yansıyanlar. Anonim İçinde, *Uluslar arası Osmanlı Coğrafyasında Mahalle Kültürü Sempozyumu 13-16 Ekim 2011 Bildiriler Kitabı- Mahallede Hayat Var* (s.17-30). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Çift, S. (2001). Osmanlılar Döneminde Bursa'da Bektaşî Kültürü ve Bektaşî Tekkeleri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 225-239.

Çimen, A. (2012). Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14, 183-216.

Çobanoğlu, A. V. "İznic", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, C.23.

Çobanoğlu, A. V. "Külliyeh", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, C.26.

Çobanoğlu, A. V. "Yeşil Cami Külliyesi", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, C.43.

Çorum, B. (2002). Erken Osmanlı Kalem İşlerinden Bir Örnek: Bursa Ali Paşa Camii. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 15, 27-44.

Dağlı, Y. & Kahraman, S. A. (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Bursa- Bolu- Trabzon- Erzurum-Azarbeycan- Kafkasya- Kırım-Girit)* (Cilt.1). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dede, R. (2010). *Bursa Tarihi Kapalı Çarşı'da Kentsel Dış Mekan Organizasyonu Açısından Analitik Bir İnceleme*. (Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi/ Fen Bilimleri Enstitüsü. Bursa.

Demir, M. (2003). Türk İslam Medeniyetinde Şehirleşme. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1, 156-165.

Demirbulak, A. (2014). Konut ve İdare Merkezi Olarak Osmanlı Sarayları. *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6, 34-46.

Demirci, B. (2012). *Bursa Emir Sultan Camii Haziresinde Yer Alan Mezar Taşlarının Kitabelerinin İncelenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi/ Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara.

Demirci, M. (2003). İslam'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri. *İslam, Sanat, Edebiyat ve Musikisi Dergisi*, 2, 129-146.

Demirel, M. (2014). Osmanlı Tarihine Açılan Bir Pencere. *Bursa'da Zaman Dergisi*, 12, 9-104.

Demiryürek, H. (2016). II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa'nın Demografik Yapısı. *Vakaniivis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1, 190-240.

Dernschwam, H. (1992). *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*. Yaşar Önen (Çev). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Doğancı, K. (2005). *Antik Prusa Kenti. Anonim İçinde, 1.Bursa Turizm Sempozyumu 30 Eylül-2 Ekim(s.35-40)*. Bursa: Bursa Osmangazi Belediyesi.

Doğru, H. (2001). Karacahisar Kalesi ve Osmanlı Devletinin Kuruluşundaki Önemi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 105-127.

Dostoğlu, N. & Aksoy, F. (2011). Bursa'da Mahallelerin Gelişimi ve Sivil Mimarlık Örnekleri: Nalbantoğlu, Tahtakale, Alipaşa, İbrahim Paşa, Hocalizade ve Maksem. Anonim İçinde, *Bursa'nın Tarihi Mahalleleri* (Cilt.1 s.56-67). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Düzbakar, Ö. (2003). Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri. *Uludağ Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 97-108.

Düzbakar, Ö. (2008). 17.Yüzyıl Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre Konut ve Konut Terminolojisi. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, 87-96.

Eker, U. (2007). *İznik ve Çevresi Türk Dönemi Mimarisi*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Elbas, A. (2014). Bursa Sarayını Bekliyor. *Bursa'da Zaman*, 10, 12-18.

Elbas, A. (2013). Üftade'nin Mirası Yaşama Döndürülüyor. Bursa'da Zaman Dergisi, 0, 1-4.

Emecen, F. (2010). *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Emecen, F. "Bilecik", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, C.6

Erdoğan, İ. (2000). Osmanlı İktisadi Düzeninde İhtisab Müessesesi ve Muhtesiblik Üzerine Bir Deneme. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 11, 123-145.

Eren, İ. Ö. (2012). Türkiye'de Dönüşen Kentlerin Son Kalesi: Kent Kurucu Öge Olarak Osmanlı'dan Günümüze "Mahalle". *International Journal Of Human Sciennes*, 9, 1547-1568.

Erer, S. (2010). Osmanlılar Döneminde Bursa'da Yaptırılan Hastaneler. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 241-252.

Ergenç, Ö. (1984). Osmanlı Şehrindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 4, 69-78.

Ergenç, Ö. (2014). Osmanlı Düzeni İçinde Mahalle Hayatı. Anonim İçinde, *Uluslararası Osmanlı Coğrafyasında Mahalle Kültürü Sempozyumu 13-16 Ekim 2011 Bildiriler Kitabı- Mahallede Hayat Var* (s. 13-16). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Ergenç, Ö. (2014). *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Eriçok, A. K. (2014). Bursa Tarihi Ticaret Merkezinde 16.Yüzyıl'dan Günümüze Ticari Fonksiyonların Değişimi. *Planlama Dergisi*, 3, 173-181.

Ermış, Ü. M. (2009). *İznik ve Çevresi Bizans Devri Mimari Faaliyetinin Değerlendirilmesi*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Ersoy, B. (1990). Bursa Muradiye Türbeleri. *Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi*, 7, 27-33.

Ertuğrul, Ö. “Ali Paşa Camii”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, C.2.

Ertürk, V. (2000). *Yenişehir Kazasının Siyasi, İktisadi ve İçtimai Tarihi (1487 Mufassal, 1530 Muhasebe-i İcmal ve Kanuni Devri Vakıf Kaydına Göre)*. (Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kırıkkale.

Eyice, S. (1988). *İznik Tarihçesi ve Eski Eserleri*. İstanbul: Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayınları.

Eyice, S. “Alaeddin Bey Cami”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, C.2.

Eyice, S. “Ayasofya Cami”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, C.4.

Eyice, S. “Bedesten”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, C.5.

Eyice, S. “Hacı Hamza Bey Mescidi ve Türbesi”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, C.14.

Eyice, S. “Hacı Özbek Cami”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, C.14.

Eyice, S. “Hüdavendigâr Külliyesi”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, C.18.

Faroqhi, S. (2014). *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler. Kent Mekanında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi (1550-1650)*. Neyyir Kalaycıoğlu (Çev). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Faroqhi, S. (2006). *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Fendoğlu, H. T. (1999). Osmanlı’da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı. Anonim İçinde *Osmanlı Teşkilat* (Cilt.6 s.433-469). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Furat, A. Z. (2003). Eğitim ve Mimari İlişkisi Açısından Kuruluş Dönemi Osmanlı Medreseleri. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 181-208.

Gabriel, A. (2010). *Bir Türk Başkenti Bursa* (Cilt.1). Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil (Çev). İstanbul: Osmangazi Belediyesi Yayınları.

Gedik, G. S. (2015). *Tarihi Çevrelerin Sürdürülebilir Yeniden Canlandırılmasında Kullanıcı Görüşlerinin Değerlendirilmesi: Bursa, Hanlar Bölgesi Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü.

Gökçurak, T. (2016). *A.31 Nolu Bursa Tereke Defterine Göre Bursa Şehrinin Sosyo-Ekonomik Hayatı (1510-1512)*. (Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü. Balıkesir.

Göksoy, B. & Sağol, E. (2017). Demokrasi Bağlamında Bir Değerlendirme: Türk Yerel Yönetim Sistemi ve Osmanlı'dan Cumhuriyete Belediyelerin Kuruluşu. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, 1-19.

Gölbaşı, H. (2018). Osmanlı Devleti'nde Spor Tekkeleri. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 41-53.

Göltekin, S. (2019). Bursa'nın Kale ve Mahalle Kapıları. *Bursa Günlüğü*, 6, 16-23.

Görsel Genel Kültür Ansiklopedisi. (1981). Bursa (Cilt.1 130-131). Görsel Yayınları.

Gül, C. & Gülmez, K. (2005). *49 Numaralı Nüfus Defteri (1285-1295 / 1870-1880)* (Mezuniyet Çalışması). Yakın Doğu Üniversitesi/Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, Lefkoşa, 2005.

Gül, M. (2001). İslam Şehrinin Doğuşu. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 78-87.

Güler, S. (2019). Bursa'da Kalkan Duvarlı Camiler ve Ön Cephe Düzenlemeleri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, 59-97.

Gündüz, İ. (1984). *Osmanlılarda Devlet- Tekke Münasebetleri*. İstanbul: Seha Neşriyat.

Güneş, A. "İznik", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, C.23.

Güneş, M. (2014). Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili. *Akademik Bakış*, 15, 221-240.

Gürer, B. (2015). Molla Fenari'nin Osmanlı Medrese Geleneği ve Osmanlı Düşüncesi Üzerindeki Tesirleri. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39, 121-142.

Gürhan, P. (2013). Bursa Hanlar Bölgesinde Yer Alan Hanlar Üzerine Bir İnceleme. *Anonim İçinde, 2. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi- Bildiriler Kitabı (Cilt. 5) (6-8 Mayıs 2013)*. (s.1259-1272). Konya: İlem & Konya Büyükşehir Belediyesi.

Gürsakal, N. (2010). Bursa Çarşısındaki Değişim (1400-2010). Anonim İçinde, *Çarşının Öyküsü Bursa* (s.383-392). İstanbul: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Halaçoğlu, Y. (1991). *XIV-XVII. Yüzyıllarında Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Hızlı, M. (1986). *XVI. Asır Bursa Medreseleri*. (Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bursa.

Hızlı, M. (1987). Somoncu Baba (Öl. 815/1412) (Şeyh Ebu Hamid Hamidüddin Aksarayı). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 263-271.

Hızlı, M. (2004). Anadolu'daki Osmanlı Medreseleri: Bir İcmal. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4, 371-409.

Hızlı, M. (2004). Bursa Mahkeme Sicillerine Göre Bursevi'nin Ailesi, Tekkesi ve Vakıfları. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 1-14.

Hızlı, M. (2014). *Osmanlı Mahalle İmamlarının Performanslarına Dair. Tasarım Akademi Dergisi*, 1, 41-51.

Hızlı, M. (2001). Bursa'da Selatin İmareti. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 33-62.

İldız, D. (2006). *Gökdere Medresesi Örneğinde Osmanlı Klasik Dönemi Öncesi Bursa Medreseleri*. (Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi/ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

İlgürel, Mücteba, “Subaşı”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, Cilt.37.

İnalcık Halil, “Bursa”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, C.6.

İnalcık, A. & Arı, B. (2005). Türk-İslam- Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalcık’ın Çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6, 27-56.

İnalcık, H. (1960). Bursa I-XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar. *Belleten Dergisi*, 93, 45-102.

İnalcık, H. (1988). Fatih Sultan Mehmet Tarafından İstanbul’un Yeniden İnşası. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 0, 215-226.

İnalcık, H. (2010). *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları 1302-1481*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi.

İnalcık, H. “Osman I”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, C.33.

İpsirli, M. “Medrese”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, Cilt.28.

Kallek, C. “Pazar”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, C.34.

Kandes, V. (2008). *Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa*. İbrahim Kelağa Ahmet (Çev). Bursa: Gaye Kitapevi.

Kaplanoğlu, R. (2003). *Doğal ve Anıtsal Eserleri İle Bursa*. İstanbul: Osmangazi Belediyesi.

Kaplanoğlu, R. (2012). Mahalle Hukukunda Hüsn-i Hal, Su-i Hal ve Mahalleden İhraç Kuralları. *Bursa Araştırmaları Dergisi*, 36, 49-57.

Kara, M. “Tekke”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, C.40.

Karakaya, E. “Postinpuş Baba Zaviyesi”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, C.34.

Karal, E. Z. (1997). *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı (1831)*. Ankara: T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Karataş, A. İ. (2005). Fethinden XIX. Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa'da Ermeniler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 81-106.

Karataş, A. İ. (2000). XVII. Yüzyılda Bursa'nın Nüfus Yapısı. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, -1-7.

Karpat, K. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*. Bahar Tırnakçı (Çev). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kartal, A. (2010). *Şirazdan İstanbul'a: Türk: Fas Kültür Coğrafyası Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Kurtuba Kitap.

Kazancı, M. (2006). Osmanlı'da Halkla İlişkiler. *Selçuk İletişim*, 3, 5-20.

Kejanlı, T. (2005). Anadolu'da İlk Yerleşmeler ve Kentleşme Eğilimleri. *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 17, 89-97.

Kepecioğlu, K. (2009). *Bursa Kütüğü* (Cilt.1). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Kepecioğlu, K. (2009). *Bursa Kütüğü* (Cilt.2). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Kepecioğlu, K. (2009). *Bursa Kütüğü* (Cilt.3). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Kepecioğlu, K. (2009). *Bursa Kütüğü* (Cilt.4). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Keskin, M. Ç. (2020). Bursa'da IV. Mehmed Sarayı, *Belleten Türk Tarih Kurumu Dergisi*, 300, 585-622.

Kılıç, H. (2008). *Yenişehir Ovasında Nüfus ve Yerleşme*. (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sakarya.

Kıvrım, İ. (2009). Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyılda Gaziantep Örneği). *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 231-255.

Koç, Y. (2005). Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6, 161-210.

Kolçak, Ö. & Oral, Ö. (2020). *Kuruluş ve Yükseliş Devri Osmanlı Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.

Köprülü, O. F. “Abdal Murad” TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, C.1.

Köse, O. (2019). Osmanlı Kültüründe Şehir ve Cami. Anonim İçinde, *Cami ve Hayat* (s.101-107). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Kuban, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yem Yayınları.

Kuleli, A. E. & Binan, D. (2019). Bursa Yeşil Külliyesi Medresesi'nin Müze İşleviyle Kullanımına Yönelik Koruma ve Projelendirme Yaklaşımı, *Megaron*, 2, 213-229.

Kuran, A. (1964). *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi.

Kuru, L. (2019). XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Bursa Medreseleri ve Müderris Tevcihatı (Anadolu Kazasker Ruznamelerine Göre). *History Studies International Journal Of History*, 3, 1-28.

Kuruyazıcı, Hasan, “Bursa” Eczacıbaşı Ansiklopedisi, Yem Yayınları, İstanbul, 1997, C.1.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Şehir”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, C.38.

Küpeli, Ö. (2019). *Avarız Defterlerine Göre 17.Yüzyıl'da Bursa Şehri'nin Avarız Yükü ve Nüfus Yapısı*. (2.Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi Bildirileri). Ankara Medya/ Ankara.

Küskü, S. G. (2017). Bursa Kale Kentindeki İlk Osmanlı Yapıları ve İmgesel Çözümler. Anonim İçinde, *Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu'na Armağan- Osmanlı Dünyasında Kültürel Karşılaşmalar ve Sanatsal Yansımaları*. (s.131-136). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Lowry, H. W. (2004). *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*. Serdar Alper (Çev). İstanbul: Eren Yayıncılık.

Matrakçı, N. S. (1976). *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn*. Hüseyin G. Yurdaydın (Çev). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Mercan, G. (2017). *Osmanlı Dönemi Bursa Külliyesi Bahçelerinin Yapısal ve Bitkisel Öğeleri Üzerine Bir Araştırma*. (Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi/ Fen Bilimleri Enstitüsü, Bursa.

Müderrişoğlu, F. (2013). Osmanlı Devletinde Vakıf Medeniyeti: Bani ve Şehir İlişkisi. Anonim İçinde, *Vakıf Medeniyeti ve Şehir* (s.51-60). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.

Nermutlu, B. (2011). Mahallenin Toplumsal Kültürümüzdeki Yeri. Anonim İçinde, *Bursa'nın Tarihi Mahalleleri* (Cilt.1. s.4-12). Bursa:Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Neşri, M. (1949). Kitab-ı Cihannüma Neşri Tarihi. (Cilt 1). Mehmet Altay Köymen, Faik Reşit Ünal (Haz). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ocak, A. Y. (1978). Zaviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme). *Vakıflar Dergisi*, 12, 247-269.

Ocak, A. Y. (2014). *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Oğuzoğlu, Y. (2005). Bursa'daki Tasavvuf Hayatını Osmanlı Sultanları Neden Destekledi? Anonim İçinde, *Uluslararası Bursa Tasavvuf Kültürü Sempozyumu 4* (s.323-326). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Oğuzoğlu, Y. (2011). Uludağ'ın Eteklerini Süsleyen Bursa Mahalleleri. Anonim İçinde, *Bursa'nın Tarihi Mahalleleri* (cilt.1. s.14-24). Bursa: Büyükşehir Belediyesi.

Oğuzoğlu, Y. (2012). *Halil İnalıcık'ın Bursa Araştırmaları*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Oğuzoğlu, Yusuf, "Dizdar", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, Cilt.9.

Okuyan, A. (2019). Şehir Tarihi Açısından Osmanlı Şehirlerinin Sosyal ve Fiziki Yapısı. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 7-32.

Orhonlu, C. (1984). *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*: Ankara: Cedit Neşriyat.

Öcalan, H. B. (1992). *B 97/ 302 Nolu Bursa Şer'iyeye Siciline Göre Bursa'da Hayat (Sosyal ve Dini)*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Öcalan, H. B. (2002). XVII. Asırdan Günümüze Bursa Dervişleri. Anonim İçinde, *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü* (s.158-175). Bursa: Bursa Kültür ve Sanat Turizm Vakfı Yayınları.

Öcalan, H. B. (2015). Bursa'da Tekke Hayatı ve Kitap (Tekke Kütüphaneleri). *Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*, 38, 181-188.

Öcalan, H. B. "Üftade Tekkesi", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, C.42.

Ödekan, A. "Bedesten", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Yem Yayınları, İstanbul, 1997, C.1.

Ödekan, A. "Küllüye", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Yem Yayınları, İstanbul, 1997, C.2.

Öney, G. (2000). *Akdeniz'de İslam Sanatı, Erken Osmanlı Sanatı: Beyliklerin Mirası*". İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Önkal, A. & Bozkurt, N. "Cami", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, Cilt.7.

Ötüken, Y. & Durukan, A. (1983). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler* (Cilt.1). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Ötüken, Y., Durukan, A., Acun. H. & Pekak. S. (1986). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler* (Cilt 4). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Öz, Mehmet, "Tahrir", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, Cilt.39.

Özcan, Abdulkadir, "Asesbaşı", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, Cilt.3.

Özcan, G. (2017). *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Özcan, T. "Pazar" TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, C.34.

Özdemir, Ö. (2012). *Fatih Döneminde İstanbul'un İslamlaşma Süreci (İşkân, İdare ve İmar Açısından)*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Özdemir, R. (1994). Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset. *Osmanlı tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, 5, 259-310.

Özer, E. (2007). *Osmanlı'da Tekke ve Tarikat Islahatları II. Mahmut Dönemi ve Sonrası*. (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Özgen, M. (2007). Osmanlı Çarşıları. *Popüler Tarih Dergisi*, 78, 56-60.

Özköse, K. (2006). Şehir ve Tekke. *Somoncu Baba İlim- Kültür ve Edebiyat Dergisi*, 73, 19-22.

Öztürk, Y. (2014). *Kuruluşundan 1950'ye Kadar Bursa Belediyesi ve Hizmetleri*. (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2014.

Pakalın, M. Z. (1972). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (Cilt.3). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Papila, A. (2011). Osmanlı'da Kamusal Alan- Osmanlı Külliyesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 64-82.

Paşazade, A. (2003). *Osmanoğullarının Tarihi*. Kemal Saraç, M.A.Yekta (Çev). İstanbul: Koç, Kültür Sanat Tanıtım Yayınları.

Peker, A. U. (2007). Bursa Hüdavendigâr Külliyesi. *Tasarım Merkezi Dergisi*, 4, 17-21.

Perker, Z. S. & Akkuş, K. (2017). Bursa Yeşil (sultaniye) Medresesi Malzeme Sorunları ve Çözüm Önerileri, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 9, 85-104.

Sabuncuoğlu, M. (2014). Yeni Yüzüyle Muradiye Türbeleri. *Bursa'da Zaman Dergisi*, 12, 52-58.

Sakaoğlu, N. (2014). Türkiye’de Mahalle. Anonim İçinde, *Uluslararası Osmanlı Coğrafyasında Mahalle Kültürü Sempozyumu 13-16 Ekim 2011 Bildiriler Kitabı- Mahallede Hayat Var* (s.107-125). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Saraçoğlu, T. (2009). *Molla Fenari ve Ailesinin Bursa Kültürüne Katkıları*. (Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sarıbaş, G. (2019). Bursa’nın Sur Dışı Yerleşiminde Sultan Külliyelerinin Önemi. *Bursa Günlüğü*, 7, 42-47.

Sarıbaş, G. (2019). Hisar Senti ve Osmangazi (Manastır) Mahallesi. *Bursa Günlüğü*, 6, 4-9.

Sarıbaş, G. (2019). Türk Kültür ve Mimarlık Tarihimiz açısından Hisar Senti ve Osmangazi (Manastır) Mahallesi. *Bursa Günlüğü*, 6, 4-9.

Savaş, E. (1973). *İznik/Nicea*. Bursa: İznik Kitapevi.

Serbestoğlu, İ. (2014). 19.yüzyıl’da Osmanlı Devletinde Nüfus Algısının Değişimi ve Nüfus Artırılma Çabasında Müfettişlerin Rolü. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31, 255-273.

Sercan, İ. & Parlak, O. (2013) *Bursa İlinin Tarihsel Süreç İçerisinde Nüfusunun Gelişimi (XVI-XX. Yüzyıllar Arası)* (Bildiri). Uludağ Üniversitesi/Tarih Bölümü, Bursa.

Sertyüz, N. (2016). Bursa İli Osmangazi İlçesinde Bulunan Üftade Camii ve Tekkesinin Kalem İşleri Hakkında Düşünceler. *X. Internaitonal Turkic Culture, Art And Protection Of Cultural Heritape Symposium/Art Actury*, 0, 359-367.

Sevim, S. (2014). Osmanlı’nın Kuruluş Devri Saray Anlayışı ve Bursa Sarayı. *Bursa’da Zaman*, 10, 18-23.

Sınmaz, S. (2017). Külliyelerin Mekânsal Tasarım, Anadolu’da Külliyelerin Gelişim Süreci ve Kentsel Tasarım Kurgusu. *Kent Akademisi Kent Kültürü ve Yönetimi Dergisi*, 4, 381-395.

Sonal, M. (1999). Kuruluşundan Ortadan Kaldırılışına Kadar Olan Süre İçerisinde Medreseler. *Milli Eğitim Dergisi*, 123-128.

Soydan, E. (2019). *Bani Olarak Lala Şahin Paşa ve Mimari Faaliyetler*. (Yüksek Lisans Tezi). İzmir Katip Çelebi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.

Strabon. (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası*. Adnan Pekman (Çev). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Süel, M. (1996). Antik Dönemde Bursa. Anonim İçinde, *Bursa* (s.26-35). İstanbul: Renk Ajans Basım Yayın Hizmetleri.

Şahin, M. & Işık, E. (2011). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mahalle Yönetimi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30, 221-230.

Şahin, Y. & Asarkaya, S. (2019). Mahalle Muhtarlığı Kurumunun Tarihi Gelişimi, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3, 23-32.

Şahinalp, M. S. & Günel, V. (2012). Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi, *Milli Folklor Dergisi*, 93, 149-168.

Şahinalp, M. S. & Veysi, G. (2016). Osmanlı Dönemi Anadolu Şehirleri Çarşı Sisteminin Fonksiyonel Analizi. *International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Of Turkic*, 8, 335-360.

Şimşek, S. & Perker, Z. S. (2019). Bursa Hanlar Bölgesinde Bulunan Tarihi Han Örneklerinde Doğal Taş Malzeme Sorunları Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 62, 655-665.

Taib, H. (2009). *Hatıra Ya da Bursa'nın Aynası*. Ankara: Bursa İl Özel İdaresi.

Tanman, M. B. (1892). Bursa'da Osmanlı Mimarisi: Camiler, Mescitler, Medreseler ve Türbeler. *Çevre ve Kültür Değerlerini Koruma ve Tanıtma Vakfı*, 0, 1-18.

Tanman, M. B. "Emir Hanı", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, C.1.

Tanman, M. B. "Emir Sultan Külliyesi", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, C.11.

Tanman, M. B. “Emir Sultan Külliyesi”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, C.11.

Taş, Ş. P. (2011). Seyahatname’de Bursa, Kayseri ve Urfa Çarşıları. Anonim İçinde, *Doğumunun 400.Yılında Evliya Çelebi* (s.192-203). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Taşkın, C. (2017). 15.ve 20. Yüzyıllar Arası Bursa Tekkelerinin Mekan ve Cephe Kurgusu. (Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi/ Fen Bilimleri Enstitüsü, Edirne.

Tatar, Ö. (2019). *Bursa Kalesi İçindeki Osmanlı Dönemi Mimari Eserler (Cami, Mescit, Medrese, Tekke, Darulkurra, Türbe, Hamam)*. (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum.

Tetik, H. (2018). Manevi Değerler Bağlamında Kültürün Şehirleşmeye Etkisi. *Ağrı İslami İlimler Dergisi*, 3, 49-62.

Tonak, H. (2014). Kayıp Bir Hazine: Bursa Bey Sarayı. *Bursa’da Zaman*, 10, 2-8.

Tuğlacı, P. (1985). *Osmanlı Şehirleri*. İstanbul: Millet Yayınları.

Tuncel, M. “Karahisar”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, C.24.

Turgut, V. (2011). *Bilecik Bölgesi Örneğinde 16. Yüzyılda Vakıflar ve Şehirleşme*. (Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Uğur, Y. (2005). Şehirler ve Şehirleşme. Anonim İçinde, *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*.(s.293-326). İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi.

Unan, F. (2006). Medreseler ve Osmanlı Merkezi Yönetimi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, 1-7.

Uslu, F. S. (2012). *Bursa Yeşil Cami Çini ve Tezyinatı*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Ülgen, A. S. (1938). İznik'te Türk Eserleri. *Vakıflar Dergisi*, 1, 53-69.
- Yahşi, T. (1998). *Bursa'nın Tarihi Coğrafyası*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi/Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1998.
- Yapıcı, A. (2015). *Gelenekten Modernizme Tekkeler ve Cumhuriyet*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Yavaş, D. (2009). Bursa Kalesi. Anonim İçinde, *Savunma Hatlarından Yaşam Alanlarına Kaleler 19. Kaleli Kentler Sempozyum Bildirileri* (s.110-132). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.
- Yavaş, D. (2013). Muradiye Külliyesi. *Bursa'da Zaman Dergisi*, 5,14-18.
- Yavaş, D. (2017). Bursa'nın Fethi ve Kale İçi Osmanlı Yapıları. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 57, 112-120.
- Yavaş, D. "Orhan Gazi Külliyesi", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, C.33.
- Yavaş, D. "Yeşilcami Külliyesi", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, C.43.
- Yavaş, D. "Yıldırım Külliyesi", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, C.43.
- Yediyıldız, M. A. (1994). Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1656-1658). *Vakıflar Dergisi*, 23, 177-228.
- Yediyıldız, M. A. (1998). Dünden Bugüne Yıldırım Külliyesi. *Vakıf ve Kültür Dergisi*, 2, 40-45.
- Yel, M. & Küçükaşçı, M. S. "Mahalle", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, C.27.
- Yenal, E. (2012). *Osmanlı Başkenti Bursa*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.
- Yerlikaya, İ. (1999). Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri. Anonim İçinde, *Osmanlı Teşkilat* (Cilt.6 s.130-144). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Yetkin, S. K. (1965). *İslam Mimarisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Yıldız, Bahaeddin. (1982). Vakıf Müessesinin XVII. Asır Türk Toplumundaki Yeri. *Vakıflar Dergisi*, 14, 1-28.

Yılmaz, C. (1992). H.I.III. / M.VII-IX. Y.Y İslam Şehri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 109-138.

Yılmaz, H. (2015). Yeni Kaynaklara Göre Bursa Beg Sarayının Yapılış Tarihi ve Orhan Gazi Döneminde İnşa Edilen İlk Bölümleri. *Taç Mimarlık Arkeoloji Kültür ve Sanat Dergisi*, 7, 54-64.

Yılmaz, İ. (2014). Bursa Sur Kapıları ve Taht-ı Kale Kapısı Rekonstrüksiyonu. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 87-105.

Yılmazyaşar, H. (2003). *Orhan Gazi Döneminde İznik Kenti ve Mimarisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Yılmazyaşar, H. (2017). Orhan Gazi Döneminde (1326-1362) İznik Kenti. Anonim İçinde, *Prof. Dr. Filiz Yenişehirlilioğlu'na Armağan-Osmanlı Dünyasında Kültürel Karşılaşmalar ve Sanatsal Yansımaları* (s.263-279). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi.

Yurt Ansiklopedisi Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını. (1984). *Bursa* (Cilt.3. 1611-1801). İstanbul: Anadolu Yayıncılık.

Yurtsever, M. "İsmail Hakkı Tekkesi", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, C.23.

Zeyrek, İ. N. (2004). *Çandarlı Ailesinin Sanat Hamiliği ve Bursa Ali Paşa Camii*. (Sanat Tarihinde Gençler 2004 Semineri). (s.293-316). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

- <http://www.bursakulturturizm.gov.tr/Resim/132836,bursa-koyleri-haritasi-03062015.png?0>
- <https://bursakesif.weebly.com/bursan305n-304lccedileleri.html>
- <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/dunya-uygarlik-tarihine-isik-tutan-hoyuk-cayonu/1571736>
- <https://www.azbibak.com/catalhoyuk-neolitik-kenti>
- <https://www.ilimdergisi.org/yasayan/medine-doneminde-hukuki-duzenlemeler>
- <https://csb.gov.tr/osmanli-da-sehircilik-anlayisi-makale>
- https://www.bursa.com/wiki/Bursada_Mahallelerin_Kurulusu
- https://www.bursa.bel.tr/dosyalar/yayinlar/bursadazaman_10.pdf
- <https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/A1%C3%A2eddin-Camisi-Bursa.-Plan-E.-H.-Ayverdi.jpg>
- <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/82536>
- <http://www.turkiyenintarihieserleri.com/?oku=1625>
- <https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2019/08/%C4%B0znik-Hac%C4%B1-%C3%96zbek-Cami.jpg>
- http://isamveri.org/pdfdrg/D00110/1964-1965_1/1964_1965_1_ASLANAPO.pdf
- <https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/%C4%B0znik-Hac%C4%B1-Hamza-Cami.jpg>
- <https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/%C5%9Ehadet-Camisi-Bursa.-Plan-Yeni-kurgu-D.-Kuban.jpg>
- <https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/12/%C4%B0znik-Ye%C5%9Fil-Cami-Plan%C4%B1.jpg>
- <https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2020/04/Ye%C5%9Fil-Camii.jpg>
- http://isamveri.org/pdfdrg/D00110/2002_15/2002_15_CORUMB.pdf
- <http://dunyacamileri.blogspot.com/2019/08/orhan-gazi-ulu-camii-yenisehir-bursa.html>
- <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/77633>

<https://www.flickr.com/photos/sinandogan/4543604759>

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/608105>

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/608105>

<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/Emir-Sultan-K%C3%BCllyesi.jpg>

<https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/muhtelif/turkiyede-vakif-abideleri-ve-eski-eserler-3.pdf>

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/gezilecekyer/seyh-kubbettin-cami-ve-turbesi>

<https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/muhtelif/turkiyede-vakif-abideleri-ve-eski-eserler-3.pdf>

<http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=17767&start=5>

<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/S%C3%BCleyman-Pa%C5%9Fa-Medresesi-%C4%B0znik.-Plan-E.-H.-Ayverdi.jpg>

<https://www.flickr.com/photos/orcin70/27224751402/in/album-72157668626273422/>

<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/Lala-%C5%9Eahin-Pa%C5%9Fa-Medresesi-Bursa.-Plan-Fatin-Uluengin.jpg>

<https://www.dergibursa.com.tr/kabina-sigmayan-osmanli-kulturu/>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/postinpus-baba-zaviyesi>

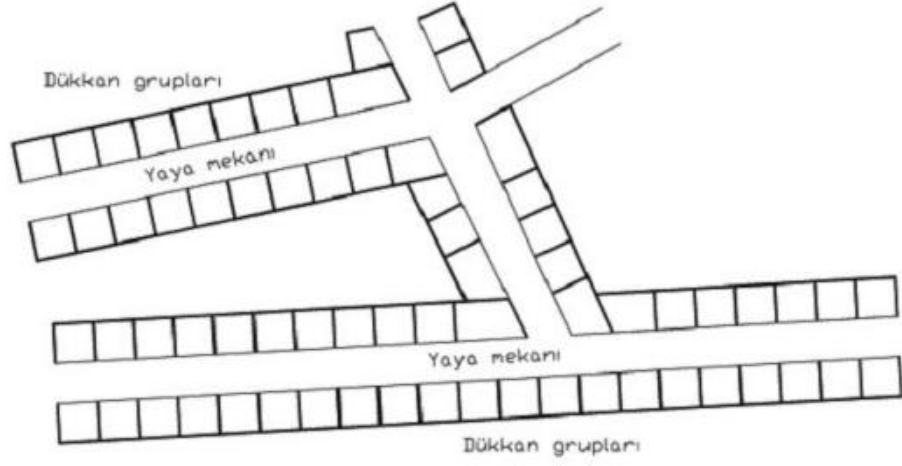
<https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/muhtelif/turkiyede-vakif-abideleri-ve-eski-eserler-3.pdf>

<http://fotograf.bursa.com.tr/ismail-hakki-tekkesi-camii/ismail-hakki-tekkesi-camii-1/>

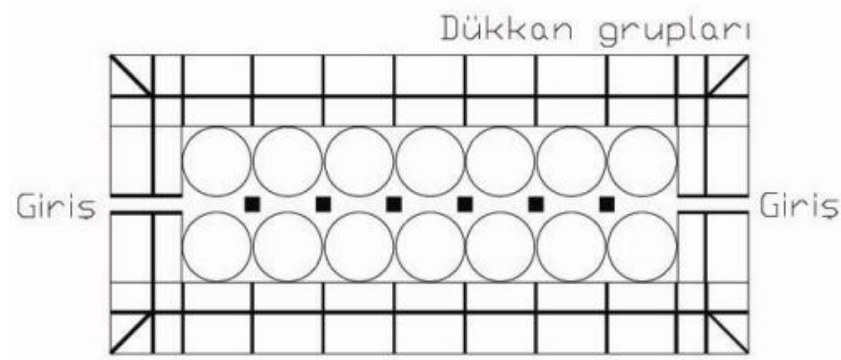
<https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-hani>

<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/Bursa-Bedesteni.-Plan-E.-H.-Ayverdi.jpg>

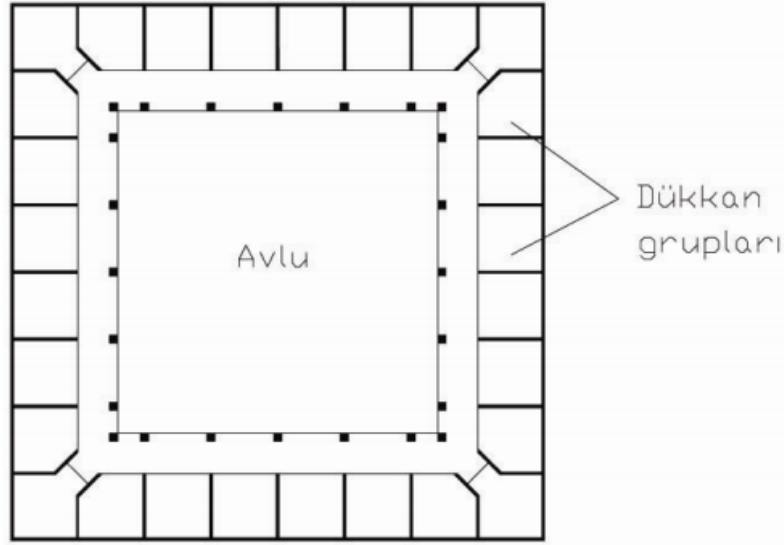
ÇİZİMLER

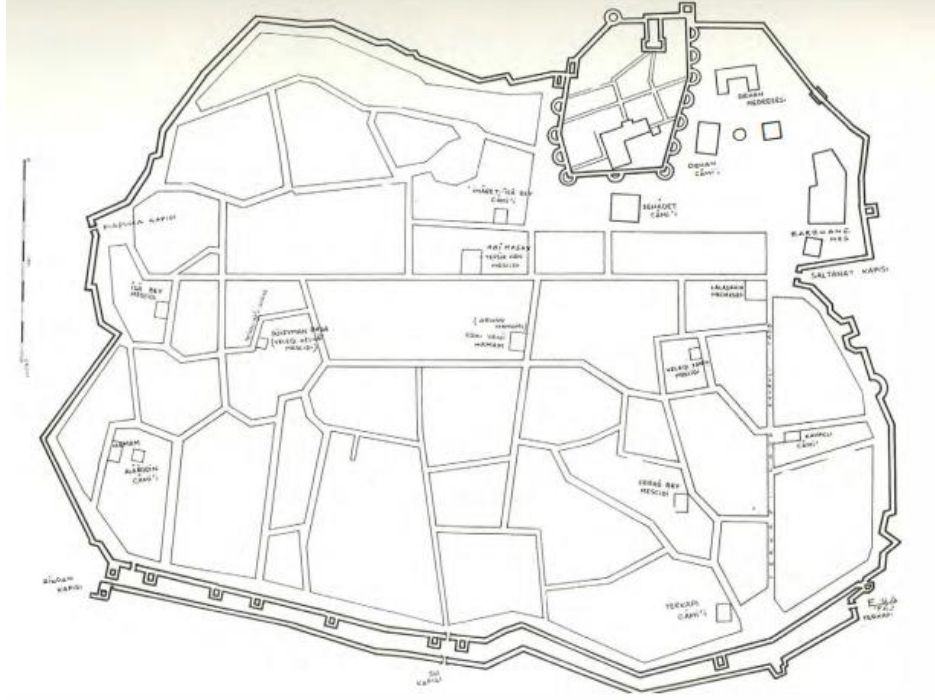
Çizim 1: İki tarafı dükkânlarla çevrilmiş sokaklar ve meydanlar bütünü olan bir çarşı örneği (Küçükkömürcü, 2005).

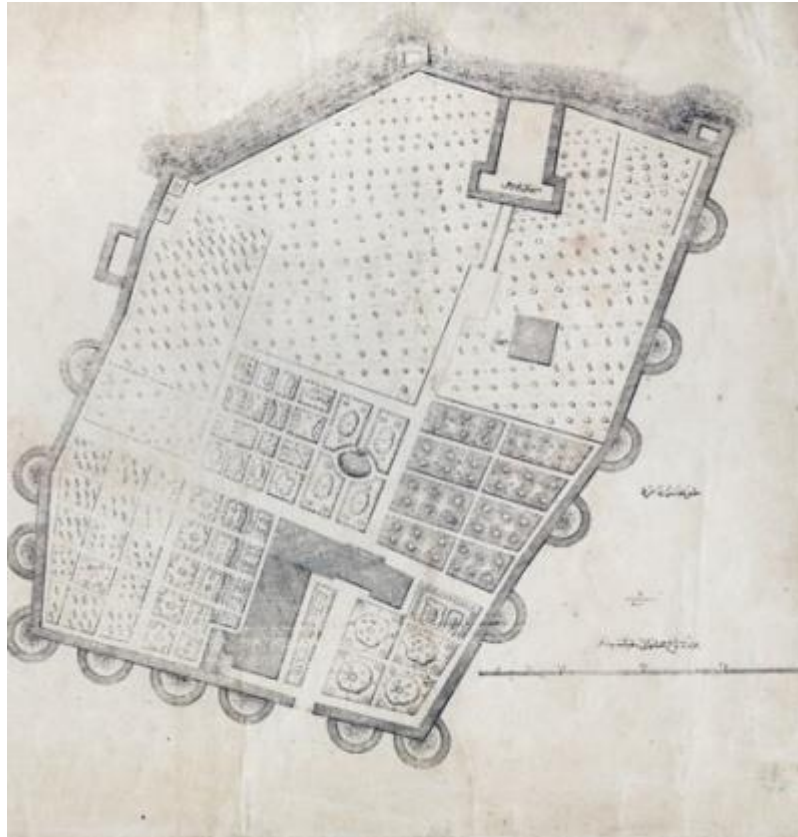
Çizim 2: Bedesten Planı Örneği (Küçükkömürcü, 2005).

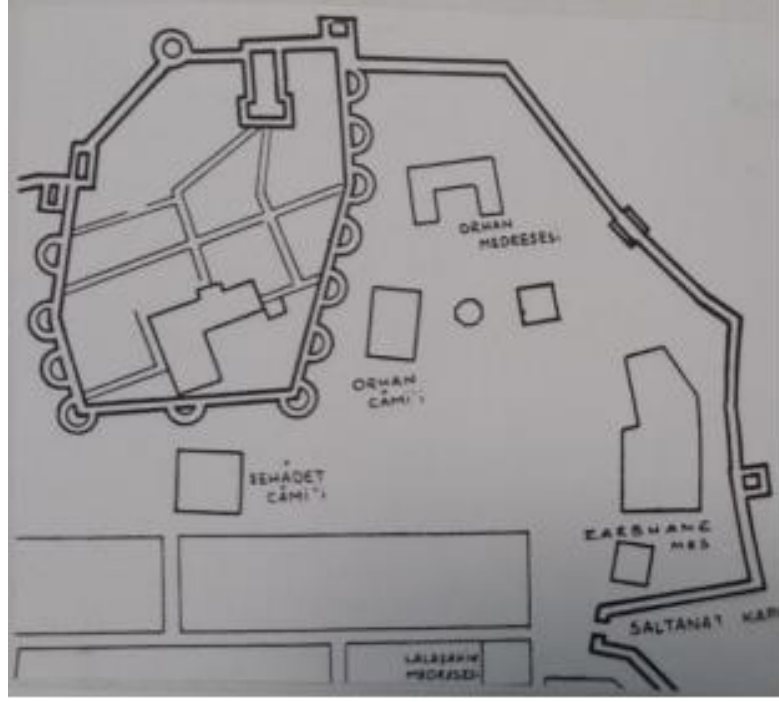
Çizim 3: Tipik Bir Han Planı Örneği (Küçükkömürcü, 2005).

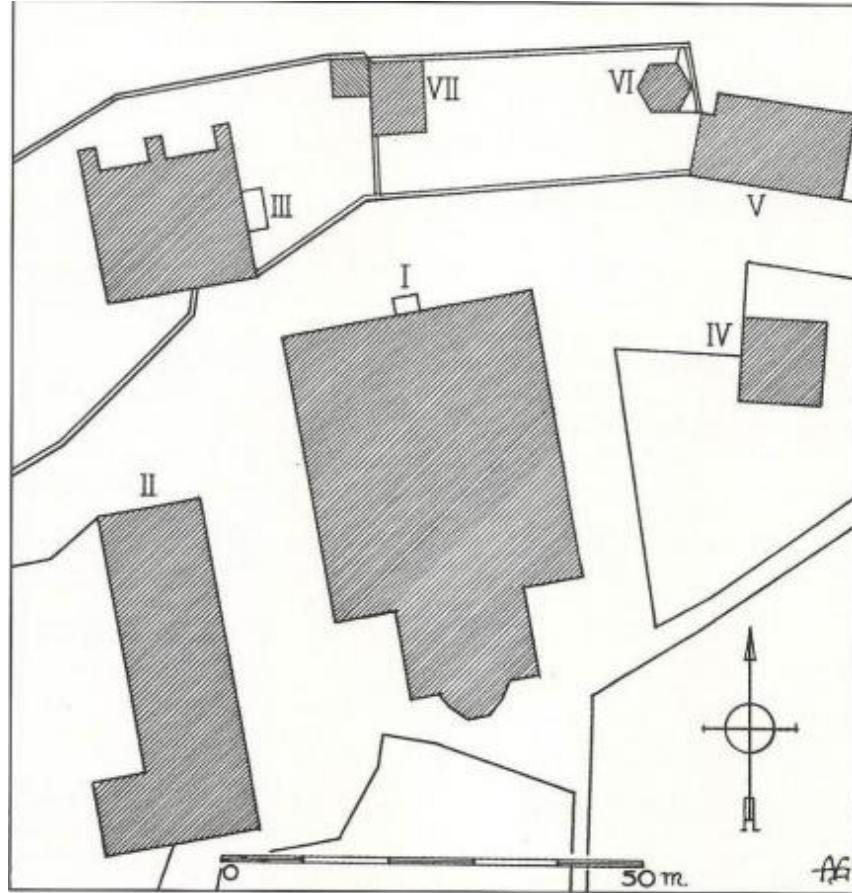
Çizim 4: Bursa Kale İçi Planı (Ayverdi, 1966, s. 60).

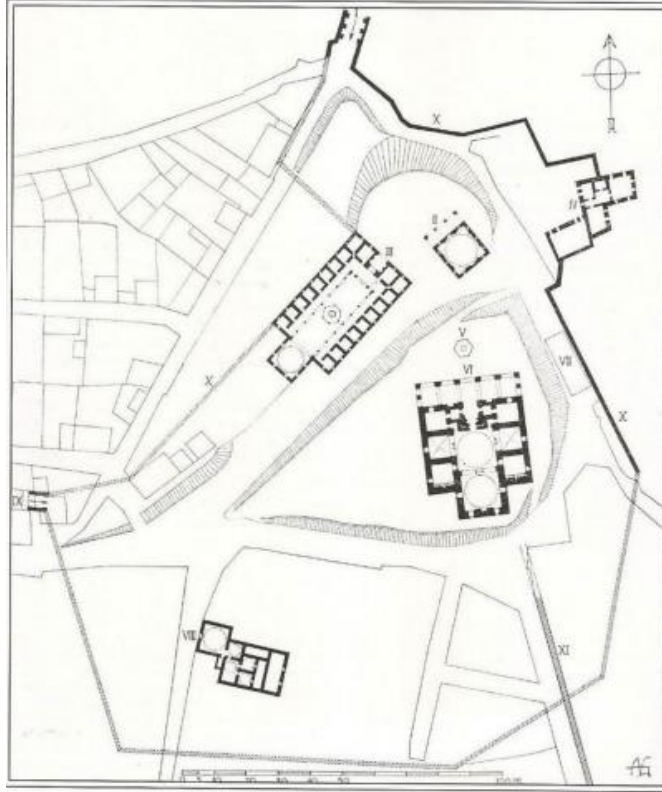
Çizim 5: Bursa Bey Sarayı
Planı, https://www.bursa.bel.tr/dosyalar/yayinlar/bursadazaman_10.pdf, Erişim Tarihi: 07.05.2021)

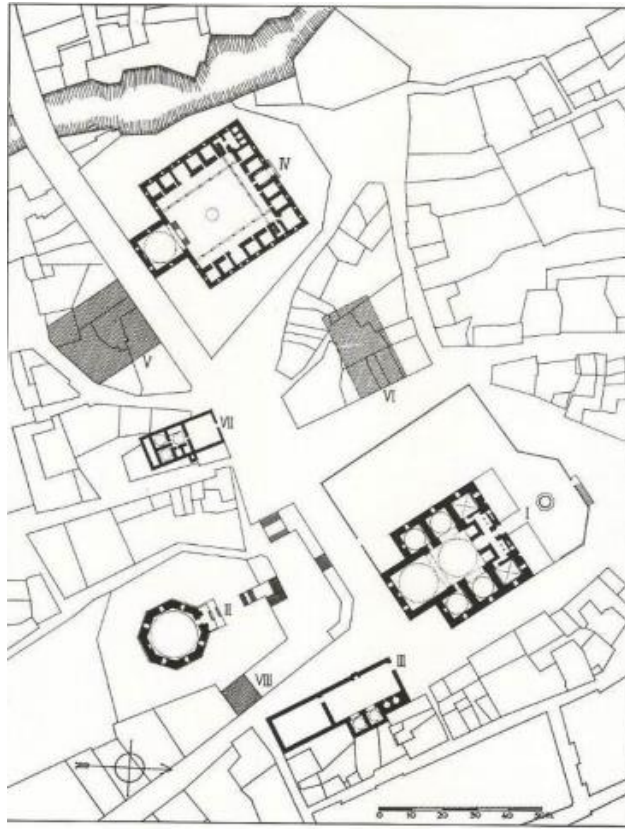
Çizim 6:Bursa Orhan Gazi Külliyesi Yerleşim Düzeni (Toruk & Dikmen, 2019, s. 4987)

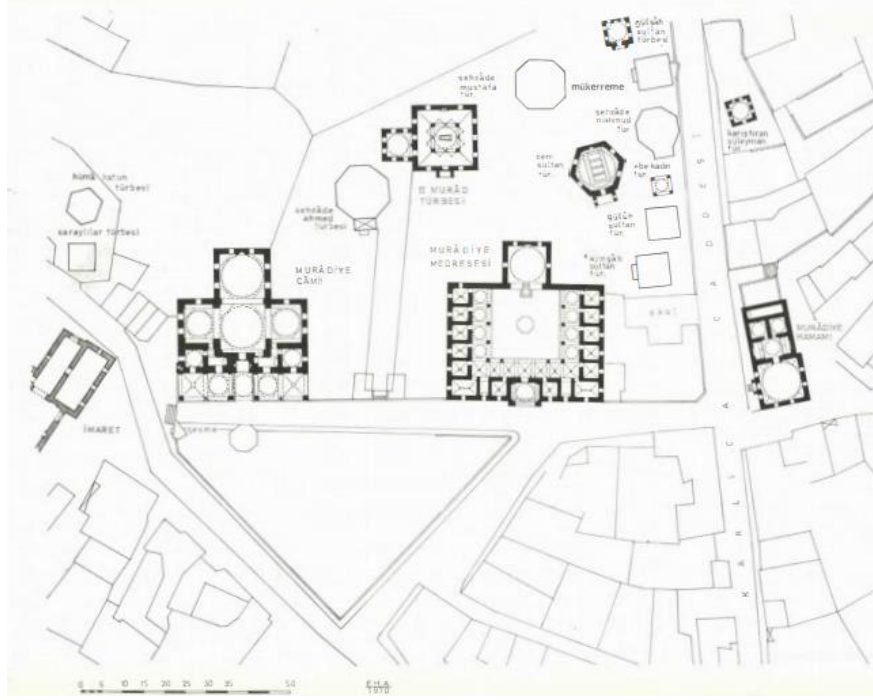
Çizim 7: Hüdavendigâr Külliyesi Vaziyet Planı (Sağlık, 2016, s. 71)

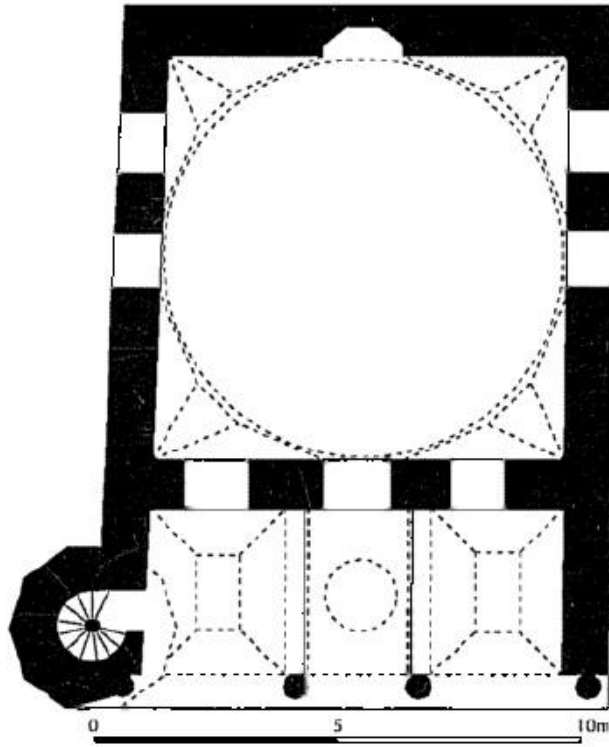
Çizim 8: Yıldırım Bayezid Külliyesi Vaziyet Planı (Sağlık, 2016, s. 82).

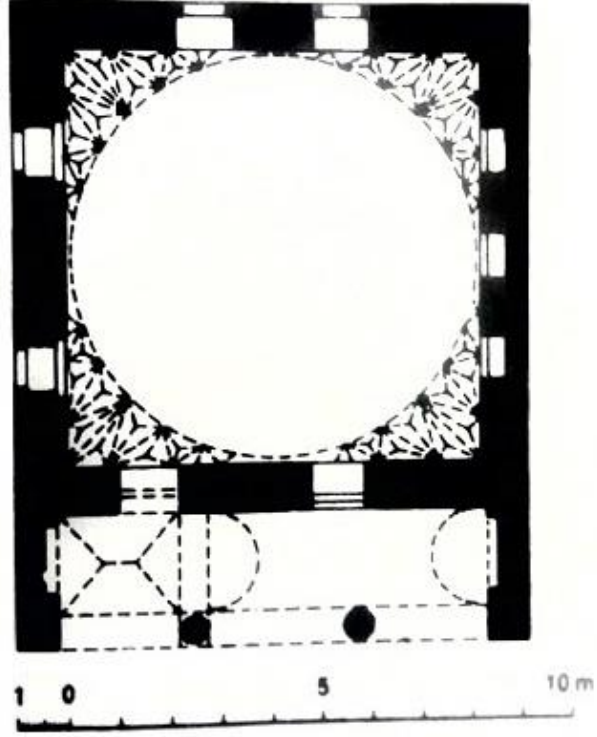
Çizim 9: Çelebi Mehmed Külliyesi Vaziyet Planı (Sağlık, 2016, s. 95)

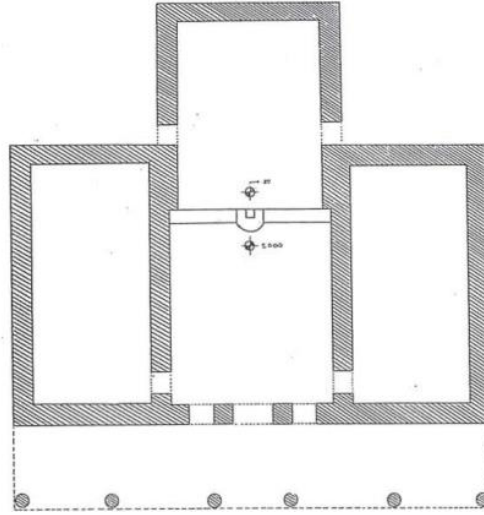
Çizim 10: Muradiye Külliyesi Vaziyet Planı (Ayverdi, 1972, s. 305)

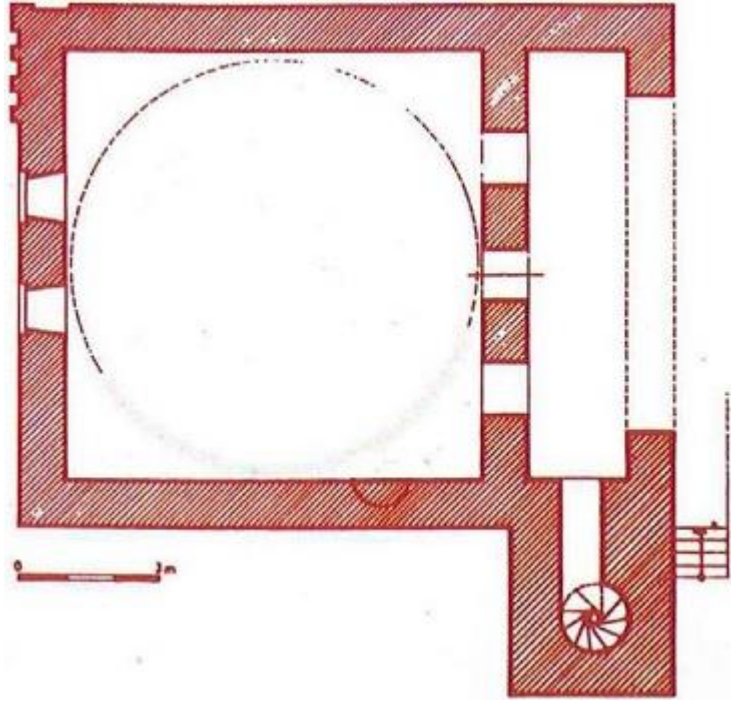
Çizim 11: Alâeddin Bey Cami Planı, (<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/A1%C3%A2eddin-Camisi-Bursa.-Plan-E.-H.-Ayverdi.jpg>, Erişim Tarihi: 08.05.2021)

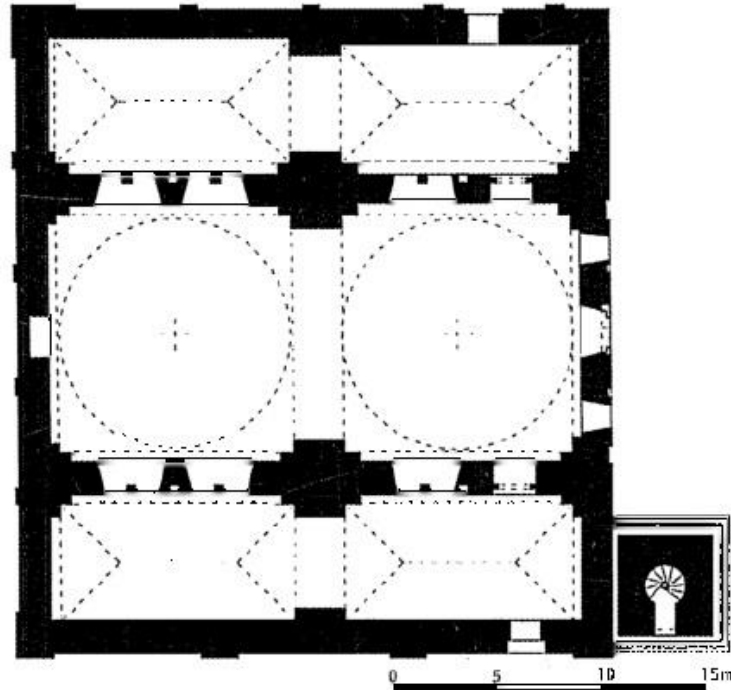
Çizim 13:Hacı Özbek Cami Planı, (<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2019/08/%C4%B0znik-Hac%C4%B1-%C3%96zbek-Cami.jpg>, Erişim Tarihi: 15.04.2021)

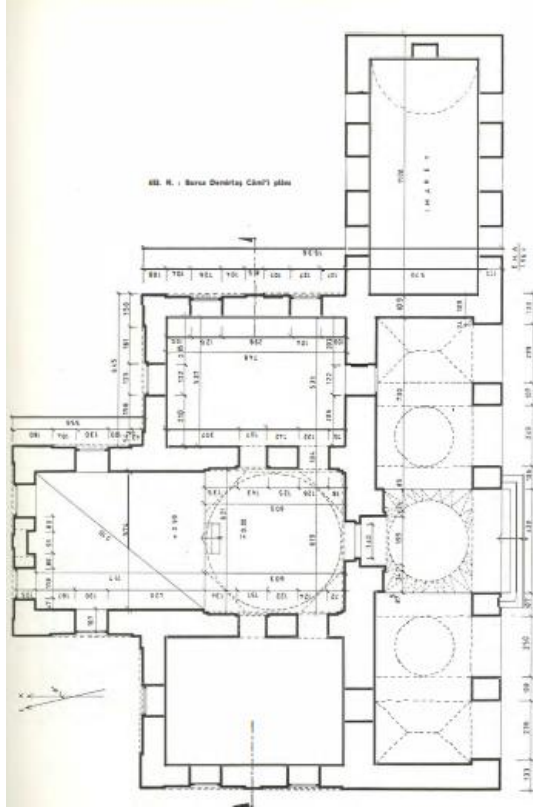
Çizim 14:Orhan İmaret Cami Planı, (http://isamveri.org/pdfdrq/D00110/1964-1965_1/1964_1965_1_ASLANPAO.pdf, Erişim Tarihi: 15.04.2021)

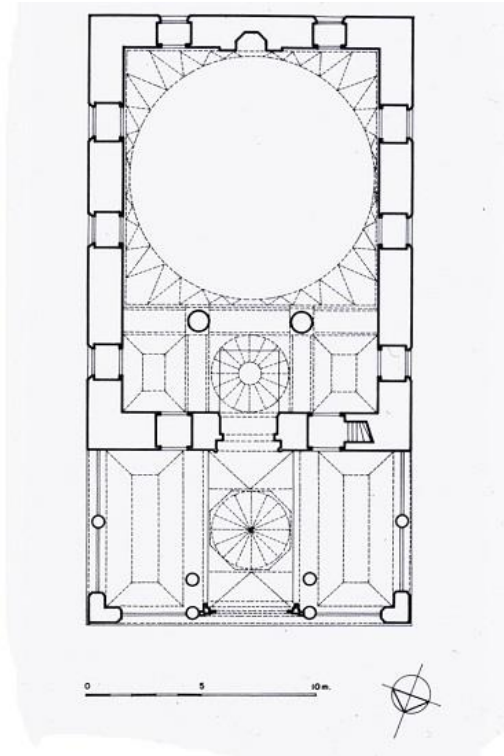
Çizim 15:Hacı Hamza Bey Cami Planı, (<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/%C4%B0znik-Hac%C4%B1-Hamza-Cami.jpg>, Erişim Tarihi: 08.05.2021)

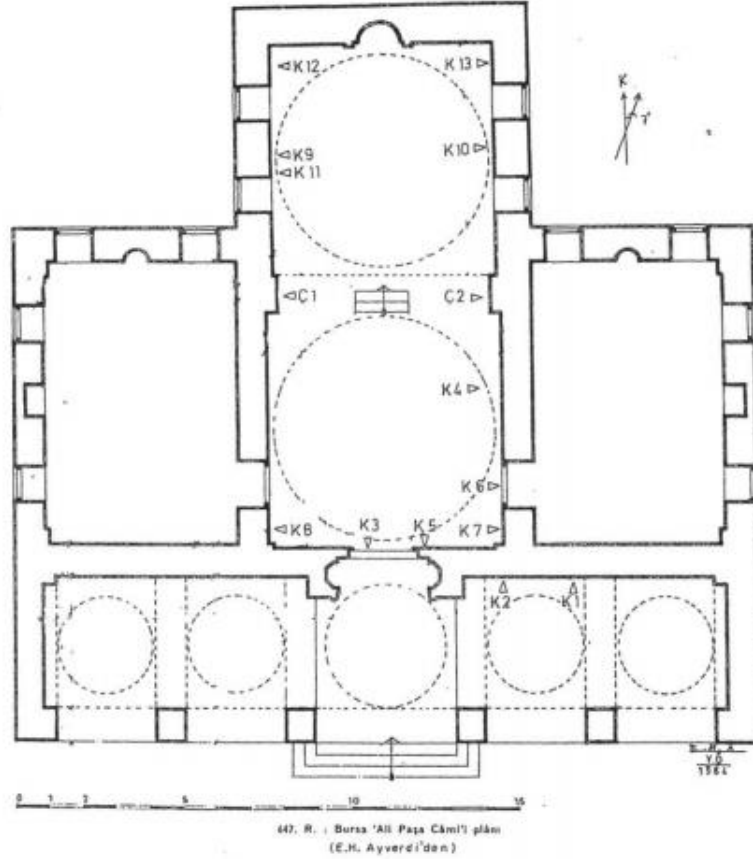
Çizim 16:Şahadet Cami Planı, (<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/%C5%9Eehadet-Camisi-Bursa.-Plan-Yeni-kurgu-D.-Kuban.jpg>, Erişim Tarihi: 08.04.2021)

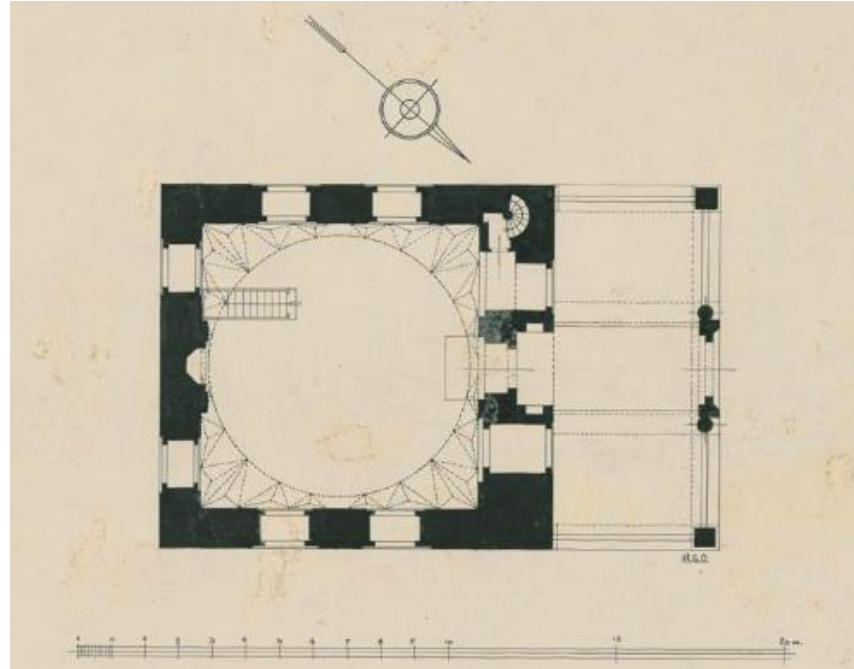
Çizim 17:Demirtaş (Timurtaş) Cami Planı (Ayverdi, 1966, s. 389)

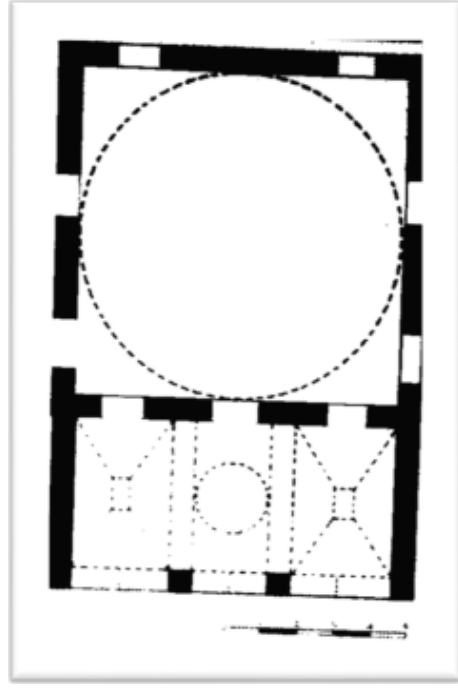
Çizim 18:İznik Yeşil Cami Planı, (<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2016/12/%C4%B0znik-Ye%C5%9Fil-Cami-Plan%C4%B1.jpg>, Erişim Tarihi: 08.05.2021)

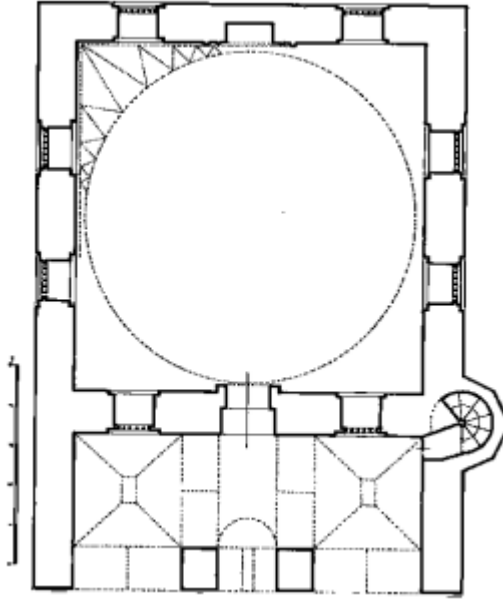
Çizim 19:Çandarlı Ali Paşa Cami Planı,
(http://isamveri.org/pdfdrq/D00110/2002_15/2002_15_CORUMB.pdf, Erişim Tarihi: 08.05.2021)

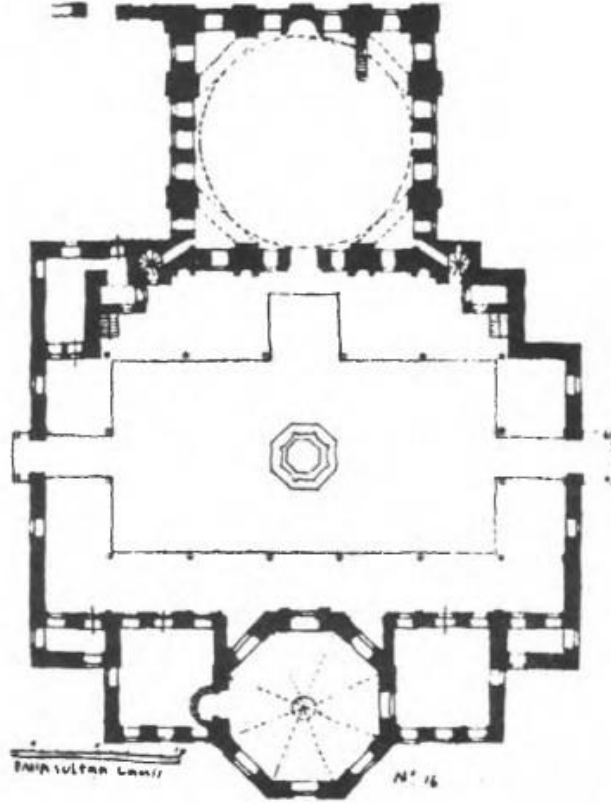
Çizim 20: Mahmud Çelebi Cami Planı,
(<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/77633>, Erişim Tarihi:09.05.2021)

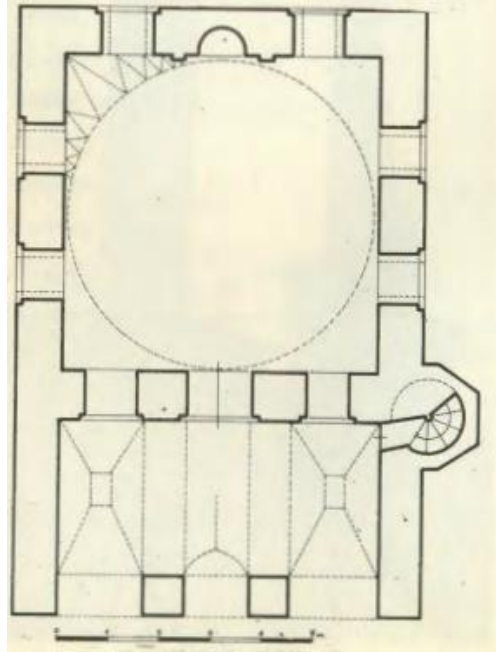
Çizim 21:Hafsa Hatun (Bedreddin) Cami Planı,
(<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/608105>, Erişim Tarihi:09.04.2021)

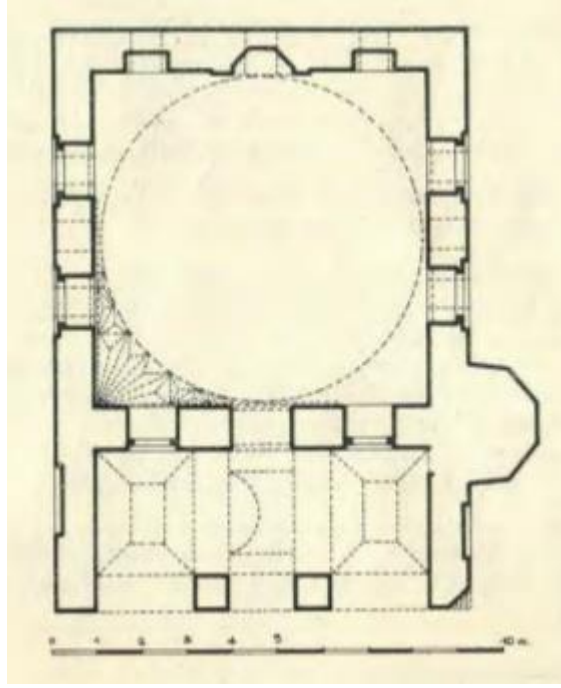
Çizim 22: Selçuk Hatun Cami Planı, (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/608105>, Erişim Tarihi: 09.05.2021)

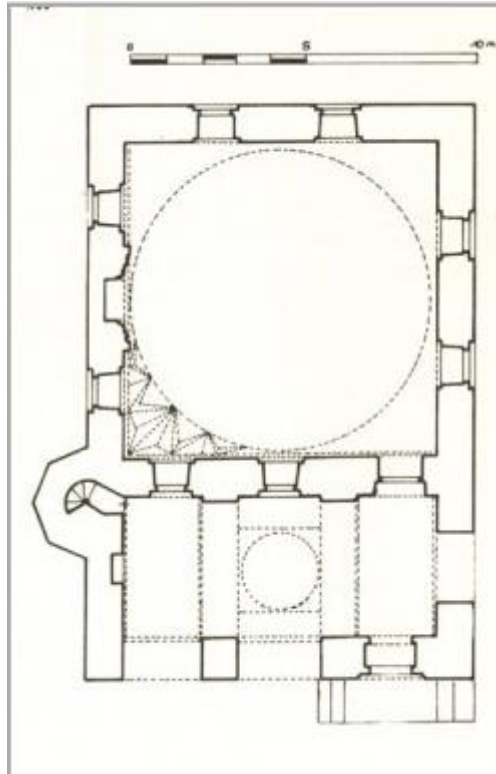
Çizim 23:Emir Sultan Cami Planı (<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/Emir-Sultan-K%C3%BClliyesi.jpg>, Erişim Tarihi: 09.05.2021)

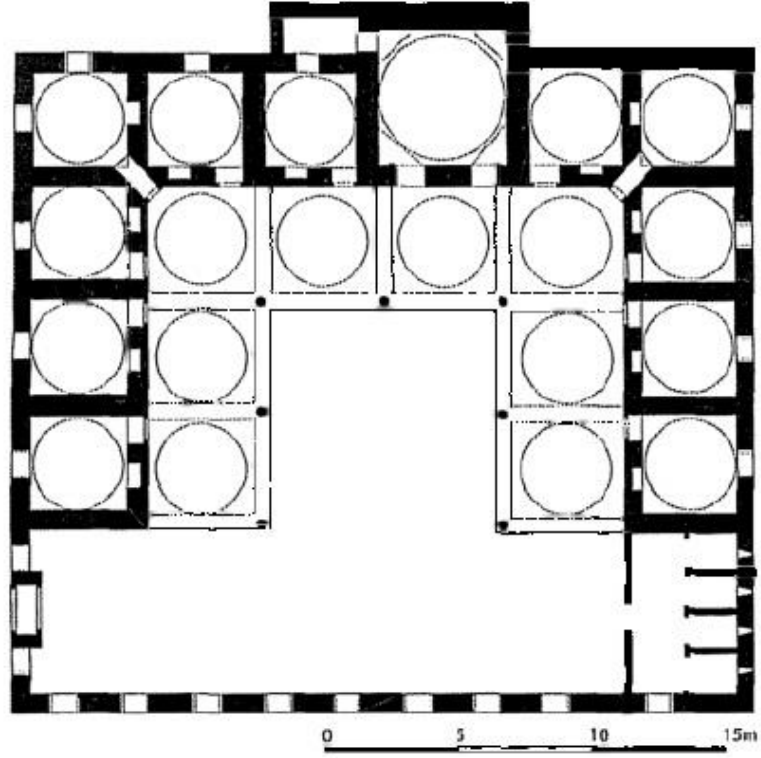
Çizim 24:Koca Naib Cami Planı, (<https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/muhtelif/turkiyede-vakif-abideleri-ve-eski-eserler-3.pdf>, Erişim Tarihi: 09.05.2021)

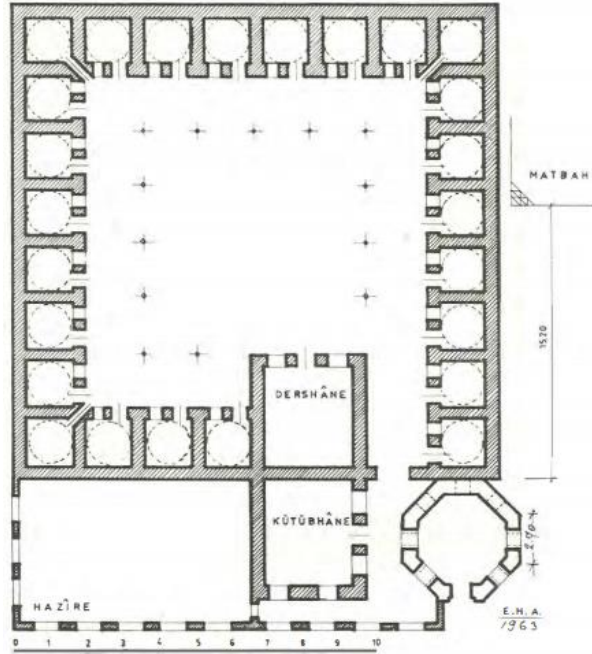
Çizim 25: Acem Reis Mescidi Planı,
(<https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/muhtelif/turkiyede-vakif-abideleri-ve-eski-eserler-3.pdf>, Erişim Tarihi: 09.05.2021)

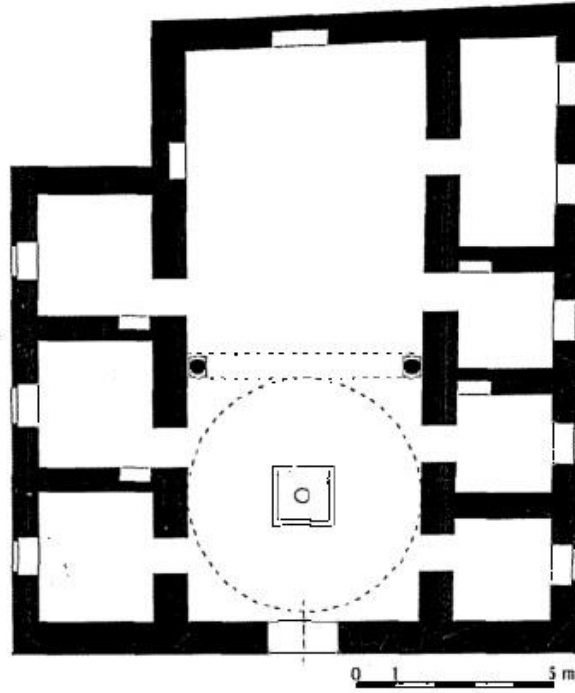
Çizim 26: Tuz Pazarı Mescidi Planı,
(<http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=17767&start=5>, Erişim Tarihi:09.05.2021)

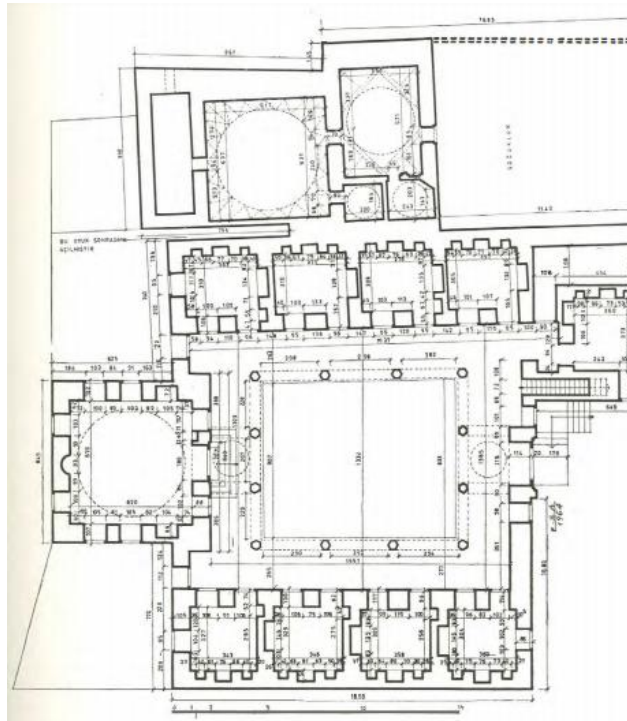
Çizim 27:İznik Süleyman Paşa Medresesi, (<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/S%C3%BCleyman-Pa%C5%9Fa-Medresesi-%C4%B0znik.-Plan-E.-H.-Ayverdi.jpg>, Erişim Tarihi: 09.05.2021)

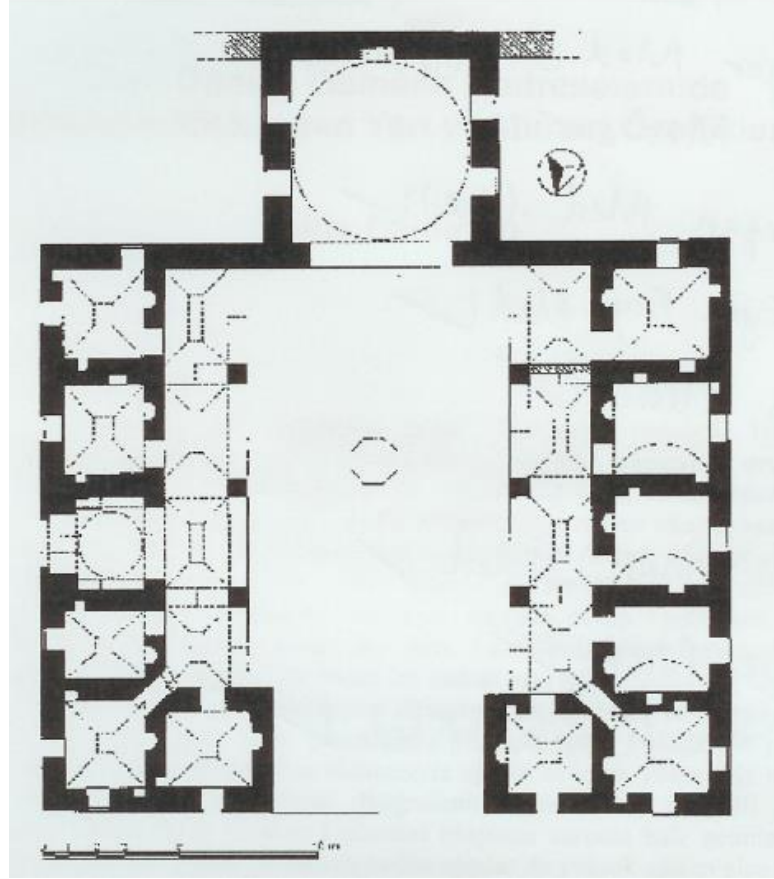
Çizim 28:Yenişehir Süleyman Paşa Medresesi Restitüsyon Plan Denemesi (Ayverdi, 1966, s. 208)

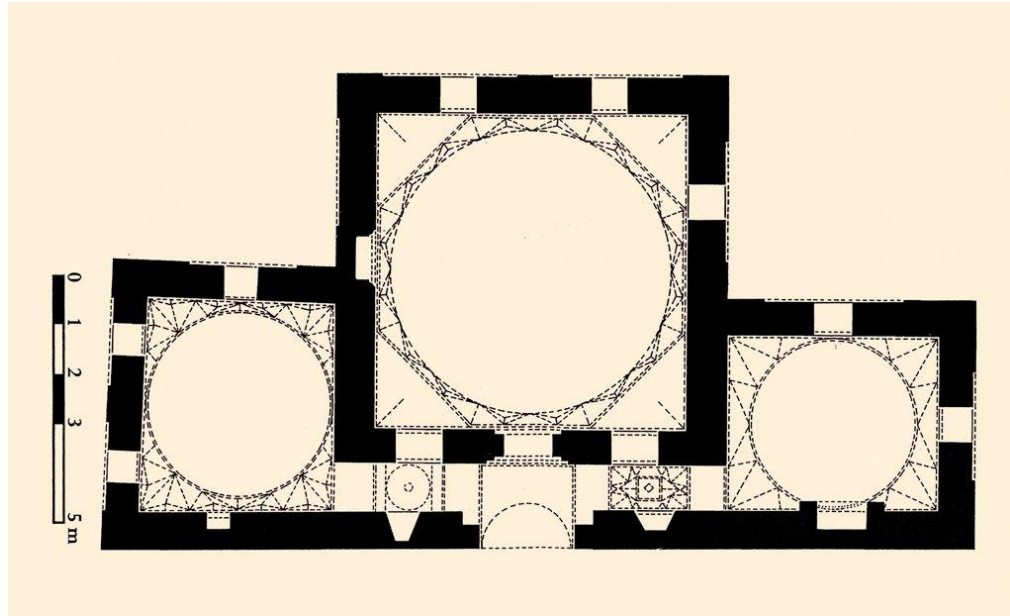
Çizim 29:Lala Şahin Paşa Medresesi Planı, (<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/Lala-%C5%9Eahin-Pa%C5%9Fa-Medresesi-Bursa.-Plan-Fatin-Uluengin.jpg>, Erişim Tarihi: 15.04.2021)

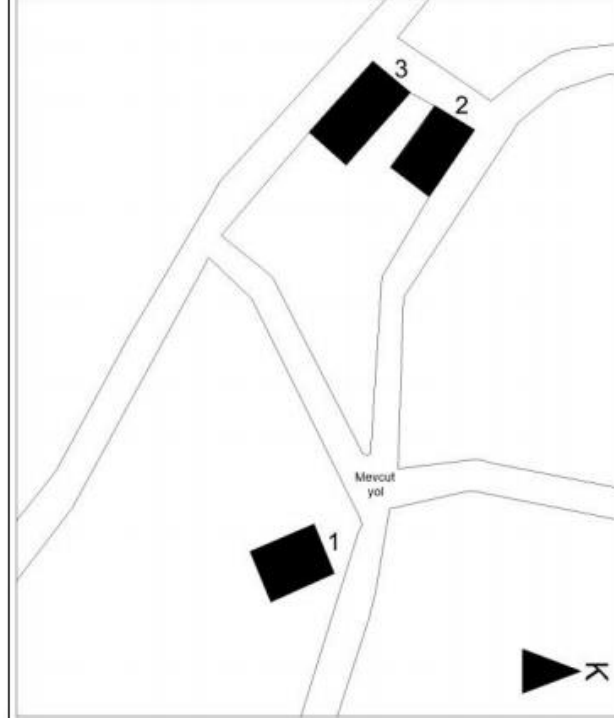
Çizim 30:Eyne Bey (İnebey) Medresesi Planı (Ayverdi, 1966, s. 442)

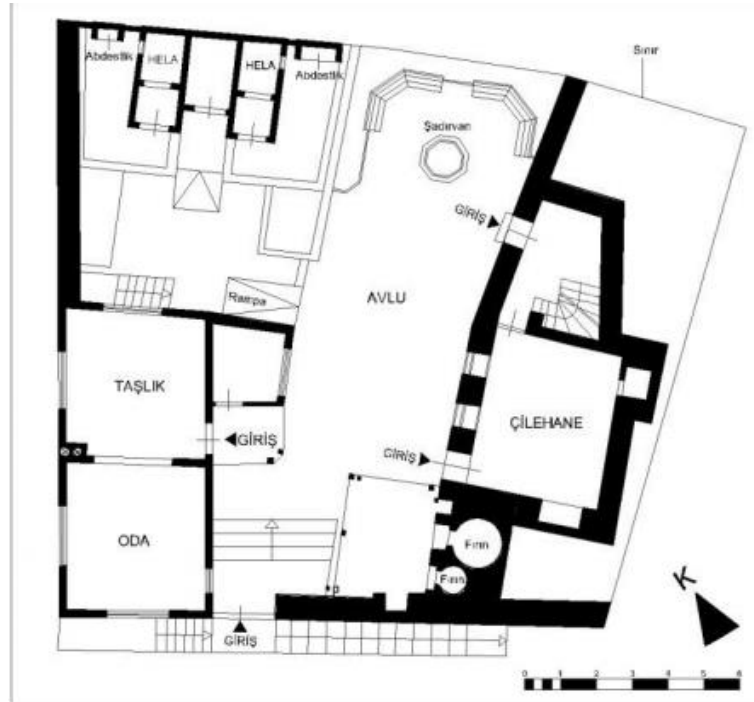
Çizim 31:Şair Ahmet Paşa Medresesi Planı (İldız, 2006, s. 88).

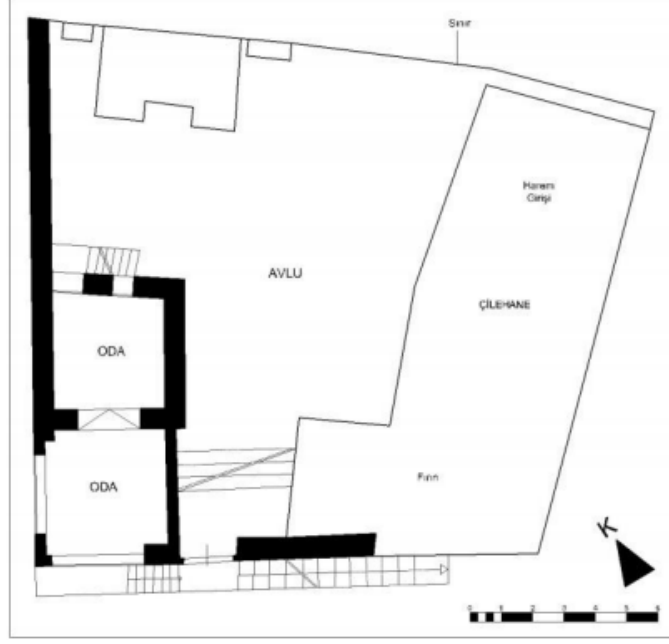
Çizim 32:Pustınpuş Baba Zaviyesi Planı,
(<https://islamansiklopedisi.org.tr/postinpus-baba-zaviyesi>, Erişim Tarihi:
15.04.2021)

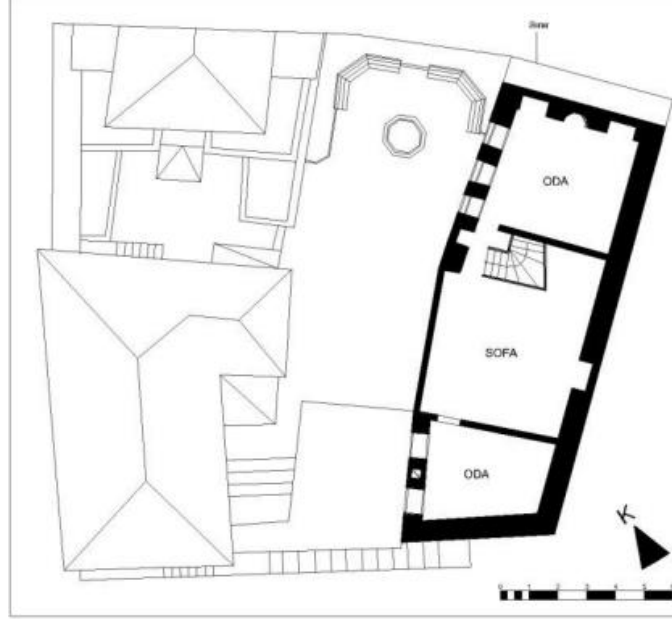
Çizim 33:Somoncu Baba Tekkesi Vaziyet Plan Şeması 1-Tevhidhane, 2-Meşrutahane 3- Çilehane ve Fırın (Taşkın, 2017, s. 86).

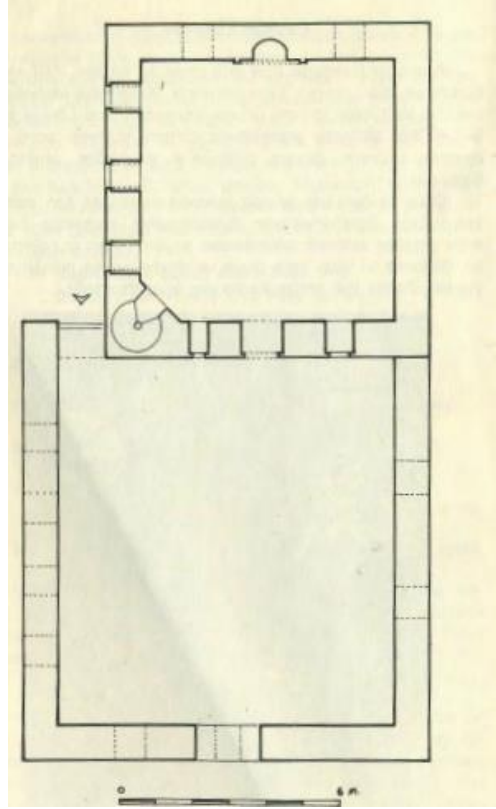
Çizim 34:Somoncu Baba Tekkesi Zemin Kat Planı (Taşkın, 2017, s. 86).

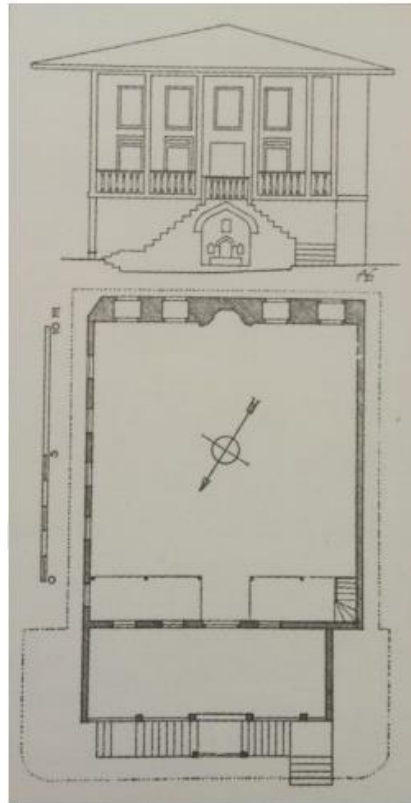
Çizim 35:Somoncu Baba Tekkesi Birinci Kat Planı (Taşkın, 2017, s. 86).

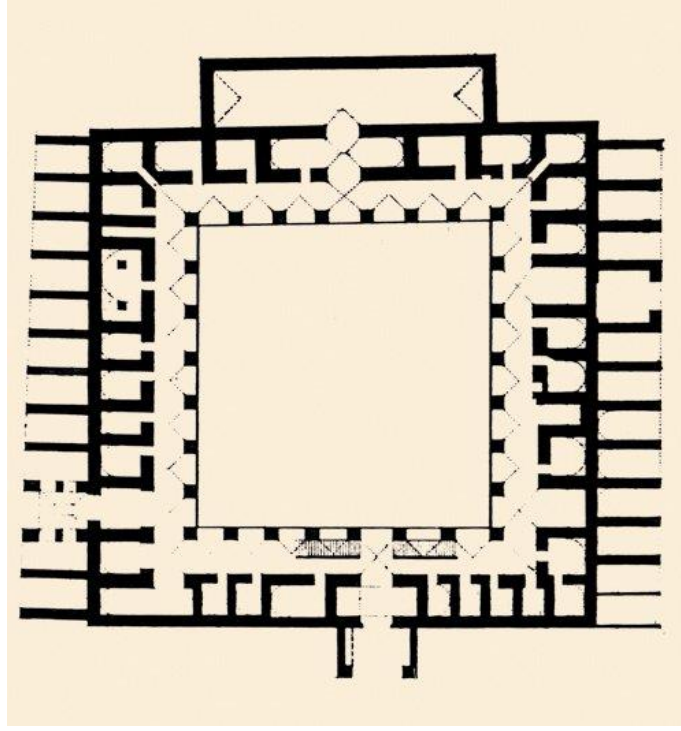
Çizim 36:Somoncu Baba Tekkesi İkinci Kat Planı (Taşkın, 2017, s. 86).

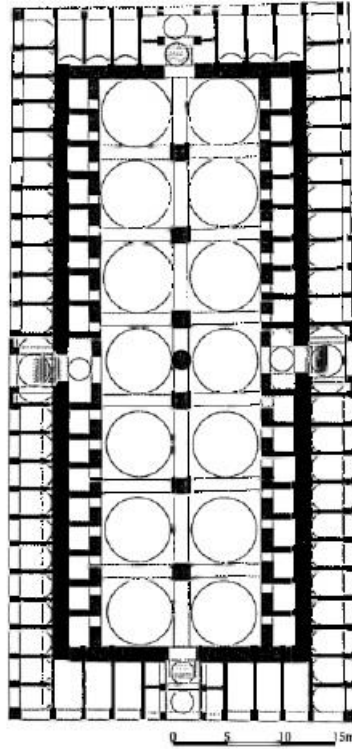
Çizim 37: Üftade Tekkesi Planı,
(<https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/muhtelif/turkiyede-vakif-abideleri-ve-eski-eserler-3.pdf>, Erişim Tarihi: 09.05.2021)

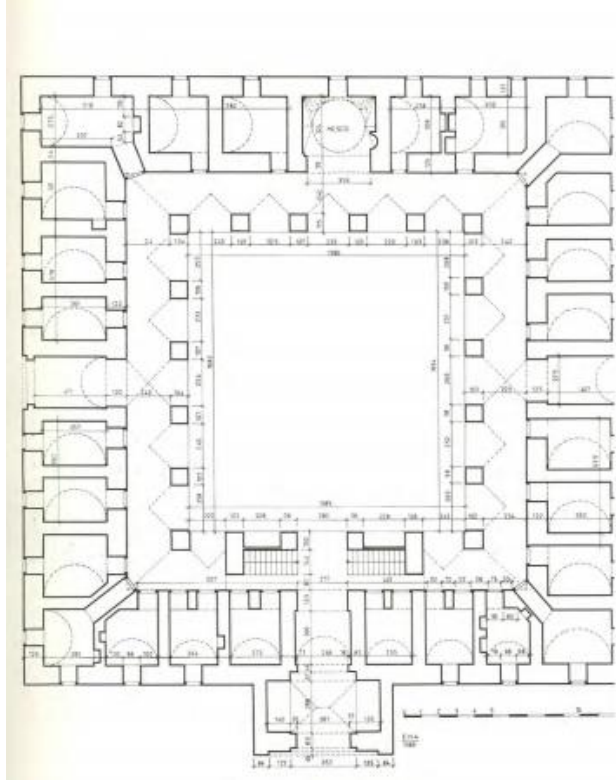
Çizim 38: İsmail Hakkı Tekkesi Planı(Çalığıuşu, 2019, s. 166).

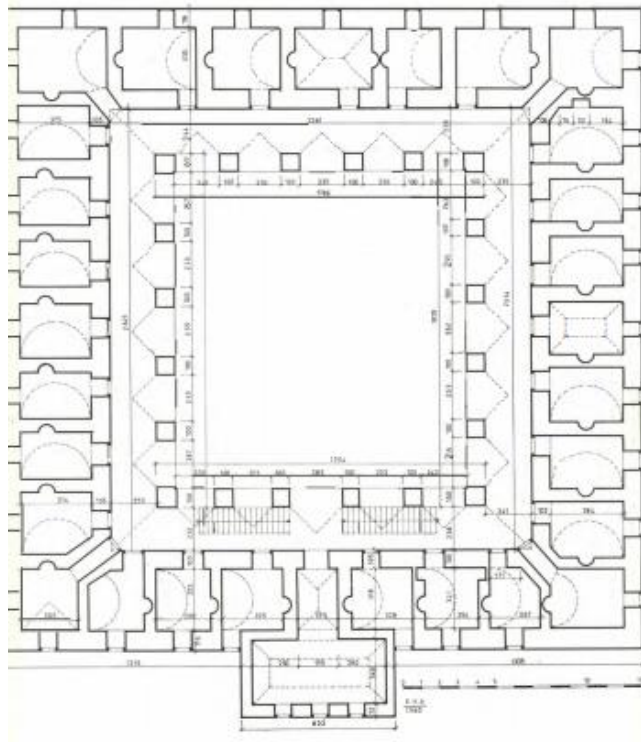
Çizim 39:Emir Hanı Planı, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-hani>, Erişim Tarihi: 09.05.2021)

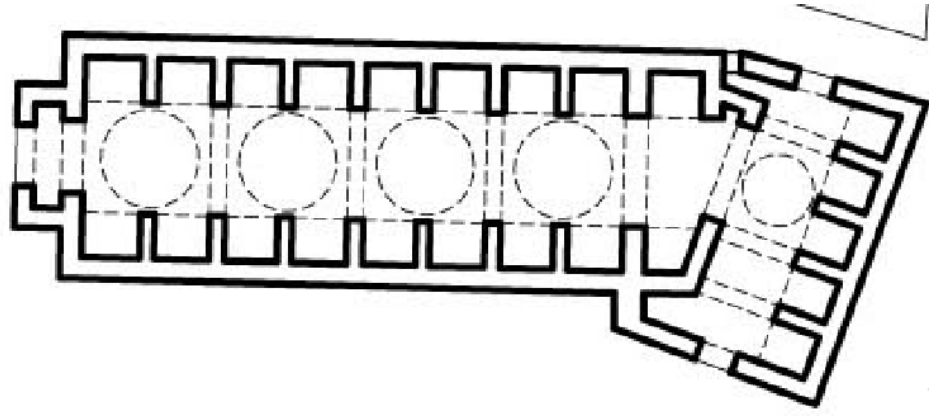
Çizim 40:Bedesten Planı, (<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2017/01/Bursa-Bedesteni.-Plan-E.-H.-Ayverdi.jpg>, Erişim Tarihi: 10.05.2021)

Çizim 41:Geyve Han Zemin Kat Planı (Ayverdi, 1966, s. 121)

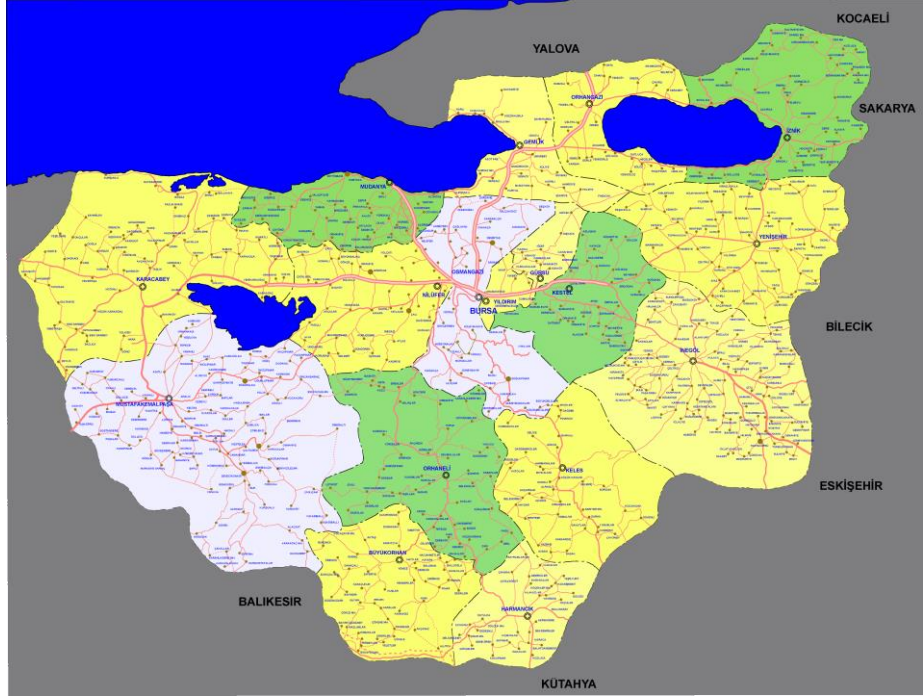

Çizim 42:Geyve Han Birinci Kat Planı (Ayverdi, 1966, s. 122)

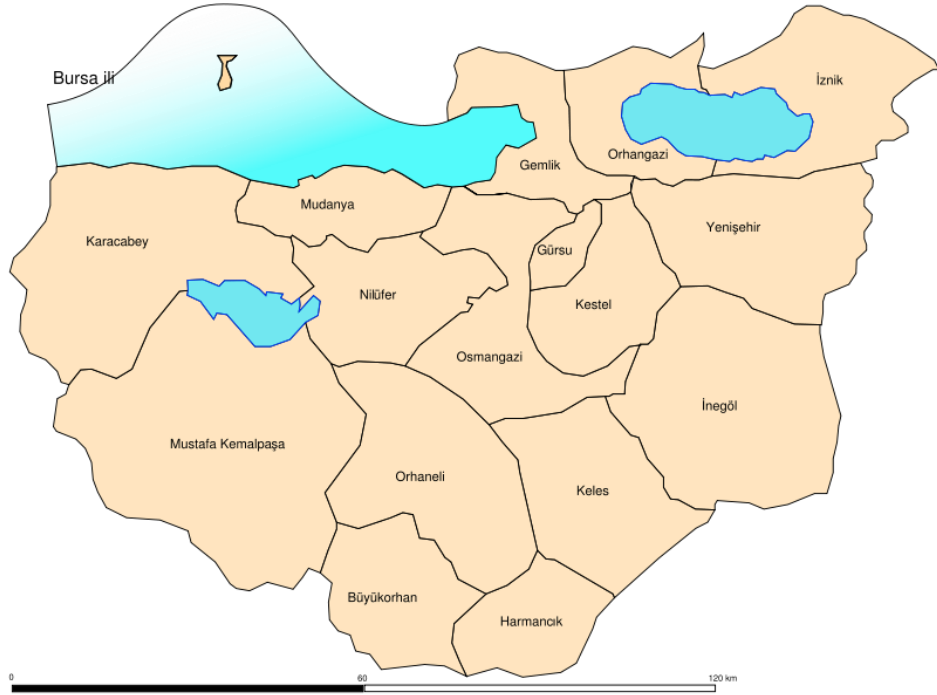

Çizim 43:Sipahi Çarşısı Planı,
(https://archnet.org/sites/2762/media_contents/49217, Erişim Tarihi: 10.05.2021)

GÖRSELLER

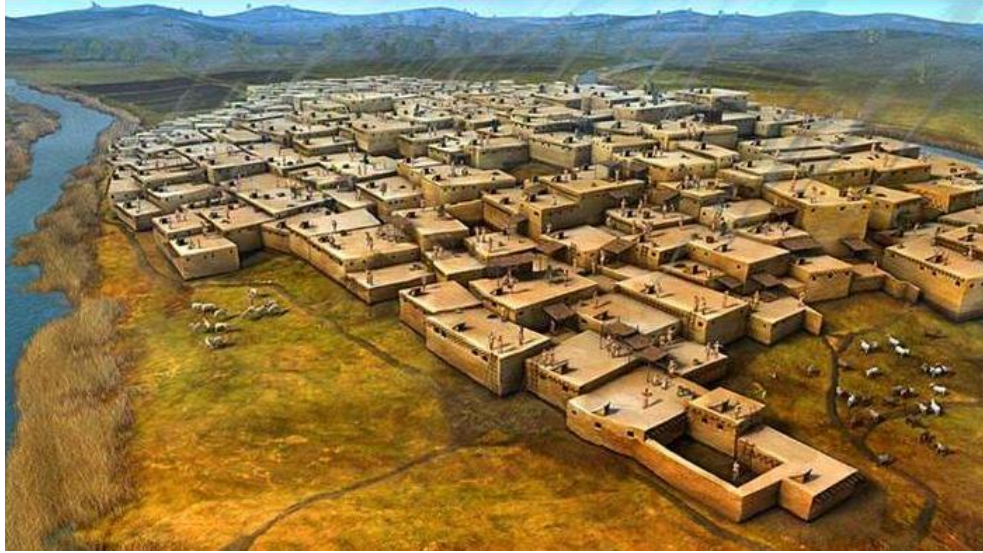
Görsel 1: Bursa Haritası, (<http://www.bursakulturturizm.gov.tr/Resim/132836,bursa-koyleri-haritasi-03062015.png?0> , Erişim Tarihi:04.04.2021).

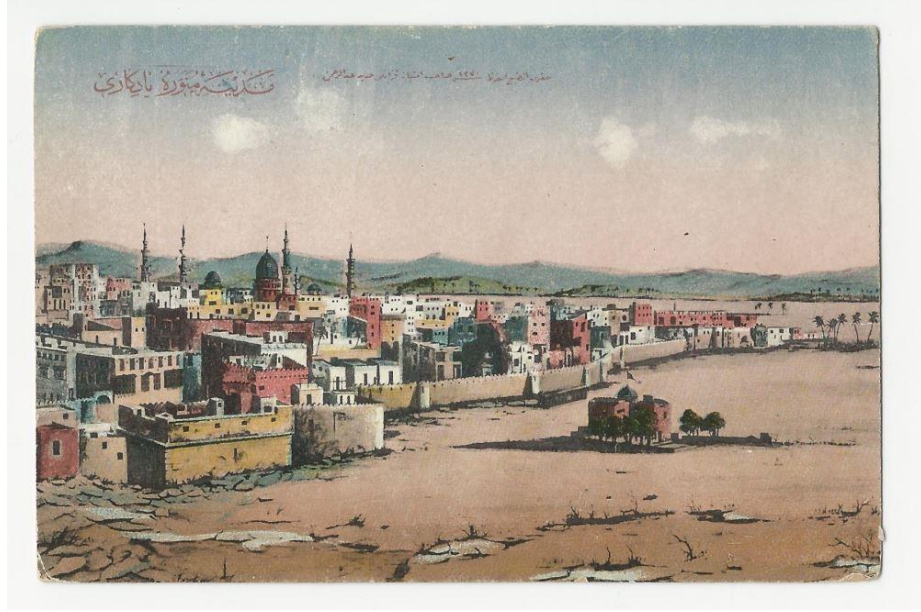
Görsel 2: Bursa'nın İlçeleri, (<https://bursakesif.weebly.com/bursan305n-304lccedileleri.html> , Erişim Tarihi: 04.04.2021)

Görsel 3: Diyarbakır Çayönü Yerleşimi,
(<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/dunya-uygarlik-tarihine-isik-tutan-hoyuk-cayonu/1571736> , Erişim Tarihi: 04.04.2021)

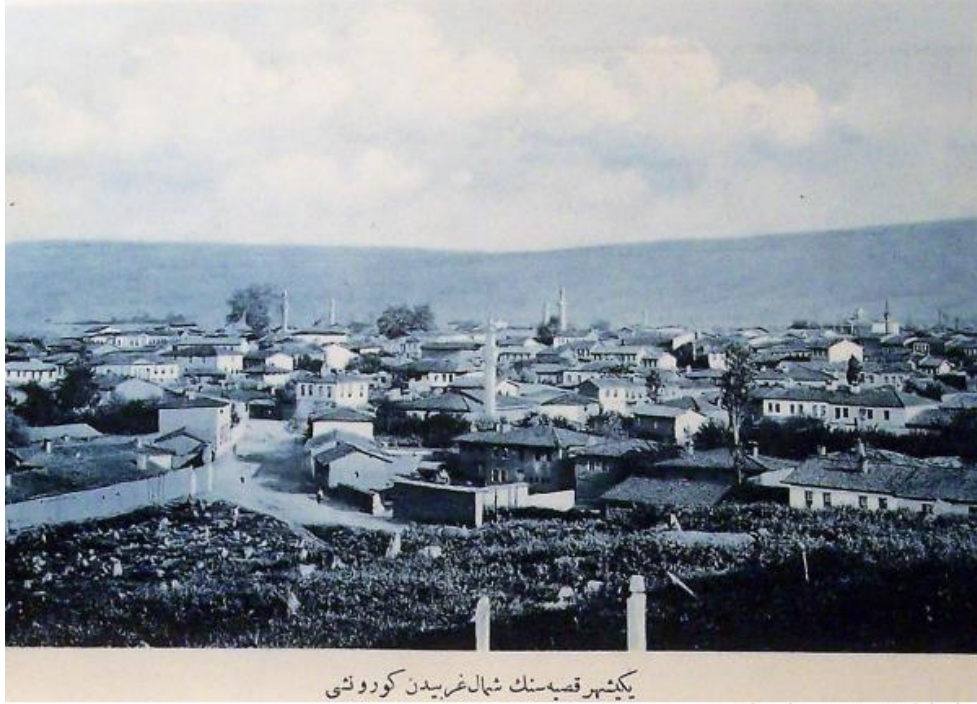
Görsel 4: Konya Çatalhöyük Yerleşimi,
(<https://www.azbibak.com/catalhoyuk-neolitik-kenti> , Erişim Tarihi: 04.04.2021)

Görsel 5:Medine Şehri, (<https://www.ilmdergisi.org/yasayan/medine-doneminde-hukuki-duzenlemeler> , Erişim Tarihi: 04.04.2021)

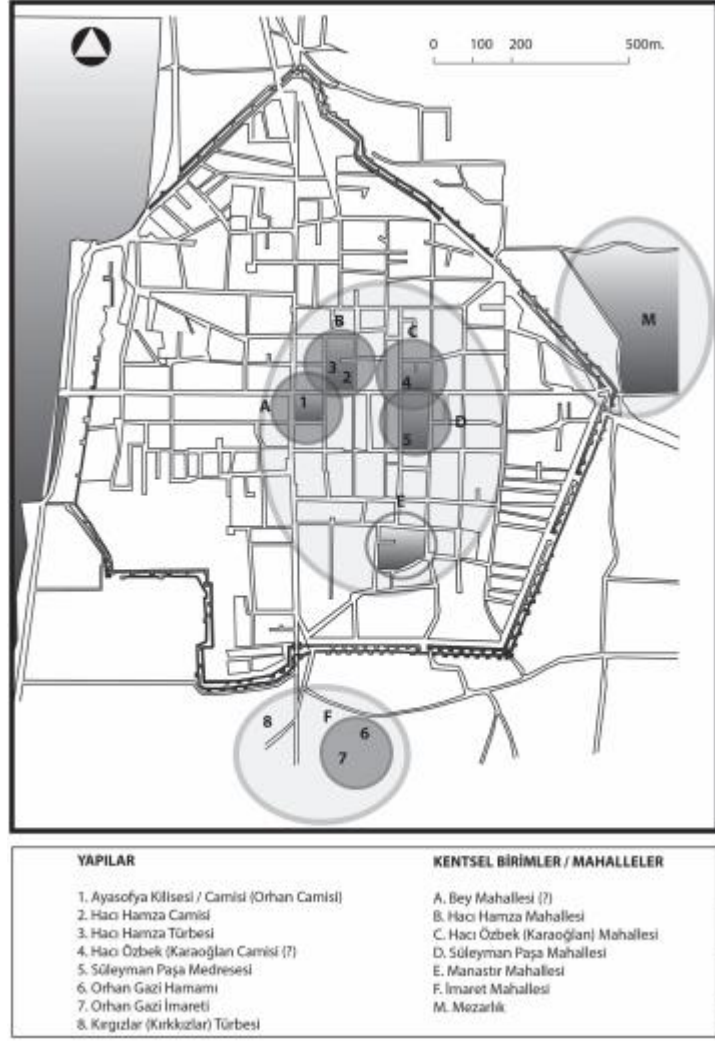
Görsel 6:Osman Gazi Döneminde Fetihler ve Göç Yollarını Gösteren Fotoğraf (İnalçık, 2010, s. 12).

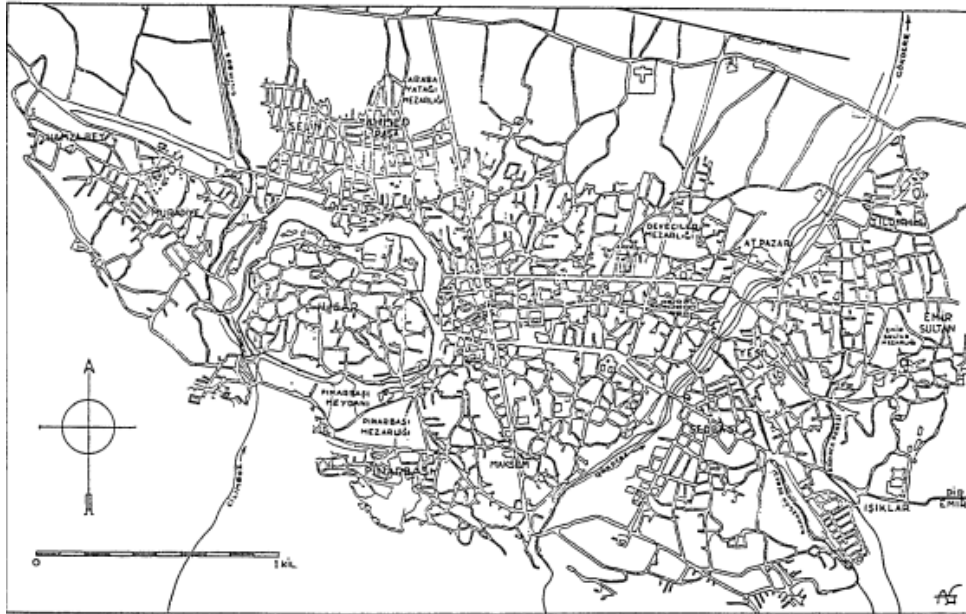
Görsel 7: Yenişehir'in Kuzeybatıdan Genel Görünümü (Arıkan, 2018, s. 18).

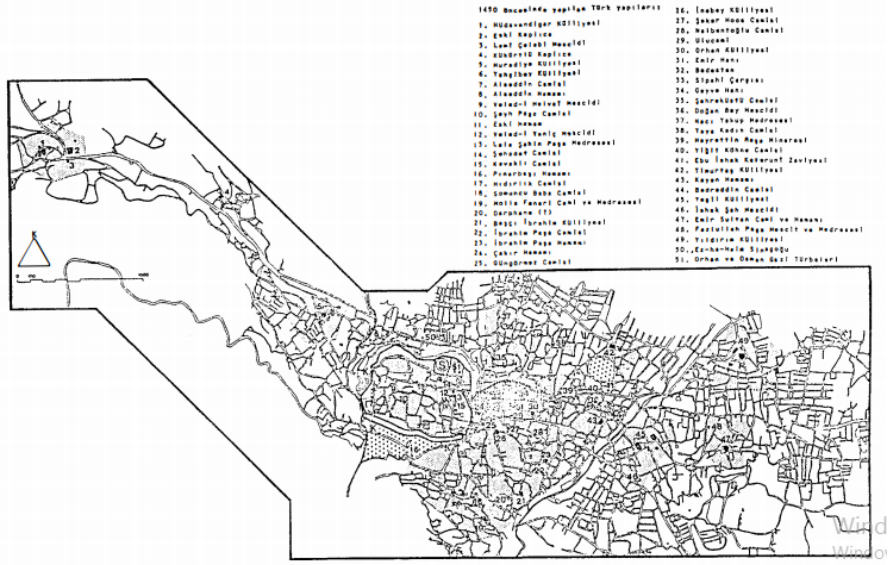
Görsel 8: 1880 Yıllarında İznik ve Şehir Surları, (<http://www.eskiturkiye.net/4258/iznik-guillaume-berggren-fotografi-1880#lg=0&slide=0>, Erişim Tarihi: 02.03.2021)

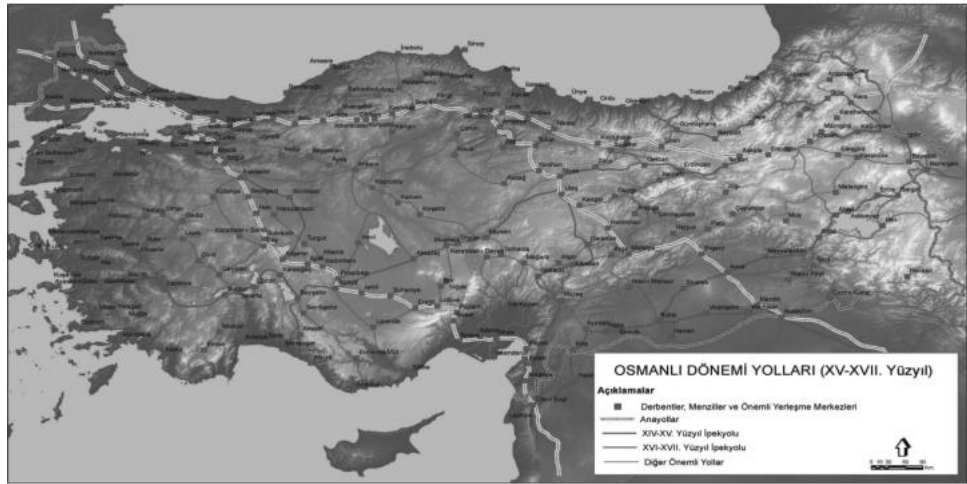
Görsel 9: Orhan Gazi Döneminde İznik Mahalle ve Yapıları (Yılmazyaşar, 2017, s. 270)

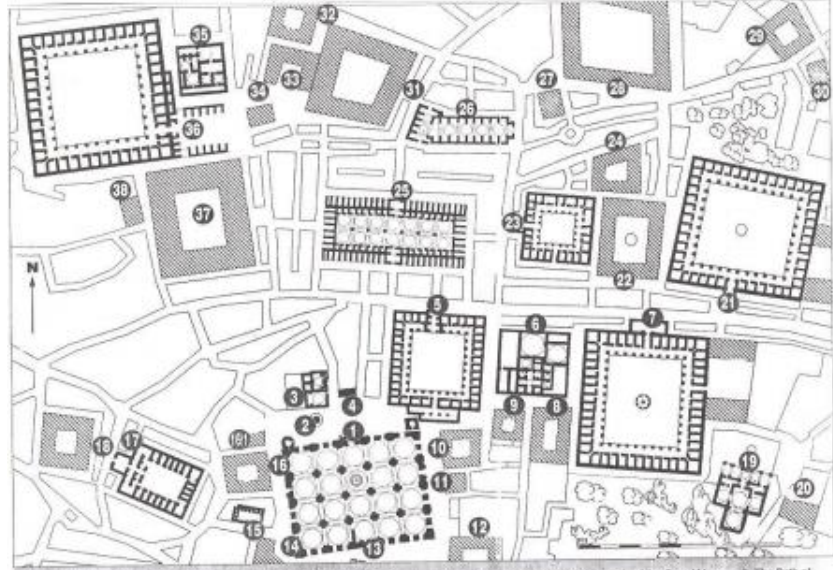
Görsel 10: Bursa Mahalleleri (Gabriel, 2010, s. 9)

Görsel 11: XV. yüzyıl'ın Başlarında Bursa'da Yerleşme alanları (Çetin O. , 1994, s. 21)

Görsel 12: Osmanlı Dönemi'nde Anadolu'da Ana ve Tali Yolları Gösteren Harita (Anonim, 2014, s. 147).

- 1- Ulucaam, 2- Ulucaam Söğürhanı, 3- Sempul Hanı, 4- Arısoğuk Hanı, 5- Emir Hanı, 6- Çiğdem Hanı, 7- Kızı Hanı, 8- Zeytin Hanı, 9- Küçük Zeytin Hanı, 10- Medrese, 11- Mektep, 12- Medrese, 13- Mavi Tekkesi, 14- Mavi Mezarlığı, 15- Genel Halk, 16- Vakıf Medresesi, 16/1- Mülkük, 17- Kapalı Han, 18- Doğanlı Han, 19- Orhan Camii, 20- İsmet Anıtı, 21- Fidan Hanı, 22- Yeni Han (Eski Han), 23- Seydi Hanı, 24- Sarıaçık Hanı, 25- Bedesten, 26- Sapaçlar Çarşısı, 27- Erduğrul Çarşısı, 28- Eski Yeni Han, 29- Medrese, 30- Yiğit Cedit Çarşısı, 31- Karacabey Hanı, 32- Kaybaşı Hanı, 33- İzzet Paşa Medresesi, 34- İzzet Paşa Camii, 35- Meyhaneli Hanları, 36- Pirinç Hanı, 37- Eski Han (Arabaçarı Hanı), 38- Sağır Saray Çarşısı.
- 1-The Grand Mosque, 2- The Fountain of the Grand Mosque, 3- The Bath of Orhan Gazi (The The Mirrored Bazaar), 4- The Office of the Chronometer, 5- The Emir Khan, 6- The Bath of Orhan Gazi (The The Mirrored Bazaar), 7- The Koca (Cocoon) Khan, 8- The Bazaar of Orhan, 9- The Lala Khan of Koca (Cocoon), 10- The Madrasah, 11- The School, 12- The Madrasah, 13- The Danish Convent of Mavi, 14- The Cemetery of Mavi, 15- The Public WC, 16- The Office of Mufti, 17- The Kapalı Khan, 18- The Doğanlı Khan, 19- The Mosque of Orhan, 20- The Warehouse of İsmet, 21- The Fidan Khan, 22- The New Khan of Seydi, 23- The Khan of Seydi, 24- The Khan of Sarıaçık (Chest-makers), 25- The Bedesten, 26- The Bazaar of Sapaçlar (Cavalrymen), 27- The Mosque of Erduğrul, 28- The former New Khan, 29- The Madrasah, 30- The Mosque of Yiğit Cedit, 31- The Khan of Karacabey,

Görsel 13: Bursa Hanlar Bölgesi'nin Albert Gabriel Tarafından Hazırlanan Restitüsyonu (Bağbancı, 2007, s. 109).

Görsel 14: Bursa Kale Görünümü

Görsel 15: Bursa Kalesi Arka Cepheden Aşağı Şehir Görünümü

Görsel 16: İznik Kalesi (Fatih Uzun Arşivinden)

Görsel 17: Matrakçı Nasuh'un 1533 Yılı Civarında Beyan-I Menazil-İ Sefer-İ İrakeyn Adlı Eserinde Çizdiği Yenişehir Minyatürü (Metrakçı, 1976, s. 522).

Görsel 18: Orhan Gazi Külliyesi Havadan Görünümü

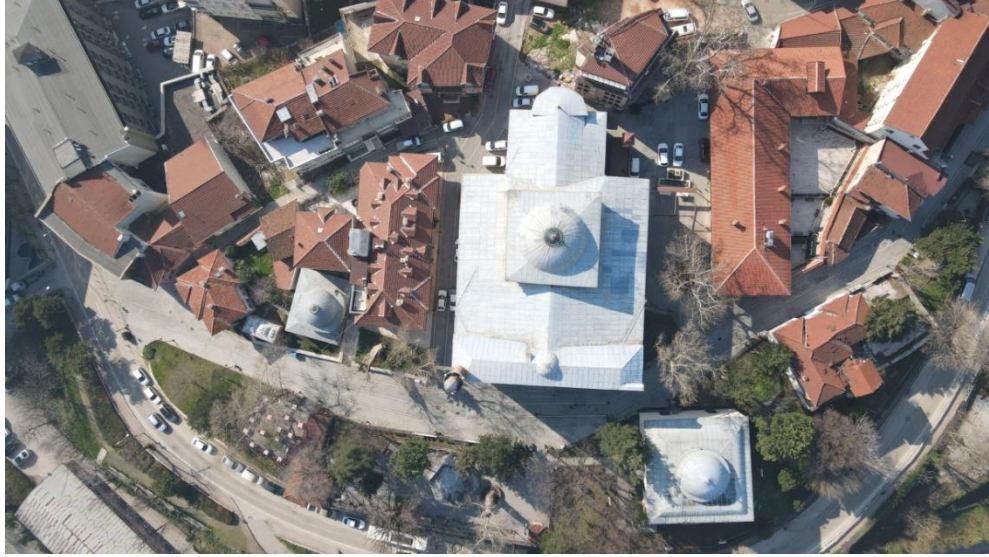
Görsel 19: Orhan Gazi Hamamı Havadan Görünümü

Görsel 20: Hüdavendigâr Külliyesi Şehir İçi Görünümü

Görsel 21: Hüdavendigâr Külliyesi Havadan Görünümü

Görsel 22:Hüdavendigar Külliyesi

Görsel 23:Yıldırım Bayezid Külliyesi Genel Görünümü

Görsel 24: Yıldırım Bayezid Cami Arkadan Hava Görünümü

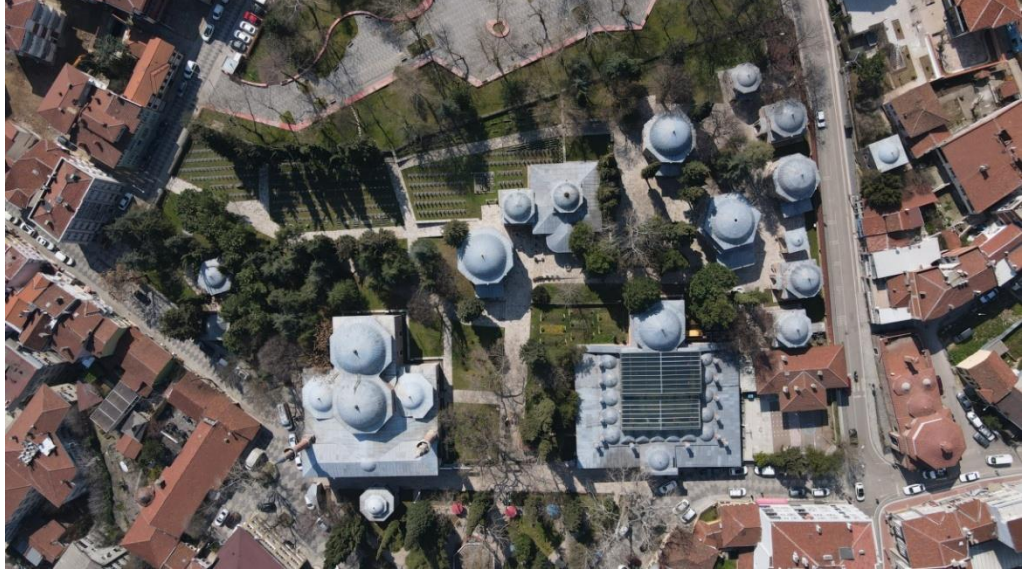
Görsel 25: Çelebi Mehmed Külliyesi Havadan Genel Görünümü

Görsel 26:Çelebi Mehmed Türbesi (Yeşil Türbe) Havadan Görünümü

Görsel 27:Çelebi Mehmed Külliyesi Yeşil Medresesi (Türk İslam Eserleri Müzesi) Havadan Görünümü

Görsel 28: Muradiye Külliyesi Havadan Görünümü

Görsel 29: Muradiye Külliyesi Ön Cepheden Hava Görünümü

Görsel 30: Alâeddin Paşa Cami Ön Cepheden Görünümü

Görsel 31: Alâeddin Paşa Cami Genel Görünümü

Görsel 32: Ayasofya Orhan Cami Hava Görünümü

Görsel 33: İznik Hacı Özbek Cami,
(<http://www.turkiyenintarihieserleri.com/?oku=1625> , Erişim Tarihi: 15.04.2021)

Görsel 34:Kale Sokak Sonunda Şahadet Cami Görünümü

Görsel 35:Şahadet Cami Genel Görünümü

Görsel 36:Demirtaş (Timurtaş) Cami Genel Görünümü

Görsel 37:Demirtaş (Timurtaş) Cami Bahçesindeki Mezarlar ve Arka Cephe Görünümü

Görsel 38:İznik Yeşil Cami, (<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2020/04/Ye%C5%9Fil-Camii.jpg>, Erişim Tarihi: 08.05.2021)

Görsel 39:Çandarlı Ali Paşa Cami Sol Cephe Görünümü

Görsel 40:Çandarlı Ali Paşa Cami Arka Cepheden Görünümü

Görsel 41:Çandarlı Ali Paşa Cami Ön Cepheden Görünümü

Görsel 42:Yenişehir Orhan Gazi Cami,
(<http://dunyacamileri.blogspot.com/2019/08/orhan-gazi-ulu-camii-yenisehir-bursa.html>, Erişim Tarihi: 08.05.2021)

Görsel 43: Mahmud Çelebi Cami,
(<https://www.flickr.com/photos/sinandogan/4543604759>, Erişim Tarihi:
09.05.2021)

Görsel 44: Hafsa Hatun (Bedreddin) Cami Arka Cepheden Görünümü

Görsel 45: Hafsa Hatun (Bedreddin) Cami Ön Cepheden Görünümü

Görsel 46: Hafsa Hatun (Bedreddin) Cami Genel Görünümü

Görsel 47:Selçuk Hatun Cami Ön Cepheden Görünümü

Görsel 48:Selçuk Hatun Cami Arka Cepheden Görünümü

Görsel 49:Emir Sultan Cami Havadan Görünümü

Görsel 50:Emir Sultan Cami Arka Cepheden Hava Görünümü

Görsel 51: Emir Sultan Cami Ön Cepheden Hava Görünümü

Görsel 52:Koca Naib Cami Ön Cepheden Görünümü

Görsel 53:Koca Naib Cami Sol Cepheden Görünümü

Görsel 54: Koca Naib Cami Arka Cepheden Görünümü

Görsel 55: Şeyh Kutbuddin Cami,
(<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/gezilecekyer/seyh-kubbettin-cami-ve-turbesi>, Erişim Tarihi: 09.05.2021)

Görsel 56: Acem Reis Mescidi

Görsel 57: Acem Reis Mescidi Sağ Cepheden Görünümü

Görsel 58: Acem Reis Mescidi Ön Cepheden Görünümü

Görsel 59: İznik Süleyman Paşa Medresesi,
(<https://www.flickr.com/photos/orcin70/27224751402/in/album-72157668626273422/>, Erişim Tarihi: 09.05.2021)

Görsel 60:Lala Şahin Paşa Medresesi

Görsel 61:Lala Şahin Paşa Medresesi Ön Cepheden Görünümü

Görsel 62:Lala Şahin Paşa Medresesi Sol Cepheden Görünümü

Görsel 63:Lala Şahin Paşa Medresesi Havadan Görünümü

Görsel 64:Lala Şahin Paşa Medresesi İçeriden Genel Bir Görünümü

Görsel 65:Eyne Bey (Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi) Medresesi

Görsel 66: Eyne Bey (Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi) Medresesi Ön Cepheden Görünümü

Görsel 67: Eyne Bey (Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi) Medresesi Arka Cepheden Görünümü

Görsel 68: Şair Ahmet Paşa Medresesi, (<https://www.dergibursa.com.tr/kabina-sigmazan-osmanli-kulturu/>, Erişim Tarihi: 09.05.2021)

Görsel 69: Pustınpuş Baba Zaviyesi Genel Görünümü

Görsel 70:Pustınpuş Baba Zaviyesi Ön Cepheden Görünümü

Görsel 71:Pustınpuş Baba Zaviyesi Arka Cepheden Görünümü

Görsel 72: Abdal Murad Hazretleri ve Oğlu Mehmed Hazretleri'nin Mezarları

Görsel 73: Abdal Murad Hazretleri ve Oğlu Mehmed Hazretleri'nin Mezarları Genel Görünümü

Görsel 74:Emir Sultan Tekkesi

Görsel 75:Külliye Kompleksi İçerisinde Havadan Görünümü

Görsel 76: Somoncu Baba Tekkesi

Görsel 77: Arka Cepheden Görünüm

Görsel 78: Somoncu Baba Fırını (Taşkın, 2017, s. 87).

Görsel 79: Üftade Tekkesi

Görsel 80: Üftade Tekkesi Havadan Görünümü

Görsel 81: İsmail Hakkı Tekkesi, (<http://fotograf.bursa.com.tr/ismail-hakki-tekkese-camii/ismail-hakki-tekkese-camii-1/>, Erişim Tarihi: 09.05.2021)

Görsel 82:Emir Hanı Havadan Görünümü

Görsel 83:Ulu Cami'nin Hemen Yanında Kapan Han Hava Görünümü

Görsel 84: Bedesten Hava Görünümü

Görsel 85: Bedesten Girişi

Görsel 88:Bedesten Karşısında Geyve Han Havadan Görünümü

Görsel 89:Geyve Han

Görsel 90:Geyve Han Birinci Kattan Avlu Görünümü

Görsel 91:Geyve Han Giriş Eyvanından Bir Görünüm

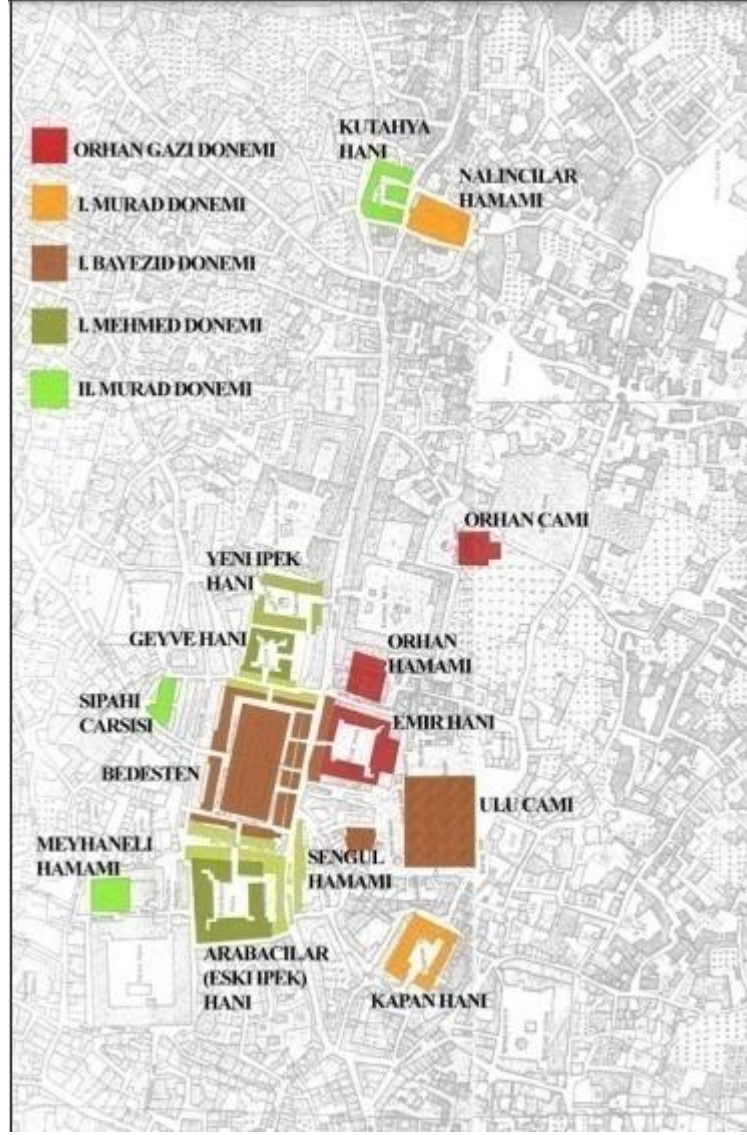
Görsel 92:Sipahi Çarşısı Havadan Bir Görünüm

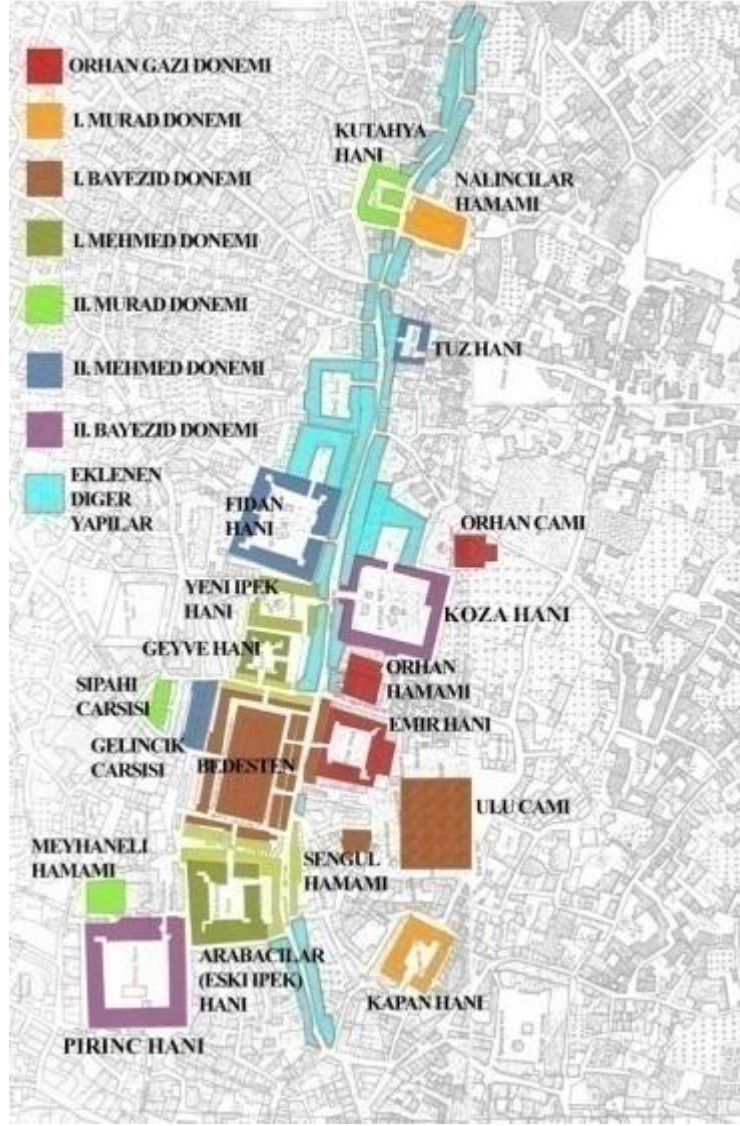
Görsel 93:Sipahi Çarşısı İçerisinden Bir Görünüm

Görsel 94: Sıpahtı Çarşıstı İçeriden Bir Görünüm

Görsel 95: Orhan Gazi, I. Murad, I. Bayezid ve Çelebi Mehmed ve II. Murad Döneminde Eklenen Yapıları Gösteren Fotoğraf (Dede, 2010, s. 87).

Görsel 96: Osmanlı'nın İlk Yedi Sultanı ve Zamanla Eklenen Diğer Yapılarla Geleneksel Yaya Ticaret Aksının Oluşum Sürecini Gösteren Fotoğraf (Dede, 2010, s. 91)

TABLolar

Tablo 1: Yenişehir Nahiyesinde Mahalleler ve Nüfusa Ait Verileri Gösteren Tablo(Aslantürk, 2007, s. 23)

Mahalleler	Hane			Mücerred			Muaf		
	1487	1530	1573	1487	1530	1573	1487	1530	1573
Mescid-i Cami	29	34	120	5	41	-	1	-	28
Mescid-i Bazar	37	40	-	11	17	-	5	-	-
Kayseriyye	25	13	21	3	5	-	2	-	14
Çarşı	-	-	30	-	-	-	-	-	45
Mescid-i Camii Balı Beg	-	-	14	-	-	-	-	8	-
Debbağlar	-	-	54	-	-	-	-	-	16
Toplam	91	87	253	19	63	0	8	8	103

Tablo 2: Yarhisar Nahiyesinde Mahalleler ve Nüfusa ait Verileri Gösteren Tablo(Aslantürk, 2007, s. 28)

Mahalleler	Hane			Mücerred			Muaf		
	1487	1530	1574	1487	1530	1574	1487	1530	1574
Cami	32	38	117	4	26	1	5	2	4
Adsız Kayıtlı/Çavuş	27	33	100	4	26	-	2	2	1
Muhtesib	29	16	30	12	15	-	8	1	1
Süle n.d Paşa	-	5	26	-	5	-	-	-	2
Toplam	88	92	273	20	72	1	15	5	8

Tablo 3: XVII. Asırda Bursa'nın Nüfusunu Gösteren Tablo(Karataş, 2000, s. 5).

Yıl	Aile sayısı	Tahmini Köle Sayısı	Tahmini Toplam Nüfus	İndex(1640=100)
1631	3.644	1.495	19.714	82
1640(?)	4.628	787	23.927	100
1670	7.587	1.290	39.225	164
1680	6.160	677	31.478	132
1696	5.441	586	27.241	114

Tablo 4: 1831 Nüfus Sayımına Göre Bursa Sancağındaki Vergi Yükümlüsü Erkek Nüfusunu Gösteren Tablo(Sercan & Parlak, s. 12).

Kazalar	İslam	Reaya	Yahudi	Ermeni	Toplam
Bursa(Merkez)	10.552	2.159	627	2.800	16.138
Atranos(Orhaneli)	4.972				4.972
Gemlik	2.999				2.999
Mudanya	1.496				1.496
İnegöl	5.319	1.498			6.817
Yenişehir	3.718	701			4.449
Mihaliç(Karacabey)	5.425				5.425
İznik	3.220	957			4.177
Toplam	37.701	5.315	627	2.800	46.443

Tablo 5: Şehirlerde Oturan Bursa Nüfusunu Gösteren Tablo(Anonim, 1968, s. 59)

Kazalar	1955	1960	1965
Merkez	128.875	153.866	212.518
Gemlik	10.244	12.640	15.652
İnegöl	19.450	25.297	27.720
İznik	4.504	6.290	8.214
Karacabey	13.341	15.969	18.252
Keles	1.164	1.353	1.643
Mudanya	5.911	6.941	6.185
M.Kemalpaşa	16.618	20.886	23.122
Orhaneli	1.815	2.087	2.397
Orhangazi	4.759	7.208	7.930
Yenişehir	8.747	10.740	111.437
Toplam	215.428	263.277	335.070

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı-Soyadı	Tuğba Karatepe
Doğum Yeri-Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Yüksek Lisans	Ordu Üniversitesi
Bildiği Yabancı Diller (varsa)	
Bilimsel Faaliyetleri (varsa)	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	

